

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
მ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი

რუსთველოლოგიური ძიებანი. V

სარგის ცაიშვილი

გ ე ფ ხ ი ს ტ უ ა ო ხ ნ ი ს
ძ ვ ე ლ ი რ ე დ ა ქ ც ი ე ბ ი

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი — 1963

ეუძღვნი
ვეფხისტყაოსნის პირველი გამოცემის
250 წლისთავს

ნაშრომში განხილულია ვეფხისტყაოსნის ძველი რედაქციები, რომლებიც შემონახულია მე-17, მე-18 (ნაწილობრივ მე-19) საუკუნის ყველა მნიშვნელოვან ხელნაწერში.

ვეფხისტყაოსნის პროლოგის, პოემის შუა მონაკვეთისა და გაგრძელებათა სხვადასხვა ტიპების დახასიათებით გამოვლენილია პოემის აღნიშნული მონაკვეთების ძირითადი სახეები, რაც საფუძველია რედაქციათა გამოყოფის დროს.

ამასთან თითოეული რედაქციის პირვანდელი პლასტების გამოყოფასთან ერთად, ნაშრომში მოცემულია ცდა ჩანართების ციკლთა დასათარიღებლად.

რედაქტორი: ა. ბარამიძე

შ ე ს ა ჟ ა ლ ი

ორნახევარი საუკუნე გავიდა, რაც ვახტანგ მეექვსის თაოსნობით ბეჭდურად გამოქვეყნდა დიდება და სიამაყე ქართველი ხალხისა — ვეფხისტყაოსანი. ვახტანგმა და მისმა უახლოესმა თანამშრომლებმა დიდი მუშაობა გასწიეს. 1712 წლის გამოცემაში განხორციელდა მათი თვალსაზრისი პოემის ტექსტზე. ამავე დროს ეს გამოცემა ასახავს ფილოლოგიური კვლევის მაშინდელ დონეს.

მას შემდეგ დიდი დრო გავიდა. ჩვენი მეცნიერება გულმოდგინე შრომას ეწეოდა და ეწევა, რომ გადაეჭრა ის რთული საკითხები, რომლებსაც ჩვენს წინაშე აყენებდა ვეფხისტყაოსნის ტექსტის ჭეროვანი აღდგენის საქმე. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთი რამ უეჭველად უშლიდა ხელს მათ გადაჭრას. არ იყო ნათლად გარკვეული, რას უნდა დამყარებოდა პოემის ტექსტუალური კრიტიკა. შორს რომ არ წავიდეთ, ცნობილია, რომ მთელი მე-19 საუკუნის გამოცემები ვეფხისტყაოსნისა ძირითადად ვახტანგისეულ გამოცემას ეყრდნობოდა. ვერ აცდა მის დიდ გავლენას თვით მწერალთა კომისიის მიერ დადგენილი ტექსტი, რომელიც განხორციელდა 1888 წლის მდიდრულ გამოცემაში: ამ კომისიის მასალებიდან ცნობილია მაგალითად, რომ მწერალთა დიდი ჯგუფი გრიგოლ ორბელიანის მეთაურობით განსაკუთრებულ ნდობას უცხადებდა 1712 წლის ე. წ. ვახტანგისეულ გამოცემას, რომელსაც, თავის მხრივ, უეჭველად სერიოზული ტექსტუალური ხარვეზები ახლდა. საკმარისია, დავასახელოთ ერთი მომენტი. ჩვენ ქვემოთ ვნახავთ, რომ ვეფხისტყაოსნის პროლოგის აღდგენაში ვახტანგისეული გამოცემა დაემყარა ისეთ ხელნაწერებს, რომლებშიც პროლოგს დაკარგული აქვთ მთლიანი სახე და სტროფების უბრალო, დაუკავშირებელ კრებულს წარმოადგენს. ირკვევა, რომ ამ საკითხშიც 1888 წლის გამოცემა მთლიანად იმეორებს ვახტანგისეული გამოცემის ამ ხარვეზს.

შეიძლება პირდაპირ ითქვას, რომ ყველა იმ ცდას, რომლებიც მიზნად ისახავდნენ პოემის ტექსტის აღდგენას, ერთი საერთო ნაკლი ახასიათებდა. ტექსტის ფილოლოგიურ დამუშავებას წინ არ უძღოდა ხელნაწერთა მთელი მემკვიდრეობის რედაქციული შესწავლა. ეს კი, ჩვენი აზრით, აუცილებელი პირობაა. მკვლევარი, რომლისთვისაც ნათლად არაა გარკვეული, თუ რას უნდა ეყრდნობოდეს ვეფხისტყაოსნის ტექსტის აღდგენა, რასაკვირველია, დამაკმაყოფილებელ შედეგებს ვერ მიიღებს. ამ თვალსაზრისით შედარებით სერიოზული ცდა მოგვცა პროფ. სარგის კაკაბაძემ, როცა 1913 წელს გამოაქვეყნა ვეფხისტყაოსნის ვრცელი რედაქციები. გარკვეული მიზეზების გამო და ამას თვით ავტორიც აღიარებს, ამ გამოცემას თან ახლდა მნიშვნელოვანი ხარვეზებიც. ს. კაკაბაძეს ხელთ არ ჰქონდა რამდენიმე პირველხარისხოვანი ხელნაწერი, ხოლო ეს კი უეჭველად აძნელებდა პოემის სხვადასხვა რედაქციების თავისებურებათა დანახვას და მათი თანდათანობითი განვითარების ზუსტად დახასიათებას. სხვას რომ თავი დავანებოთ, აქ აშკარად გაზვიადებული იყო მნიშვნელობა ისეთი რედაქციებისა, როგორიცაა ვახტანგისეული და ე. წ. არტანუჯული ვარიანტი პოემისა. რედაქციათა გენეზისის დროს ავტორი მათ ერთ-ერთ ცენტრალურ ადგილს ანიჭებდა, რაც როგორც დღეს უკვე გარკვეულია, სრულიად პირუკუ უნდა წარმოვიდგინოთ, მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

ვეფხისტყაოსნის შედარებით სრულყოფილი ტექსტის დასადგენად დიდი მუშაობა გასწია 1937 წლის ვეფხისტყაოსნის საიუბილეო კომისიამ.

ჩვენი აზრით, პოემის ამ ახალ გამოცემასაც ახასიათებს ზემოთ აღნიშნული ნაკლოვანება. კომისიას საშუალება ჰქონდა ესარგებლა ხელნაწერთა თითქმის მთელი მემკვიდრეობით, მაგრამ ისევე როგორც მის წინამორბედ გამოცემებში, აქაც სათანადო ყურადღება არ მიექცა ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა რედაქციულად დამუშავებას. ამან კი, როგორც მოსალოდნელი იყო, დიდი ზიანი მიაყენა მას. ნათქვამია რომ უფრო ნათელი გახდეს, ჩვენ ზოგიერთ საგულისხმო მაგალითს მოვიტანთ. 1937 წლის გამოცემის ყველაზე სუსტი მხარე არის პოემის აქ წარმოდგენილი შედგენილობა: ტექსტში მოხვედრილია ისეთი სტროფები, რომლებიც აშკარად გვიანდელ ჩანართებს წარმოადგენენ.

პოემაში არის ასეთი ეპიზოდი: ავთანდილი მძიმე ფიქრებს შე-
უპყრია. უცხო მოყმის უშედეგო ძიებაში თითქმის ყველა ვადა ამო-
იწურა („თვენი ესხნეს ორანილა“ ე. ი. დარჩენილი იყო ორი თვე).
განაგრძოს ძებნა, ვაი თუ კვლავ უშედეგოდ, ხოლო პირობისამებრ
წამოსვლიდან სამი წლის თავზე შერმადინმა მისი სიკვდილი უნდა
აუწყოს სამეფო კარს, შეიქნება გლოვა-ტირილი. მერე როგორღა
დაუბრუნდეს გაწბილებული და შერცხვენილი თავის მიწურს?
1937 წლის ანუ საიუბილეო ტექსტში ავთანდილის მწარე საგონე-
ბელი შემდეგი სტროფებით მთავრდება:

კვლაცა იტყვის: „დათმოა სჯობს“ და თავსავე ეუბნების:
„ღლეთა მეტად ნუ მოჰკდები, გული ჩემი ნუ დადნების,
ულმროდ ვერას ვერ მოვაწევ, ცრემლი ცუდად მდინების,
განგებასა ვერვინ შესცვლის, არ-საქმელი არ იქმნების“.

190

თავს უთხრა: „მოჰკვე, გიჯობსო სიცოცხლეს აუგანსა;
მიხვალ, დაგხვდების თინათინ, ანათებს ღლესა მზიანსა,
გკითხოს მის ყმისა ამბავი, რა გმართებს ვაგლახიანსა?“
იგონებს წამ-წამ, მიჰყვების ტყის პირსა შამბნარ-წყლიანსა.

191

ყოვლნი არსნი ცით ქვეშეთნი ერთობ სრულად მომივლიან,
მაგრა საქმე მის კაცისა ვერა სადა შემიგინან;
ულონიოდ მართალ იყვნეს, რომელთაცა ქაჯად თქვიან,
აწ ტირილი არას მარგებს, ცუდად ცრემლნი რასა მდიან?

192

დაკვირვებული თვალი აშკარად დაინახავს, რომ 191-ე სტრო-
ფი ჩანართია. აქ, რასაკვირველია, მთავარი ის არაა, რომ მხატვრუ-
ლი თვალსაზრისით სტროფი სუსტია ან ის, რომ არარუსთველური
ჩანს თინათინის დახასიათება „თინათინ ანათებს ღლესა მზიანსა“;
საქმე ისაა, რომ ეს სტროფი ატარებს ინტერპოლაციის ტიპურ
ნიშნებს. იგი ხელს უშლის ამბის ჩვეულებრივ მდინარებას. ავთან-
დილი მოიგონებს დადებულ პირობას (186—188 სტროფები) და
გადაწყვეტს, რომ აღარ ღირს ძებნის გაგრძელება, მორჩა, გათავ-
და (190 სტრ.). ამ გადაწყვეტილებას ასაბუთებს კიდევ, რომ ნამ-
დვილად მართალნი იყვნენ ისინი, „რომელთაცა ქაჯად თქვიან“
(192 სტრ.). ამით დამთავრდა პოემის ერთი სიუჟეტური რგოლი

და უცებ იწყება ამბის შემოტრიალება¹: ავთანდილი წააწყდება ტარიელის კვალს. შუა სტროფში (191) კი სრულიად მოულოდნელად ავთანდილი თავიდან იწყებს მსჯელობას იმის გამო, თუ რა უთხრას თინათინს, როცა გაწბილებული დაბრუნდება არაბეთს. თუმცა, როგორც ვთქვით, ზევით უკვე იყო ამაზე საუბარი (186-ე სტრ. „ჩემსა რა ვჰკადრო მნათობსა...“ და ა. შ.).

191-ე სტროფი რომ ჩანართია, ამას ამტკიცებს შემდეგი საბუთიც: სტროფის მე-4 ტაეპში ნათქვამია: ავთანდილ „იგონებს წამ-წამ, მიჰყვების ტყის პირსა შამბნარ-წყლიანსა“. ეს არის, მართლაც, საყურადღებო დეტალი. ინტერპოლატორს ავიწყდება, რომ ავთანდილი მთის წვერზე დგას და სწორედ იქ მისცემია კმუნვას („მას მიჰხვდა წვერი საღვურად მაღლისა მთისა დიდისა“ — 184 სტრ.) და მხოლოდ შორით, ტაფობში მოჩანს ტყიან-მდინარიანი მინდორი.

ჩვენ შეგნებულად ავუარეთ გვერდი ჩანართის პოეტურ ღირსებათა დახასიათებას, რადგან ამ დროს ხშირად ტენდენციური ვხდებით, თანაც ისიც არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ არა ერთი ჩანართი თავისთავად მშვენიერ პოეტურ გამომსახველობას აღწევს, მაგრამ ისინი თავისი თუნდაც მაღალი ღირსებებით ზიანს აყენებენ „ვეფხისტყაოსანს“, როგორც ერთ იდეურ-ესთეტიკურ მთლიანობას². მაგრამ 191 სტროფთან დაკავშირებით მთავარია კიდევ ერთი უტყუარი მოწმობა. როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მე-17 საუკუნის ხელნაწერებს შორის განსაკუთრებული ღირსებებით გამოირჩევა ნუსხათა ერთი ჯგუფი, რომელსაც უეჭველად დაუცავს პოემის შედარებით უფრო მოკლე და მაღალი ღირსებების მქონე რედაქცია. ამ რედაქციის ტიპიურ სახეს გვაძლევენ ხელნაწერები: I—599 (გადაწ. 1646 წ.), S—2829 (1688 წ.), H—740 (XVII საუკ.), თარხან-მოურავისეული (ოქსფორდული, W—27) და სხვ. არც ერთ ამ ხელნაწერში 191-ე სტროფი არ არის, ეს კი ზემო-

¹ რაც ეპიურ თხზულებათა თავისებურებაა.

² ავიღოთ, მაგალითად, აშკარა ჩანართი პოემის გაგრძელებათაგან (2106-ე სტრ.), რომელიც თუმცა მშვენიერ პოეტურ სიტყვას შეიცავს, მაგრამ შორს დგას „ვეფხისტყაოსნის“ იდეურ სამყაროსთან:

აზომ არ არის სოფლისა საღამო, არცა დილია,
სიზმრისა უფრო სიზმარი, ჩრდილისა უფრო ჩრდილია...

აღნიშნულთან ერთად გვაფიქრებინებს, რომ საქმე გვაქვს სწორედ ინტერპოლაციასთან³.

ამავე ჯგუფის ხელნაწერები აშკარად სვამენ აგრეთვე საკითხს, რომ ინტერპოლაციად მივიჩნიოთ საიუბილეო გამოცემაში შესული 655-ე სტროფი:

დევთა ყვირილი, ზახილი ზეცამდის აიწეოდა;
მათისა ლახტის ცემითა ქვეყანა შეირყეოდა;
მზე დაბნელეს მტვერითა, ალვის შტო შეირხეოდა,
ასი ერთ კერძო მაშინდეს, დაფერიწე, დაიხეოდა.

ვინც იცნობს ვეფხისტყაოსნის ძირითად სულისკვეთებასა და რუსთველის დამოკიდებულებას ზედმეტად ფანტასტიკურ ამბებთან, ამ სტროფში უთუოდ დაინახავს ე. წ. აღორძინების დროის (XVI—XVII) ინტერპოლატორის მუშაობას თავისი ერთ-ერთი ძირითადი ნიშნით, ცრუ-კლასიკური საღვევმირო ფანტასტიკით. როგორც აღვნიშნე, ეს სტროფი არ მოეპოვება ისეთ ავთენტურ ხელნაწერებს, როგორიც არიან H—599, S—2899, მზეხათუნისეული (W—17) და სხვ.

აღნიშნული ხელნაწერები ასევე ექვს აღძრავენ სხვა სტროფებზეც, რომელთა შესახებ ჩვენ ალბათ სხვა დროს გვექნება საუბარი, მაგრამ აქ გვინდა დავასახელოთ რამდენიმე შედარებით ცნობილი ადგილი. საქმე ეხება იმ ეპიზოდს, რომელშიც გადმოცემულია ავთანდილის კოსმიური გალობის ამბავი. ამ დიდებული სიმღერის დასასრულს რუსთველი გვიხატავს ახალ პოეტურ სურათს, რომელიც, რასაკვირველია მხოლოდ და მხოლოდ მეტაფორულად უნდა გავიგოთ:

რა ესმოდა მღერა ყმისა, სმენად მხეცნი მოვიდიან;
მისეე ხმისა სიტყბოსაგან წყლით ქვანიცა გამოსხდიან;
ისმენდიან, გაჰკვირდიან, რა ატირდის, ატირდიან,
იმღერს ლექსთა საბრალოთა, ღვარისაებრ ცრემლნი სდიან.

967

³ ირკვევა, რომ ეს სტროფი არ არის სხვა ტიპის რედაქციაში, როგორსაც გვაძლევენ მაგალ. ხელნაწერები: H—461, S—4499, მზეხათუნისეული (W—17) და სხვ.

ინტერპოლატორს, როგორც მოსალოდნელია, არ აკმაყოფილებს ეპიზოდის ასე დასრულება და კვლავ ჰიპერბოლა-გაზვიადების ნაცნობ ხერხს მიმართავს. მეტაფორული სურათი მის ხელში ჰკარგავს პოეტურ პირობითობას. პროზაიზმებით დატვირთულ სტროფში მოთხრობილია (უკვე ყოველგვარი პირობითობის გარეშე), თუ როგორ გამოვიდნენ სულიერი და უსულო, სხვადასხვა მხრის და ეროვნების წარმომადგენელი, რათა მოუსმინონ ავთანდილის სიმღერას:

მოვიდიან შესამკობლად ქვეყნით ყოვლი სულიერნი,
კლდით ნაღირნი, წყალშიგ თევზნი, ზღვით ნიანგნი, ცით მფრინველნი,
ინდო-არაბ-საბერძნეთით, მაშრიყით და შალრიბელნი,
რუსნი, სპარსნი, მოფრანგენი და მისრეთით მეგვიპტელნი.

968

როგორც აღვნიშნე, ამ სტროფის ჩანართობას განსაკუთრებით აშხელს ის გარემოება, რომ იგი არ არის მთელ რიგ ძველ ხელნაწერებში (H—559, S—2829, W—17 და სხვ.).

ხალხურ საგმირო ეპოსში არის ერთი ცნობილი მოტივი. გმირები ნახულობენ ან მოიპოვებენ საიდუმლო საჭურველს, რაც ხელს უწყობს მათ მტრების დამარცხებაში. ეს მოტივი, სხვადასხვა ვარიაციით, რამდენჯერმე აქვს გამოყენებული რუსთველსაც. გავიხსენოთ ეპიზოდი, როცა ნესტანის პოვნით გახარებული ტარიელი და ავთანდილი სალაშქრო სამზადისს იწყებენ. ტარიელი გაანდობს ძმადნაფიცს, რომ გამოქვაბულში დიდძალი საჭურჭლე ძევს და მოდი, გავსინჯოთო. სწორედ აქ ისინი წააწყდებიან საკვირველ იარაღს და ამას მომავალი გამარჯვების სიმბოლოდ მიიჩნევენ. აღფრთოვანებულნი ამ ამბით, მოუთმენლად ელიან გათენებას, რათა დაიწყონ აქტიური მოქმედება. შემდეგ თავში უკვე მოთხრობილია მათი გამგზავრება მესამე ძმადმეფიცულთან და ქაჩეთს გამგზავრება. გამოქვაბულში აღწერილი ეპიზოდი ინტერპოლატორს დასრულებულად არ მიუჩნევია და ახალი თავის დაწყებამდე ჩაურთავს, მხატვრულად არცთუ სუსტი ლექსი:

აქა, მხატვარო. დახატე, ძმად უმტყიცესად ძმობილნი,
იგი მიქნურნი მნათობთა, სხვისა ვერეისგან სწრობილნი,
ორნივე გმირნი, მოყმენი, მამაცობისა ცნობილნი;
რა ქაჩეთს მივლენ, გასინჯოთ ომი ლახვართა სობილნი.

1373

თუმცა, როგორც აღვნიშნე, აქ არის პოეტურად არცთუ მდარე სტრიქონები, მაგრამ იგი შორსაა რუსთველურობისაგან. მაგალითად, უბრალო პროზაიზმია მიჯნურთა ასე დახასიათება: „სხვისა ვერვისგან სწრობილნი“, ხოლო სრულიად გაუგებარი ასეთი ფრაზა: „ორნივე გმირნი მოყმენი, მამაცობისა ცნობილნი“ (ასევე ბუნდოვანია თქმა: „ომი ლახვართა სობილნი“). ხელნაწერთა რედაქციული შესწავლა უარყოფითად წყვეტს ამ სტროფის საკითხსაც. ირკვევა, რომ იმავე ძველი ტიპის რედაქციათა შემცველ ხელნაწერებში არ მოიპოვება გაანალიზებული სტროფი. მაგალითად, იგი არ არის S—2829, A—363, W—17 და სხვა ხელნაწერებში. იგი არ ყოფილა უძველეს თარიღიან ხელნაწერში (H—599), მაგრამ შემდეგში ჩაუმატებიათ სხვა ნუსხებიდან. ყოველივე ეს, ჩვენი აზრით, საკმაო საბუთს გვაძლევს, რომ 1373-ე სტროფიც ჩანართად მივიჩნიოთ.

აქ გვინდა მკითხველის ყურადღება შევაჩეროთ კიდევ ერთ ფაქტზე, რომელიც ცხადყოფს 1937 წლის გამოცემის ტექსტში ზემოაღნიშნული პრინციპების უგულვებელყოფას.

საქმე ეხება არა ცალკეულ სტროფს, არამედ სტროფთა ერთ გარკვეულ ჯგუფს, რომლებიც გვხვდება ინდო-ხატაელთა ამბავში. წინააღმდეგ ზოგიერთი მკვლევრისა, ჩვენ ვიზიარებთ შეხედულებას, რომ აღნიშნული სადავო ეპიზოდი ვეფხისტყაოსნის მოუცილებელი ნაწილია. ამას მხარს უჭერს, როგორც სიუჟეტური მონაცემები, ისე პოემის იდეური შინაარსი. ჩვენ შემთხვევა გვქონდა გვეჩვენებინა, რომ სხვა საბუთებთან ერთად აღნიშნულ ვითარებას აშკარად მხარს უჭერენ მე-17 საუკუნის ხელნაწერები და, კერძოდ, პოემის რამდენიმე სხვადასხვა ტიპის ეპილოგის შედარებითი შესწავლა¹. მაგრამ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ დამახინჯებათა კვალი ყველაზე უფრო სწორედ აღნიშნულ ეპიზოდს ეტყობა. მით უფრო გულისყურით უნდა მოპყრობოდნენ „ინდო-ხატაელთა“ ამბავს 1937 წლის გამოცემის მესვეურნი, რადგან როგორც ცნობილია, კ. ჰინიძის გამოცემასთან ერთად სწორედ საიუბილეო ტექსტშია შემოტანილი პირველად ეს ეპიზოდი. რამდენიმე ცალკეული სტროფის მაგალითზე ჩვენ ზევით ვაჩვენეთ, რომ, როგორც ჩანს, 1937 წლის გამოცემა არ უწევს საჭირო ანგარიშს ზოგიერთ, შედარებით

¹ ვეფხისტყაოსნის დასასრულის საკითხები, ჟურნ. „ცისკარი“, 1957, № 1.

ძველი, რედაქციის ჩვენებას. ირკვევა, რომ ინდო-ხატაელთა ამბის საკითხშიც ყურადღება არ მიუქცევიათ სიძველის მხრით თუნდაც მეორე ან მესამე ხარისხის რედაქციებისათვის. მაგალითად, „ინდო-ხატაელთა ამბავში“ მოთხრობილია, რომ ტარიელი დიდი ერთგულების სამაგიეროდ ასმათს უხვად დაასაჩუქრებს და, სხვათა შორის, დიდ საკარგავსაც გადასცემს. ეს ამბავი ხელნაწერების დიდ უმრავლესობაში გადმოცემულია ორ სტროფში, 1649 და 1650 საიუბილეო გამოცემით. მაგრამ ეს გამოცემა ამაზე არ ჩერდება და ურთავს რამდენიმე ყოვლად უსუსურ სტროფს:

მოახსენა: „ხელმწიფეო, ვიკადრებ და ნუ გაწყრები:
თუ ხმელეთი სრულად მქონდეს, ვერცა მაშინ გაგეყრები,
მე მეყოფა შუქი თქვენი, ვარ მზის ეტლთა შენასწრები,
ვერ გავსწირავ ჩემგან ზრდილსა, არცა სხევან ვიარები“.

1651

კვლაცა უბრძანა ტარიელ: „კმარს შენი ჰირო ნახულები;
გვახსოვან შენი ჩვენზედა თვალნი ცრემლ-ნათახულები,
სჯობს, მოისმინო ნათქვამი, ქმნა ჩემგან გაზრახულები,
ბოროტი სცვალო კეთილად, გყვენ სპანი ზრმალ-მახულები“.

1652

დაჰმორჩილდა, მოახსენა: „ჰირთა ეამი ერთხელია“;
მოიყვანეს კარგი მოყმე, გონიერი, არ ხელია:
ასმათ მისცეს, მიუძღვების, დაუქირა სახელია,
იგი კაცი გააღიდეს, აქვს მეფობის სახელია.

1653

რასაკვირველია, ღია კარების მტვრევა იქნება ამ სტროფების კრიტიკა. იგი აშკარა ინტერპოლაციაა. ამაზე თვითონ ტექსტებში მეტყველებენ, მაგრამ აქ გვსურს ყურადღება მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ ეს სტროფები მოიპოვება ყველაზე წარყვნილ ერთ-ერთ რედაქციაში, რომელიც დაუცავს H—461 ხელნაწერს და რომელსაც სხვა ხელნაწერებთან შედარებით აქვს მეტად აღრეული ტექსტი. იგივე სტროფები არის აგრეთვე H—4499-შიც, რომელიც ახლოს დგას H—461 ხელნაწერთან და რომელსაც, როგორც ახლაცნობილია, მოეპოვება თითქმის ყველაზე გვიანდელი ჩანარები⁸.

⁸ პ. ი. ნ. გ. ო. ო. ყ. ა., რუსთველიანა, 1926, გვ. 24; აგრეთვე ჩვენი, ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია, 1957, გვ. 21—3.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს არის ყველაზე უფრო ნათელი მაგალითი, რათა გავხაზოთ 1937 წლის გამოცემის პრინციპულად არასწორი დამოკიდებულება ხელნაწერთა მეშვეობით რედაქციულ თავისებურებებთან. აქვე უნდა შევნიშნოთ ისიც, რომ წინა გამოცემების მსგავსად, 1937 წლის ტექსტიც უეჭველად ატარებს ვახტანგისეული გამოცემის ძლიერი გავლენის კვალს. ახლა, როცა გარკვეულია, რომ ვახტანგისეული გამოცემის ძირითადი წყარო მე-17 საუკუნის ხელნაწერთა ერთ-ერთი ვრცელი რედაქციაა (კერძოდ, „ზაზასეული“ ტიპისა)⁶, ნათელი ხდება ამ გამოცემის სუსტი ადგილების წყაროები; ამასთან ცხადია ისიც, რომ ზოგი ეს სუსტი მხარე ვახტანგისეული ტექსტიდან გადმოვიდა 1937 წლის გამოცემაში. ამის საილუსტრაციოდ გამოდგება იგივე სტროფები (191, 655, 968, 1373 და სხვ.), რომლებიც აღნიშნული ვრცელი რედაქციის გავლენით შევიდა ვახტანგისეულ გამოცემაში, აქედან კი — 1937 წლის ტექსტშიც.

ზემოაღნიშნული მიზეზები მიგვიითბევენ 1937 წლის გამოცემის ზოგ სხვა ნაკლზეც. კერძოდ, საიუბილეო ტექსტს აკლია რუსთველის ნამდვილი სტროფები, რომლებიც ხელნაწერებს დაუცავთ; მასში არ არის დაცული ზოგჯერ სტროფების ნამდვილი თანმიმდევრობა, რაც აგრეთვე გვიანდელი რედაქციებიდან (ან ვახტანგისეული გამოცემიდან) მოდის. როგორც ცნობილია, პოემის ტექსტზე საინტერესო დაკვირვებანი მოეპოვებათ დავით რექტორსა და თეიმურაზ ბატონიშვილს. იმ ოთხი სტროფიდან: 114¹ — („თუ ყოფილა იგი მოყმე...“); 152 — („მოუკლავარ თინათინის...“); 553 — („მე დაჴმერ ვითა...“) და 580 — („შევე ფიცხლავ...“); რომელთა გამორთვებაც მათ ვახტანგისეული გამოცემის აშკარა დეფექტად მიაჩნდათ, სამი უკანასკნელი შევიდა ბოლო გამოცემებში და 1937 წელს დადგენილ ტექსტშიც. რაც შეეხება მეოთხე სტროფს, რომელიც დღეს ჩანართად ითვლება, ამ შემთხვევაშიც მართალი უნდა იყოს დავით რექტორისა და თეიმურაზ ბატონიშვილის მოსაზრება⁷.

---

⁶ ს. ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია, 1957, 33-74—119.

⁷ იხ. აგრეთვე, იმედაშვილის თეიმურაზ ბატონიშვილის რუსთველოლოგიური ცდანი, ლიტერატურული ძიებანი, ტ. V.

ამ სტროფის რუსთველურობას რამდენიმე სერიოზული საბუთი უჭერს მხარს. განსაკუთრებით საყურადღებოა ის, რომ, როგორც აღვნიშნეთ, ხელნაწერთა რედაქციული შესწავლა გამოავლენს შედარებით ძველი ტიპის რედაქციებს, რომლებსაც დიდი უპირატესობა უნდა მიენიჭოს პოემის შედგენილობის დადგენის საქმეში. ირკვევა, რომ ეს სტროფი არის შესული სწორედ ამ ძველ რედაქციებშიც, რაც დადებითად წყვეტს მისი რუსთველურობის საკითხს⁸. მაგრამ მთავარი ის არის, რომ ეს სტროფი მკიდროდ უკავშირდება ამბის მდინარეებს და ამასთან ზოგიერთი მხატვრული დეტალით უეჭველად ამჟღავნებს ავთენტურობას. აი, ეს სტროფიც:

თუ ყოფილა იგი მოყმე ხორციელი, ხმელთა მვლელად,
მას ნახვილა სხვადა ვინმე, გამოჩნდების მასწავლელად.
თვარა ეშმა გჩვენებია ლხინთა შენთა შეცამშლელად,
სევდისაგან მოიცალე, რად შექმნილხარ მოუცლელად?

(169-ე სტროფი პოემის ვრცელი გამოცემით)

რასაკვირველია, სრულიად არ არის საკმარისი, რომ ეს სტროფი ერთი შეხედვითაც ტოვებს დამაკმაყოფილებელ შთაბეჭდილებას, რადგან, როგორც აღვნიშნეთ, ზოგი ინტერპოლატორი მართლაც მოხერხებულად ბაძავს რუსთველს, რაც ორმაგად აძნელებს ნამდვილი ტექსტის აღდგენას. მაგრამ ამ შემთხვევაში ყურადღება უნდა მიექცეს სხვა მომენტებსაც. ჭერებით, აქ არა გვაქვს პოემის ენობრივ მონაცემებთან რაიმე სტილისტიკური ან ლექსიკურ-გრამატიკული გადახვევა, თანაც აქ ვხვდებით რუსთაველის პოეტური ენისათვის დამახასიათებელ მხატვრულ დეტალებს, განსაკუთრებით პირველ და მეორე ტაეპებში. ვინც რუსთაველის პოეტურ ენას იცნობს, შეუძლებელია ამ ტაეპებში არ შეამჩნიოს პოემისათვის დამახასიათებელი ხერხი, ე. წ. სახეთა პარალელიზმისა. აქ პირველ ტაეპში გვაქვს დადებითი პარალელიზმის აშკარად რუსთველური გამოყენება: „თუ ყოფილა იგი მოყმე ხორციელი, ხმელთა მვლელად“; „ხორციელი“ და „ხმელთა მვლელი“ ტიპიური რუსთველური პარალელიზმია. რაც შეეხება მეოთხე ტაეპს: „სევდისაგან მოი-

⁸ რასაკვირველია, არც ეს ძველი რედაქცია მთლიანად თავისუფალი ინტერპოლაციებისაგან და ამდენად აქაც მხოლოდ და მხოლოდ კრიტიკული მიდგომა გვმართებს.

ცალე, რად შექმნილხარ მოუცლელად“, — ეს არის არა მარტო განმეორება, არამედ ე. წ. კონტრასტული პარალელიზმით შესრულებული ფრაზა (შეად. „თავსა მრთელსა რად შეიკრავ, წყლულსა ახლად რად იწაღლუბ“ — 876 და სხვ.). საინტერესოა აგრეთვე მესამე ტაეპში გამოყენებული ტმესი („შე-ცა-მშლელად“).

მაგრამ რაც მთავარია, აღნიშნული სტროფის ინტერპოლაციად მიჩნევას განსაკუთრებით ხელს უშლის ის გარემოება, რომ იგი ბუნებრივად თავსდება 114-ე სტროფის შემდეგ, როგორც ეს ყველა ხელნაწერშია დაცული. აღსანიშნავია ისიც, რომ სადავო ტაეპი თინათინის სიტყვებია. ის ურჩევს მამამისს უცხო მოყმის ძებნას. თუ ვერ მოვძებნეთო, მაშინ ნამდვილად: „ეშმა გჩვენებია“ და არც კი ღირს ამაზე ჰმუნვაო. საინტერესოა, რომ რამდენიმე სტროფის შემდეგ როსტევანი, თითქმის სიტყვა-სიტყვით იმეორებს თავისი ასულის სიტყვებს, რადგან არავინ გამოჩნდა უცხო მოყმის მხილველი. მართლაც, აქ რაღაც ზებუნებრივი ამბავი უნდა იყოსო: „მეფე ბრძანებს: „მართალ იყო ასული და ჩემი ძეო, ენახე რამე ეშმაკისა სიცრუე და სიბილწეო“ (118).

ეს არის პირდაპირი პასუხი თინათინისა რჩევაზე („თვარა ეშმა გჩვენებია“), რაც ერთხელ კიდევ თვალნათლივ გვიჩვენებს, რომ ზემოაღნიშნული, ამჟამად ჩანართად აღიარებული სტროფი, ორგანულ კავშირშია პოემის ტექსტთან და იგი მომავალ გამოცემაში უნდა შევიდეს⁹.

ასეთი შემთხვევები 1937 წლის საიუბილეო ტექსტში მცირე როდია, სწორი იყო პროფ. ალ. ბარამიძე, როცა აღნიშნავდა, რომ გამოცემაში წარმოდგენილი ეპილოგის ზოგი სტროფი კიდევ ერთხელ ადასტურებს ამ გამოცემის სერიოზულ ხარვეზებსო¹⁰.

რაც შეეხება მეორე საკითხს, ე. ი. პოემის სტროფთა თანამიმდევრობას, აქ ერთი მაგალითით უნდა დავკმაყოფილდეთ.

უნდა გავიხსენოთ ეპიზოდი: „ამბავი ტარიელის გამიჯნურებისა“. ნადირობიდან დაბრუნდნენ ფარსადან მეფე და ტარიელი. მეფე ეტყვის, რომ ტარიელმა ღურაჯები მიართვას თავის ქალს. აქ

⁹ საინტერესოა, რომ ეს სტროფი შეიტანა მწერალმა კომისიამ ქართველი-შეიღისეულ გამოცემაში.

¹⁰ ნარკვევები, ტ. III, 1952, გვ. 109—112.

არის სწორედ მიჯნურთა შეხვედრის დაუვიწყარი სცენა. საიუბილეო გამოცემაში ვკითხულობთ:

...მიბრძანა (მეფემან) თუ: „ქალი ვნახოთ“, ხელი ხელსა დამიკირა;
მის ეამისა მხსენებელი მე სჟულდგმული არ გიკვირა?!

340

ბაღია ვნახე უტურფესი ყოვლსავე საღმრთოსა;
მფრინველთაგან ხმა ისმოდა უამესი სირინოსა;
მრავლად იყო საარაგები, ვარდის წყლისა აბანოსა.
კარსა ზედა მოჰფარედა ფარდაგები ოქსნოსა.

341

მეფემან ახმა ღურაჯთა მითხრა მიტანად ქალისა;
გამოუხვენ და წავედით ჩემად სადებლად ალისა;
მაშინ დავიწყე გარდახდა მე საწუთროსა ვალისა,
აღმასისა ხამს ლახვარი ლახვრად გულისა სალისა.

342

ვიცოდი, სწაღდა არვისგან ნახვა მის მზისა დარისა,
მე გარე ვდეგ“ და სხვ...

342

ძნელი არ არის, რომ აქ აშკარა დარღვევა დავინახოთ ამბის გადმოცემაში. ჯერ შედის ტარიელი ნესტანის სამყოფოში, ტურთა წალკოტში, მომდევნო სტროფით კი ირკვევა, რომ მეფე ღურაჯთა მირთმევას უბრძანებს ტარიელს. ამ დარღვევას სრულიად უბრალოდ ასწორებს არა მარტო ზემოაღნიშნული ძველი რედაქციები, არამედ მე-17 საუკუნის ხელნაწერთა თითქმის მთელი მემკვიდრეობა. აქ ყველგან 341-ე სტროფი

„ბაღია ვნახე უტურფესი“

მისდევს 342-ე სტროფს:

„მეფემან ახმა ღურაჯთა მითხრა...“

ამით ამბის მდინარეება თავის ადგილს იჭერს და მთელი ეპიზოდი ახალ სინათლეს იძენს. ნესტანის სამყოფოში გარეშე არავინ შედიოდა და ტარიელი იმიტომ მოხვდა ამ მშვენიერ წალკოტში, რომ მეფემ ღურაჯთა მითხრა დაავალა.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ საიუბილეო ტექსტში ეს აღრევა მოდის სწორედ ვახტანგისეული გამოცემიდან. აქაც ასევეა გადასმული ზემოაღნიშნული სტროფები. ირკვევა, რომ სწორედ იმ ტიპის

ვრცელ რედაქციებში, რომელსაც ჩვენ „ზაზასეული“ ვუწოდეთ, ასევე აღრეულია აღნიშნული სტროფების თანამიმდევრობა. ე. ი. ვახტანგისეული გამოცემა ამ შემთხვევაში თავის წყარომ შეიყვანა შეცდომაში. მაგრამ აქ ჩვენთვის მთავარი ისაა, რომ ამავე წყაროს ნაკლოვანება ვახტანგისეული გამოცემის გავლენით განმეორდა 1937 წლის ტექსტშიც.

უკვე დიდიხანია მომწიფდა ვეფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის მომზადების საკითხი. რასაკვირველია, ძველი შეცდომები აღარ უნდა განმეორდეს. მით უფრო, რომ პოემის რედაქციული შესწავლა ბევრად უკეთეს მდგომარეობაშია. საბოლოოდ გადაიჭრა ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქციის პრობლემაც. ნათელია, რომ ეს არის არა უძველესი ტექსტი, არამედ პოემის კრიტიკული რედაქცია და წარმოგვიდგენს მე-17 საუკუნის ხელნაწერთა შემოკლებას¹¹. ზუსტად გაირკვა ამ რედაქციის მოცულობითი წყაროებიც, რაც „ზაზასეული“ ტიპის ხელნაწერებს უკავშირდება¹². მომავალ გამოცემაში სულ სხვა პოზიციებიდან უნდა შევხედოთ აღნიშნულ რედაქციას. ამასთან არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ვახტანგისეულმა ბექდურმა გამოცემამ თავის დროზე თითქმის განდევნა ძველი რედაქციები და ხელი შეუწყო 1712 წლის ტექსტის ხელნაწერულ გავრცელებას. დღეს ადვილად ხერხდება ასეთი ტიპის ხელნაწერთა გამორჩევა და ამდენად ისინი ხელს ვეღარ შეუშლიან მომავალ მუშაობას პოემის ტექსტოლოგიურ პრობლემებზე. ასევე ცალკე გამოიყო ე. წ. ვეფხისტყაოსნის არტანუჯული ვარიანტის შემცველი ნუსხები, რომელთაც ისეთივე ბედი ელის აღნიშნული საკითხების კვლევის დროს, როგორც ვახტანგისეული გამოცემიდან მომდინარე ნუსხებს¹³.

ნათქვამიდან, ვფიქრობთ, აშკარაა მომავალი გამოცემის ტექსტის დასადგენად ერთ-ერთ წყაროდ უნდა გახდეს მე-17 საუკუნის ხელნაწერთა მემკვიდრეობა.

¹¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, აღდგენილი გამოცემა ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსნისა. 1937; იხ. აგრეთვე ჩვენი, ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია, 1957, გვ. 42—65.

¹² ს. ც ა ი შ ვ ი ლ ი, ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია, 1957, გვ. 74—119.

¹³ აღ. ს ა რ ა ქ ი შ ვ ი ლ ი, არტანუჯის ვარიანტი, „ძველი საქართველო“, ტ. IV; ს. ც ა ი შ ვ ი ლ ი, დასახელებული შრომა, გვ. 65—74.

ირაკვევა, რომ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა მთელი მემკვიდრეობის მეტი წილი მომდინარეობს ან ვახტანგისეული, ან ე. წ. არტანუჯული რედაქციებიდან; ხოლო ვრცელი ტიპის რედაქციები დაუთავს დაახლოებით 47-მდე ხელნაწერს (პოემის 150-ზე მეტი ხელნაწერიდან). ხოლო ყველა ეს 47 ხელნაწერი წარმოგვიდგენს სხვადასხვა ღირსების, სხვადასხვა რედაქციისა და სხვადასხვა წარმომავლობის ტექსტს და მათი განურჩეველი გამოყენება უეჭველად მოიტანს დიდ ზიანს, როგორც წაკითხვების დადგენაში, ისე პოემის შედგენილობის დაზუსტების საქმეში. ამიტომ ჯერ უნდა გამოვარჩიოთ ხელნაწერთა ძირითადი რედაქციული ტიპები, შემდეგ კი დავახასიათოთ წაკითხვებისა და შედგენილობის თვალსაზრისით. ამასთან აუცილებლად უნდა გაირკვეს ამ ძირითადი რედაქციების არა მხოლოდ ურთიერთმიმართება, არამედ თვით რედაქციათა შიგნით ხელნაწერების დამოკიდებულება ერთმანეთთან, რაც ახალ შუქს მოჰფენს რედაქციათა გენეზისის პრობლემას. მომდევნო თავებში ჩვენ შევეცდებით ამ თვალსაზრისით შევისწავლოთ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა მემკვიდრეობა. ამასთან შედარება-შესწავლის პროცესში მხედველობაში გვექნება პოემის გამოცემები, რადგან ამას პრაქტიკული მნიშვნელობაც ენიჭება.

ვეფსისტეაოსნის ვრცელი რედაქციები

საკითხის დასმისათვის

როგორც შესავალშივე აღვნიშნეთ, ნაშრომის მიზანია ვეფსისტეაოსნის ხელნაწერთა რედაქციული დახასიათება. ჩანართი პლასტების ჩამოყალიბების დროის მინიშნება (დაახლოებით მაინც) და შეძლებისამებრ ამჟამად არსებულ ხელნაწერთა ურთიერთმიმართების გარკვევა. ამ საკითხების გაშუქებას, გასაგებია, თუ რა მნიშვნელობა ენიჭება პოემის შედგენილობის მართებული სახის აღდგენისათვის, ან პოემის ამა თუ იმ წარყვნილი ადგილის გასწორებისათვის. მაგრამ საკითხების ასე შესწავლას მრავალი დაბრკოლება ელოდება წინ. საკმარისია გავიხსენოთ, რომ ჩვენამდე მოაღწია პოემის ძალიან გვიანდელმა (დაახლოებით მე-17 საუკ.) ხელნაწერებმა, რომლებიც თავისი რედაქციული სახით მეტწილად ძალიან განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ზოგი ხელნაწერი იცავს პროლოგის თავისებურ რიგს, თავისებურ მოცულობას და ერთმანეთისაგან საკმაო სხვაობას ამჟღავნებენ; ასევე გარკვეულ თავისებურებებს გვიჩვენებენ ამჟამად აღიარებული ძირითადი ტექსტის მანძილზეც (პოემის შუა მონაკვეთი ე. ი. პროლოგიდან „ხვარაზმელთა ამბამდე“); მკვეთრი სხვაობა შეინიშნება აგრეთვე პოემის ე. წ. გაგრძელებებში ცნობილი თავის „ხვარაზმელთა ამბიდან“. პროლოგი, პოემის შუა წელი, რომელსაც ძირითად ტექსტად თვლიან, და „ხვარაზმელთა ამბიდან“ მოკიდებული ვრცელი დასასრული — ეს არის ის ძირითადი სამი მონაკვეთი, რომლისგანაც შედგება ვეფსისტეაოსნის ხელნაწერთა მთელი მემკვიდრეობა. ჩვენ შევნიშნავდით და აქ კიდევ ერთხელ უნდა ითქვას, რომ დაახლოებით ერთნაირ ხელნაწერებს სხვადასხვა თანამიმდევრობის ან სხვადასხვა მოცულობის მქონე პროლოგი გააჩნია. ან კი, ვთქვათ, პროლოგით და ძირითადი ტექსტებით (პოემის შუა წელით) დაახლოებით მსგავს

ხელნაწერებს სრულიად სხვადასხვა მოცულობის მქონე დასასრული ახლავთ, გაქიანურებული ე. წ. „გმირთა ანდერძებით“. ამ მოვლენის ერთ-ერთი მიზეზი ის არის, რომ გადამწერლები, ნებისთ თუ უნებლიედ, სხვადასხვა პლასტის მქონე ხელნაწერებს იყენებდნენ სახელმძღვანელოდ და თუ ერთი ხელნაწერიდან იღებდნენ პროლოგს ან ძირითად ნაწილს, სხვა დედნიდან ავსებდნენ დასასრულის ვრცელ თავებს. შორს რომ არ წავიდეთ, ამის კარგი მაგალითია ხელნაწერი H—757, რომელიც ამ რამდენიმე წლის წინ ბექდურადაც გამოქვეყნდა¹⁴. ამ ხელნაწერის შემსრულებელს ძირითადად გადმოუცია ბევთაბეგისეული ხელნაწერის (H—54) ტიპის რედაქცია, ხოლო გმირთა ანდერძების ერთი ნაწილი კი „ზაზასეული“ ხელნაწერიდან (Q—1082) აქვს შემოტანილი¹⁵.

ამიტომაც ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ყველა ამ ხელნაწერთა სხვადასხვა რედაქციული სახის უფრო მართებული გამოვლინებისათვის მეთოდოლოგიურად სწორი იქნება ამ ცალკეული ელემენტების შედარებითი შესწავლა ხელნაწერთა მემკვიდრეობის გათვალისწინებით და მხოლოდ მათი შემდეგი შეერთებით თითოეული ამ რედაქციის დახასიათება. ხელნაწერთა ამგვარი განხილვა მოგვცემს ნამდვილ გასაღებს, რათა დაახლოებით მაინც გამოვარჩიოთ ძირითადი რედაქციული ტიპები.

აქვე უნდა აღინიშნოს შემდეგიც. რედაქციების ზუსტ დახასიათებას ხშირ შემთხვევაში ხელს უშლის ვეფხისტყაოსნის გადამწერთა ერთი თვისებაც. პოემის გადაწერის პროცესში მათ სხვა ხელნაწერებიდან, თავის გემოვნების მიხედვით, შემოჰქონდათ ესა თუ ის ჩანართი სტროფი (ზოგჯერ რამდენიმეც), ან კი თვითონვე ქმნიდნენ მათ ანალოგიებს. ამიტომაც, ასეთი ცალკეული შემთხვევები თუმცა მიუთითებენ ხელნაწერთა გარკვეულ მიმართებას, მაინც არ იქნებიან მხედველობაში მიღებული მათი რედაქციული დახასიათების დროს. მაგალითისათვის კმარა ხელნაწერები H—740 ან H—1839. ამ ხელნაწერებში გადამწერლებს შემოუტანიათ Q—1082 ხელნაწერიდან („ზაზასეული“) რამდენიმე ისეთი სტროფი, რომე-

¹⁴ ვეფხისტყაოსანი, ჩანართი და დანართი ტექსტებით, გამოსაცემად მოამზადა ს. ყუბანეიშვილმა, 1956.

¹⁵ ს. ც ა ი შ ვ ი ლ ი, ვეფხისტყაოსნის ეახტანგისეული რედაქცია, 1957, გვ. 19—20.

ლიც, როგორც ახლა გარკვეულია, თვით იოსებ ტფილელს ეკუთვნის, მაგრამ რედაქციულად, თავისი ძირითადი სახით, ეს ხელნაწერები სულ სხვა სურათს გვაძლევენ და შორის დგანან „ზაზასეული“ ნუსხიდან.

ვეფხისტყაოსნის პროლოგი სელნაწერებსა და გამოცემებში

ვეფხისტყაოსნის პროლოგი ყოველმხრივ იწვევს მკვლევართა ყურადღებას. როგორც ცნობილია, შესავალში პოეტი იძლევა ძირითად თეორიულ შეხედულებებს, რაც მხატვრულად ხორცსხმულია თვითონ პოემაში. კერძოდ, აქ ნათლად ჩანს ის თვალსაზრისი, რასაც თეორიულად იზიარებდა პოემის ავტორი. ეს ეხება, როგორც აქ განვითარებულ შეხედულებებს პოეტიკაზე, ისე თვით პოემის ერთ-ერთი ძირითადი პრობლემის გადაწყვეტას — ამქვეყნიური, რეალურად არსებული სიყვარულის აღიარებას. რუსთველოლოგიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საკითხად ყოველთვის ითვლებოდა ის, თუ რა ურთიერთობაშია რუსთველის ეს თეორიული მრწამსი მის საკუთარ პოეტურ პრაქტიკასთან. ეს ურთიერთობა წინააღმდეგობრივია, თუ იგი ერთ მთლიანობას წარმოადგენს. ამაზე დაწვრილებით მსჯელობის გაშლა აქ ჩვენს საგანს არ შეადგენს, მაგრამ ამ საკითხების დაყენებისა და მართებული გადაჭრისათვის უდავოდ გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება პროლოგის სრული სახით აღდგენას.

პროლოგის ტექსტთან დაკავშირებულ საკითხებს ბევრი მკვლევარი შეეხო. ზოგიერთმა მათგანმა წამოაყენა აშკარად სკეპტიკურა თვალსაზრისი.

პროლოგის რამდენიმე, ამჟამად რუსთველურად აღიარებული სტროფის წინააღმდეგ ჯერ კიდევ 1895 წელს გამოვიდა ცნობილი მკვლევარი ალ. სარაჯიშვილი. სხვათა შორის, იგი წინააღმდეგი იყო იმ მოსაზრებისა, რომელიც სრულიად უარყოფდა მთელი პროლოგის რუსთველურობას, მაგრამ თვითონაც საკმაოდ მკაცრ თვალსაზრისს ატარებდა თავის გამოცვლევაში „ვეფხისტყაოსნის ყალბი ადგილები“. ხუთი წლის განმავლობაში იბეჭდებოდა ეს გამოცვლევა ჟურნ. „მოამბის“ სხვადასხვა ნომრებში. ამჟამად საკმაოდ გამოვლინებულია ამ გამოცვლევის სუბიექტურ-სკეპტიკური მეთოდის ნაკლოვანი მხარეები. აქ კი მხოლოდ პრო-

ლოგთან დაკავშირებით მოვიტან ალ. საარაჩიშვილის მოსაზრებას, მაგალითად, ცნობილ სტროფზე:

მიბრძანეს მათად საქებრად თქმა ლექსებისა ტკბილისა,
ქება წარბთა და წამწამთა, თმათა და ბაგე-კბილისა,
ბროლ-ბადახშისა თლილისა, მით მიჯრით მიწყობილისა.
გასტეხს ქვასაცა მაგარსა გრდემლი ტყვიისა ლბილისა.

5

„მიბრძანეს მათად საქებრად თქმა ლექსებისა ტკბილისა...“ ვინ უბრძანა პოეტს? — კითხულობს მკვლევარი — ნუთუ თვით თამარ მეფე უბრძანებდა რუსთაველს ჩემი ლოყები და კბილები შეაქეო? დიდი თავხედობა იქნებოდა მაგისთანა ბრძანება დედოფლის მხრით და არც შეჭფერის მის ხასიათს, მორცხვსა და წყნარს, როგორც ისტორიისა და სხვა მის თანამედროვე პოეტების სიტყვით ვიცით. ეგრეც რომ ყოფილიყო, რუსთაველი, პოეტური თავმოყვარეობით და სიამაყით, როგორ გამოაცხადებდა საქვეყნოდ, რომ მისი ქება ნაბრძანები და იძულებულია და არა ნებაყოფლობითი და სხვ.“¹⁶’

ამგვარივე, შეიძლება ითქვას, გაუბრალოებული მიდგომის შედეგად, გამოკვლევის ავტორმა ჩანართ სტროფებად გამოაცხადა აგრეთვე პროლოგის სხვა ადგილები: „მიჯნურობა არის ტურფა...“ (24), „ესე ამბავი სპარსული...“ (9) და სხვ.

ამ მხრივ უცილურეს სკეპტიციზმამდე მივიდა ვეფხისტყაოსნის ზეოროე ცნობილი მკვლევარი. დაახლოებით ზემოთ მოტანილი მსჯელობის კიდევ უფრო მკაცრი სუბიექტური ვარიაციით იგი მივიდა დასკვნამდე, რომ მთელი პროლოგი ინტერპოლაციას წარმოადგენს. ვეფხისტყაოსნის თავისი პირველი გამოცემის (1903 წ.) წინასიტყვაობაში დ. კარიჭაშვილი პირდაპირ აღნიშნავდა: „წინასიტყვაობას და უკანასიტყვაობას არამც თუ არაფერი საერთო აქვთ-რა თვით თხზულების მოთხრობასთან, არამედ თვითონ ეს ნაწილები ცალ-ცალკე არაფერს ერთიანს არ წარმოადგენენ და როგორც წინასიტყვაობის, ისე უკანასიტყვაობის ტაეპები სხვადასხვა დროს სხვადასხვა პირთაგან უნდა იყვნენ დაწერილნი“ (გვ. VIII).

¹⁶ ვეფხისტყაოსნის ყალბი ადგილები, ჟურნ. „მოამბე“, 1895, № 11, გვ. 10.

პროლოგ-ეპილოგის საკითხებს, როგორც ცნობილია, 1910 წელს მიუძღვნა გამოკვლევა აკადემიკოსმა ნიკო მარმა¹¹. გამოკვლე-
ვას ტექსტის ღრმა მეცნიერულ ანალიზთან ერთად თან ერთვის
მეცნიერულ-განმარტებითი თარგმანი რუსულ ენაზე, რამაც უდა-
ვოდ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა პოემის ამ ნაწილის შემ-
დგომ კვლევა-ძიებაში. ნ. მარმა აქვე სასტიკად გააკრიტიკა, განსა-
კუთრებით დ. კარიკაშვილის ზემოაღნიშნული სკეპტიკური თეო-
რია და პროლოგი მან პოემის მოუცილებელ ნაწილად აღიარა. მე-
ტიც, აქვე მან ხაზი გაუსვა იმ გარემოებას, რომ ვეფხისტყაოსნის
ძირითადი იდეური შინაარსის სწორად ამოცნობისათვის მნიშვნე-
ლოვანი როლი პროლოგსა და იქ გამოთქმულ შეხედულებებს ენი-
ჭება. ამიტომაც შემთხვევითი არ არის, რომ ამავე წიგნში მოთა-
ვებული გამოკვლევის თეორიული ნაწილი „ქალის კულტი და რა-
ინდობა ვეფხისტყაოსანში“ ძირითადად დაყრდნობილია პროლო-
გიდან ამოშეთრულ ცნობებზე.

აქვე საჭიროა აღინიშნოს, რომ თუმცა გამოკვლევის ავტორი
მართებულად მოექცა ზემოაღნიშნულ მკვლევართა სკეპტიკურ
თეორიებს, მაგრამ როგორც ამ ნაშრომის გაცნობა გვიჩვენებს, აქაც
იგრძნობა ზედმეტად კრიტიკული დამოკიდებულება. აშკარად ჩანს,
რომ ავტორი წინასწარ გამომუშავებული თეორიული თვალსაზრი-
სით უდგება ტექსტს და თავის წიგნში განვითარებული თეორიი-
სათვის ზედმეტ, ხოლო ნამდვილად კი რუსთველის პოეტური აზ-
როვნებისათვის დამახასიათებელ სტროფებს ინტერპოლაციად აც-
ხადებს. სანიმუშოდ ერთი მაგალითიც კმარა. ნიკო მარის სრულად
მართებული მოსაზრებით დიდი პოეტი სწორედ ამქვეყნიური
იდეალებით სუნთქავს: «Для Шоты в земной жизни было не
только низменное, но все для человека благородное и воз-
вышающее; его певцом он и являлся» (გვ. 49).

ეს თავისთავად მართებული დებულება ავტორს, თუ შეიძლე-
ბა ასე ითქვას, ოდნავ სწორხაზობრივად აქვს გაშლილი. რუსთავე-
ლი მხოლოდ რეალურ, მიწიერ სიყვარულს აღიღებს და, ამიტომ,
ყველა ის ადგილი, სადაც სხვაგვარ, ამ შემთხვევაში „ზეციურ“
სიყვარულზე არის მითითება, „აღორძინების“ ხანის ინტერპოლა-
ციას ეკუთვნისო. აქედან გამომდინარე, პროლოგის ერთ-ერთი
ცნობილი სტროფი:

¹¹ Тексты и разыскания, книга XII. 1910.

ვთქვა მიწნურობა პირველი და ტომი გვართა ზენათა,
ძნელად სათქმელი, საჭირო გამოსაგები ენათა;
იგია საქმე საზეო, მომცემი აღმაფრენათა;
ვინცა ეცდების, თმობამცა ჰქონდა მრავალთა წყენათა.

20

ნ. მარმა ჩანართად აღიარა; ასეთივე საბუთიანობით, ჩანართებში მოჰყვა მომდევნო სტროფიც, რადგან იგი წინა სტროფებთან აზრობლივად დაკავშირებული:

მას ერთსა მიწნურობასა ჰყვიანნი ვერ მიხვდებიან,
ენა დაშვრების, მსმენლისა ყურნიცა დავაღდებიან,
ვთქვენ ხელობანი ქვენანი, რომელნი ზორცთა ხვდებიან;
მართ მასვე ჰბადვენ, თუ ოდეს არ სიძვენ, შორით ბნდებიან.

21

დღეს, რასაკვირველია, ნ. მარის ამგვარი ინტერპრეტაციის გაზიარება არ იქნებოდა მართებული. აქ რამდენიმე მომენტი აუარადსაღები. პირველი — ე. წ. „აღორძინების“ ხანაში უკვე აღარ არის მოსალოდნელი ამ სტროფებში გადმოცემული რთული ნეოპლატონური ხასიათის მსჯელობანი და მეორე — თუმცა მე-20 სტროფით რუსთველი კარგად იცნობს „საღმრთო“ ნეოპლატონური სიყვარულის თეორიას, მაგრამ მომდევნო სტროფით იგი სწორედ მასვე ემიჯნება: „ვთქვენ ხელობანი ქვენანი, რომელნი ზორცთა ჰხვდებიან“. პოემა ამგვარი „საღმრთო“ მიწნურობის გადალახვის ჰიმნია.

ჩვენი აზრით, ეს ერთი მაგალითიც უკვე ნათელს ჰფენს პროლოგისადმი ნ. მარისეულ დამოკიდებულებას. ამ მეთოდით პოემის გარეთ დარჩა ისეთი მნიშვნელოვანი ადგილები, როგორიცაა პროლოგის შემდეგი სტროფები:

„ჰე, ღმერთო ერთო შენ შეჰქმენ...“ (2)

„მე რუსთველი ხელობითა“... (8)

„მიწნური შმაგსა გვიქვიან“... (22)

„ვთქვა მიწნურობა პირველი“... (20)

„მას ერთსა მიწნურობასა“... (21)

„სამს თავისსა ხეაშიადსა“... (28)

„თუ მოყვარე მოყვრისათვის“... (31),

და სხვ. ასე რომ პროლოგში მხოლოდ 22 სტროფი რჩებოდა. ჩანს აგრეთვე, რომ ნ. მარი ასეთივე საკმაოდ „მსხვილი“ ოპერაციის დროს არ ეყრდნობოდა ხელნაწერთა მონაცემებს. ნ. მარმა პროლოგის დალაგების (თანამიმდევრობის) საკითხშიც იგივე მეთოდი გამოიყენა და კვლავ ხელნაწერთა უგულვებელყოფით, და აგრეთვე ვახტანგისეული გამოცემის საწინააღმდეგოდ, სრულიად თავისებურად დაალაგა პროლოგისეული სტროფები. საიუბილეო გამოცემასთან შედარებით პროლოგმა ასეთი სახე მიიღო: 1, 3, 18, 19, 4, 5, 10, 9, 6, 7, 11, 24, 27, 23, 25, 26, 12, 13, 14, 15. 16, 17. თუ აქვე, წინდაწინვე შევნიშნავთ, რომ საიუბილეო გამოცემაში გატარებული პროლოგის თანამიმდევრობა ძირითადადში ხელნაწერებს ეყრდნობა, ერთი შეხედვითაც გამოჩნდება, რომ ავტორს საკუთარი გემოვნებით მოუხდენია სტროფების განლაგებაც¹⁸.

მიუხედავად ამისა აქვე შევნიშნავ, რომ ნ. მარის შრომის კიდევ ერთი ღირსება იყო ის, რომ ავტორმა მკვეთრად დააყენა პროლოგის შედგენილობის საკითხი და შეეცადა მოეცა პოემის ამ ნაწილის იდეურ-მხატვრული ანალიზი. და აგრეთვე, აქვე მწვავედ დასვა პროლოგისეული სტროფების თანამიმდევრობის პრობლემა. იგი პირდაპირ აღნიშნავდა, რომ პროლოგის ნამდვილი სახის აღდგენისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობის მომენტი არის პოემის ამ შესავლის თავდაპირველი თანამიმდევრობის გამორკვევა.

ცნობილია, რომ ამ მხრით დიდი მუშაობა გასწიეს პროფ. ს. კაკაბაძემ და პროფ. იუსტ. აბულაძემ. იუსტ. აბულაძისა (1926 წ.) და ს. კაკაბაძის (1927 წ.) გამოცემებში უკვე ჩამოყალიბდა ის რიგი, რომელიც მე-17 საუკუნის ხელნაწერებიდან მოდის.

1937 წლის საიუბილეო კომისიამ ეს თანამიმდევრობა მთლიანად გაიზიარა. აქ იყო დაცული მწყობრი თანამიმდევრობა, ერთიანი იდეურ-აზრობლივი ხაზი. შესავალი შედგებოდა იმ ძირითადი სამი ელემენტისაგან, რაც დამახასიათებელი იყო ფართო პლანის აღმოსავლური პოემებისათვის (ღვთის ქება, მეფე-პატრონთა ქება და ისტორიულ-ლიტერატურული ცნობების შემცველი სტროფები)¹⁹. ყოველგვარი ფორმალური ნიშნების ძიების გარეშეც

¹⁸ შრომის VI გვერდზე ავტორი თვითონვე შენიშნავს, რომ თავისი შეხედულებისამებრ გადასვა-გადმოსვა პროლოგის სტროფები.

¹⁹ შდრ. აღ. ბ ა რ ა მ ი ძ ე, მცირე შენიშვნები, ტფ. უნივერს. შრომები, 1934, ტ. V, გვ. 231—232.

აქ, როგორც ვთქვით, მწყობრი აზრობლივი კავშირია. ლეთაებისადმი პირველ სიტყვას („რომელმან შექმნა“) მოსდევს თამარისა და მისი მეუღლის ხსენება. აქვე პოეტი მიგვანიშნებს შთაგონების უშრეტ წყაროზე („თამარს ვაქებდეთ...“) და გვაცნობს, თუ ვინ არის პოემის მთავარი გმირი („მო დაესხდეთ...“) ამას მოსდევს რამდენიმე სტროფი, რომელთაც ზოგჯერ ერთი სათაურის ქვეშ გამოყოფენ — „ამბავთათვის“, ეს სათაური კარგად ასახავს ამ სტროფების ძირითად შინაარსს. ამის შემდეგ მოდის განთქმული სტროფები შაირობაზე და მიჯნურობაზე, სადაც, როგორც ცნობილია, ლაკონიურად არის ჩამოყალიბებული პოეტის ლიტერატურულ-ესთეტიკური შეხედულებები.

პროლოგის ამ თანამიმდევრობას მხარს უჭერს კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მომენტი. ხელნაწერთა უმრავლესობაში, როგორც ვნახავთ, დატულია პროლოგის ასეთივე წყობა.

მაგრამ საკითხს უეჭველად ართულებს 1712 წლის გამოცემის ჩვენება. იგი იცავს პროლოგის სრულიად თავისებურ რიგს. მიჯნურობისადმი მიძღვნილი სტროფები გვხვდება სხვადასხვა ადგილას, ასევე ე. წ. სტროფები „ამბავთათვის“ დამორებულია ერთმანეთს.

თუ რა იყო ვახტანგისეული გამოცემის წყარო ამ შემთხვევაში და საიდან შემუშავდა ამ გამოცემაში ამგვარი პროლოგი, ნათელი გახდება ჩვენთვის ხელნაწერთა მთელი მემკვიდრეობის შესწავლის შემდგომ.

პროლოგის რედაქციულ დახასიათებას უეჭველად ართულებს ის გარემოება, რომ პოემის ეს ნაწილი ხელნაწერებში თითქმის ყველაზე უფრო დაზიანებულია. უფრო მეტიც, მოიპოვება რამდენიმე მნიშვნელოვანი ხელნაწერი, მაგრამ ჩვენამდე არ მოუღწევია მათ პროლოგს. მიუხედავად ამისა, ძირითადად მაინც ხერხდება მთავარ სახესხვაობათა გამოყოფა. ამთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ პროლოგის სხვადასხვა ტიპები ძირითადად განსხვავდებიან ორი ნიშნით — თანამიმდევრობითა და მოცულობით. ამდენად, სწორედ ამ ნიშნებით ხერხდება მათი გამოყოფა.

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ერთ ჯგუფს, რომელსაც, როგორც ვნახავთ, დაუცავს შედარებით ძველი რედაქცია, აქვს გარკვეული თანამიმდევრობისა და მოცულობის პროლოგი. აქ პროლოგი თავისი მოცულობით ძალზე შემოკლებულია და ბევრი ისეთი სტროფი აკლია, რომელსაც ამჟამად პირვანდელი ტექსტის კუთვნი-

ლებად თვლიან. რომ უფრო ნათელი გახდეს ეს საკითხი, ავიღოთ ამ ხელნაწერთაგან ერთ-ერთი სხვაზე უფრო დაუზიანებელი და, ამავე დროს, ძალზე საინტერესო ხელნაწერის პროლოგი. ეს არის ცნობილი, უძველესთარიდიანი ხელნაწერი, რომელიც 1646 წელს სამეგრელოში, დადიანთა კარზე ყოფნის დროს გადაუწერია მამუ-კა მდივანს. ხელნაწერში გვაქვს ასეთი პროლოგი:

9. ესე ამბავი სპარსული...
10. თვალთა მისთა უნათლოთა...
11. რაცა ვის რა ბედმან მისცეს...
12. შაირობა პირველადვე...
13. ვითა ცხენსა შარა გრძელი...
14. მაშინლა ნახეთ მელექსე...
15. მოშაირე არა ჰქვიან...
16. მეორე ლექსი ცოტაი...
17. მესამე ლექსი კარგია...
18. ხამს მელექსე ნაჭირვებსა...
19. ჩემი აწ ცანით ყოველმან...
20. (ვთქვა) მიჯნურობა პირველი...
21. მას ერთსა მიჯნურობასა...
22. მიჯნური შმაგსა გვიქვიან...
23. მიჯნურსა თვალად სიტურფე...
24. მიჯნურობა არის ტურფა...
25. ხამს მიჯნური ხანიერი...
- მას ცოცხალი ნუ ელევის... (33)
26. ამა საქმესა მიჯნური...
27. არს პირველი მიჯნურობა...
28. ხამს თავისსა ზვაშიადსა...
29. მას უშმაგო ვით მიენდოს...
30. მიკვირს კაცი რად იფერებს...
31. თუ მოყვარე მოყვრისათვის...²⁰.

როგორც ვხედავთ, ხელნაწერი პროლოგის ფრიად საინტერესო აახეს იძლევა. საყურადღებოა პირველი ნაწილი; პროლოგი იწყება სტროფით: „ესე ამბავი სპარსული...“, რომელიც უკანასკნელ გამოცემებში რიგით მე-9 სტროფს წარმოადგენს. აქ საჭიროა აღინიშნოს რომ ეს ხელნაწერი ამ მონაკვეთში არავითარ ლეფექტს

---

²⁰ სტროფების სათვალავი საიუბილეო გამოცემიდანაა. ხოლო ფრჩხილებში ჩასმული სათვალავი 1956 წელს გამოცემული ჩანარებიანი ვეფხისტყაოსნიდან.

არ ამჟღავნებს: პირველი ფურცელი დაუზიანებლად არის მოდწეული. სხვათა შორის, ამ გარემოებამ საბაბი მისცა ზოგიერთ მკვლევარს, რომ პროლოგის პირველი 8 სტროფი, სადაც მოცემულია მიმართვა ღვთაებისა და თამარ მეფისადმი, აგრეთვე ბიოგრაფიული რეალიების შემცველი სტროფები, გამოეცხადებინა ჩანართად²¹.

საქმე ის არის, რომ თუმცა ხელნაწერი H—599 ამ ნაწილში არ არის დეფექტური, სრული შესაძლებლობა გვაქვს ვიფიქროთ, რომ თვით ამ ხელნაწერის დედანი დაზიანებული იყო ამ ადგილას და იწყებოდა სწორედ ამ სტროფით: „ესე ამბავი სპარსული...“²² ე. ი. აკლდა პირველი ფურცელი, რომელიც აწ დაკარგულ სტროფებს შეიცავდა. აქ აკლია 8 ან 9 სტროფი, რომელიც სწორედ ერთ ფურცელს დაიჭერდა. თუ ამას დავუშვებთ, მაშასადამე, თავფურცელნაკლული ხელნაწერი აუღია H—599-ის გადამწერს დედნად²³. საინტერესოა, რომ H—599-ში არის თვით მამუკას მიერ ან კი მისივე დაკვეთით შესრულებული მინიატურები (ამას თვით მამუკაც აღნიშნავს). ერთ-ერთ მათგანზე გამოხატულია რუსთველი, რომელიც მწერალს (გადამწერს) უკარნახებს თავის პოემას. მდივანი-გადამწერი იწყებს წერას (ეს მომენტიც აღებული) და იწყებს ასეთი სიტყვებით: „ესე ამბავი სპარსული“... და სხვ. როგორც ჩანს, მამუკას ხელნაწერის დედანი, მართლაც იწყებოდა ამ სიტყვებით²³.

ხელნაწერში განსაკუთრებით საგულისხმოა ის მომენტი, რომ გადარჩენილ ნაწილში პროლოგი თითქმის თავისუფალია ამჟამად ჩანართად აღიარებული სტროფებისაგან (არის მხოლოდ ერთი ჩანართი: „მას ცოცხალი ნუ ელევის...“). ეს უკვე მიუთითებს ხელნაწერის ავთენტურობაზე, მით უმეტეს, რომ იგი გადაწერილია 1646 წელს. ხელნაწერი აგრეთვე კარგი საკონტროლო მასალაა, მოცულობის თვალსაზრისით, როგორც ვახტანგის გამოცემა, ისე უკანასკნელი გამოცემები ძირითადად სწორად სწყვეტენ პროლოგის შედგენილობის საკითხებს. ხელნაწერთა შედარებითი შესწავლა არკვევს, რომ თანამიმდევრობით ასეთივე და ამასთან თავნაკ-

²¹ იუსტ. აბუ ლაძე, ვეფხისტყაოსნის 1926 წ. გამოცემა, გვ. 225—226; ს. კაკაბაძე, ვეფხისტყაოსნის 1913 წ. გამოცემა და სხვ.

²² შესაძლოა, ეს ხარვეზი კიდევ უფრო აღრეული ხელნაწერიდანაც მოდიოდეს.

²³ პირველი 8 სტროფის ჩანართობის წინააღმდეგ არის სხვა დოკუმენტურა საბუთებიც, რომელთა შესახებ საუბარი ქვემოთაც გვექნება.

ლული პროლოგი დაუცავს სხვა ხელნაწერებსაც. ამ მხრით განსაკუთრებით საყურადღებოა ე. წ. პარიზული ხელნაწერი (გადაწერილი 1702 წ.), რომლის ფოტოპირი ამ რამდენიმე წლის წინ იქნა მიღებული პარიზიდან (ხელნაწერის ფოტოპირი აღინიშნება P—10). ამ ხელნაწერის პროლოგი დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებს H—599-ის ამავე მონაკვეთთან. თანამიმდევრობა სტროფებისა ზუსტად იგივეა და, ზაც მთავარია, ეს პროლოგიც თავნაკლული დედნიდან იღებს სათავეს: იწყება მეცხრე სტროფით: „ესე ამბავი სპარსული...“, მაგრამ საგულისხმოა, რომ H—599-თან შედარებით ამ ხელნაწერის პროლოგი უეჭველად უფრო გვიანდელია, მის ერთგვარ განვითარებას წარმოადგენს. თუ H—599 ხელნაწერის ამავე მონაკვეთში ჩვენ მხოლოდ ერთი, ამჟამად ინტერპოლაციად აღიარებული სტროფი გვქონდა „მას ცოცხალი ნუ ელევის...“ (33), პარიზული ნუსხა P—10 გარდა აღნიშნული ჩანართისა უმატებს კიდევ ორ სტროფს: „თუ მიჯნურსა მიჯნურობა...“ (14) და „ვის ეს ყველა არა სჭირან...“ (30). ამდენად, პარიზული ხელნაწერის პროლოგი, უეჭველ სიახლოვესთან ერთად, უფრო გვიანდელ სახეს გვაძლევს და არის H—599-ის ტიპის პროლოგის შემდგომი განვითარება.

პოემის რედაქციათა შედარებითი შესწავლის დროს ჩვენ ზშირად მოგვიხდება შევჩერდეთ ამჟამად უკვე საკმაოდ ცნობილ ხელნაწერზე (S—2829), რომელიც თუმცა შედარებით ახალი თარიღისაა (1688 წ.), მაგრამ დაუზიანებლად შემოუნახავს ერთ-ერთი საინტერესო რედაქცია (ოდნავ დაზიანებულია მხოლოდ პროლოგი, მაგრამ მისი აღდგენა ხერხდება). აქ საჭიროა აღინიშნოს, რომ პროლოგის მიხედვით ჩვენ ეს ხელნაწერიც თავნაკლული დედნიდან მომდინარედ მიგვაჩნია. მაგრამ H—599-თან შედარებით აქ თავში ორი სტროფით მეტია. პირველი ეს არის ცნობილი ჩანართი „პირველ თავი დასაწყისი ნათქვამია იგ სპარსულად...“, ხოლო მეორე უკანასკნელ გამოცემათა პირველი სტროფი: „რომელმან შექმნა სამყარო...“ ხელნაწერში აქედან ნახტომია მე-8 სტროფზე: „მერუსთველი ხელობითა“ და შემდეგ ზუსტად ისევეა, როგორც H—599-ის პროლოგში. მხოლოდ ურთავს კიდევ ერთ სტროფს, რომელიც H—599-ში არ არის „თუ მიჯნურსა მიჯნურობა...“ (14). ყველა ამ ნიშნით ჩანს, S—2829 ხელნაწერის ჩვენამდე მოღწეული პროლოგი როგორც მოცულობით, ისევე თანრიგით H—599-ის ტიპის ყოფილა და შემდეგ შეუტანიათ აქ აღნიშნული სტროფები,

ჩათა ნაწილობრივ მაინც შეეცდნენ დედნის ხარვეზები. შესადავასკვნათ, რომ ეს ხელნაწერი ამ მონაკვეთში ისევე, როგორც ზემოთ აღნიშნული პარიზული ხელნაწერი, მოდის ისეთივე თავნაკლული დედნიდან, როგორც H—599 ნუსხა, მაგრამ წარმოადგენს მის შემდგომ განვითარებას.

ხელნაწერთა შემკვიდრებაში განსაკუთრებული ადგილი რავს ხელნაწერთა ერთ ჯგუფს, რომელთაც პროლოგის ზუსეთივე თანრიგი აქვს, როგორც ეს ჩვენ ვნახეთ H—599 ხელნაწერის მაგალითზე, მაგრამ ამასთან თავისი შედგენილობით მრავალ განსხვავდებიან ზემოაღნიშნული ხელნაწერებიდან. აქ არა მარტო აღდგენილი ის ხარვეზი, რომელიც ახლავთ დასაწყისში აღნიშნულ მოკლე ხელნაწერებს, არამედ სწორედ ეს მონაკვეთი (ე. ი. პროლოგი) ფრიალ გადატვირთულია დიდძალი ჩანარით, რომ ზეპირი არ იყო ჩვენი ეს მსჯელობა, მოვიტანოთ პროლოგიმე ამ ტიპის ხელნაწერებიდან. სანიმუშოდ შეიძლება დავუთვალო ხელნაწერი H—54, რომელსაც როგორც ვნახეთ, ერთ-ერთი ტიპური სახე გააჩნია ამ ხელნაწერთა შორის²⁴. H—54 ხელნაწერში პოემას უძღვრის ასეთი პროლოგი:

I პირველი თავი დასაწყისი...

- 1 (2) — რომელმან შექმნა სამყარო...
- 2 (3) — ჰე, ღმერთო ერთო, შენ შექმენ...
- 3 (4) — ვის შეენის, — ლომსა, — ხმარება...
- 4 (5) — თამარს ვაქებდეთ მეფესა...
- 5 (6) — მიბრძანეს მათად საქებრად...
- 6 (7) — აწ ენა მინდა გამოთქმად...
- 7 (8) — მო, დავსხდეთ, ტარიელისთვის...

(9) — ტარიელს კარგსა მოუქმესა...

- 8 (10) — მე, რუსთველი, ხელობითა...
- 9 (11) — ესე ამბავი სპარსული...
- 10 (12) — თვალთა მისგან უნათლოთა...
- 11 (13) — რაცა ვისცა ბედმან მისცეს...

---

²⁴ ამ ხელნაწერის პროლოგი აქ წარმოდგენილია აღდგენილი სახით.

- (14) — თუ მიჯნურსა მიჯნურობა...
- 12 (15) — შაირობა პირველადე...
- 13 (16) — ვითა ცხენსა შარა გრძელი...
- 14 (17) — მაშინლა ნახეთ მელექსე...
- (18) — მე ვიკადრებ ლექსთა კარგთა...
- 15 (19) — მოშაირე არა ჰქვიან...
- 16 (20) — მეორე ლექსი ცოტი...
- (21) — ამბავი წერილად უამბოს...
- 17 (22) — მესამე ლექსი კარგი არს...
- (23) — მე გიამბობ, ვინცა იყვნენ...
- 18 (24) — ხამს მელექსე ნაპირვებსა...
- 19 (25) — ჩემი აწ სცანიო ყველამან...
- 20 (26) — ვთქვა მიჯნურობა პირველი...
- 21 (27) — მას ერთსა მიჯნურობასა...
- 22 (28) — მიჯნური შმაგსა გვიქვიან...
- 23 (29) — მიჯნურსა თვალად სიტურფე...
- (30) — ვის ეს ყველა არა სჭირან...
- 24 (31) — მიჯნურობა არის ტურფა...
- 25 (32) — ხამს მიჯნური ხანიერი...
- (33) — მას ცოცხალი ნუ ელევინს...
- 26 (34) — ამა საქმესა მიჯნური...
- 27 (35) — არს პირველი მიჯნურობა...
- 28 (36) — ხამს, თავისსა ხვაშიადსა...
- (37) — გაასწავლნეს სურვილითა...
- 29 (38) — მას უშმაგო ვით მიენდოს...
- 30 (39) — მივირის რად იფერებს...
- 31 (40) — თუ მოყვარე მოყვრისათვის...²⁵.

როგორც ვხედავთ, აქ იგივე თანრიგია სტროფებს შორის, რაც ჰენ ვაჩენეთ H—599 ხელნაწერის პროლოგის დროს, მაგრამ ამასთან წარმოდგენილ პროლოგში ყურადღებას იქცევს ორი მომენტი: პირველი — აღდგენილია (ან უკეთ აღარ არის ხარვეზი) პირველი ცხრა სტროფი, რომელიც აშკარად რუსთველურ ლექსებს

²⁵ ნუმერაცია საიუბილეო გამოცემისა, ხოლო ფრჩხილებში კი 1956 წლის ჩანართებიანი ვეფხისტყაოსნისა.

უნდა წარმოდგენდნენ და მათ გარეშე პროლოგი დაკარგავდა მისთვის დამახასიათებელ ძირითად ნიშნებს (სამი ელემენტი: ლეთაებისადმი მიმართვა, მეფე-პატრონთა ქება, ისტორიულ-ლიტერატურული ცნობები). ამასთან, როგორც ვხედავთ, პროლოგი აქ გაზრდილია 40 სტროფამდე და ხაზგასმული სტროფები ამჟამად ჩანართებად არის მიჩნეული (სულ 9 სტროფი).

ირკვევა, რომ ხელნაწერთა ერთი ჯგუფი (რომელთაც, ამასთან ახასიათებს განსაკუთრებული ვრცელი რედაქცია სხვა მონაკვეთებში, მაგრამ ამაზე ქვემოთ) მთლიანად იზიარებს პროლოგის ამ სახეს. ასეთებია, მაგალითად, ხელნაწერი H—2074, რომელიც ამ ტიპის ხელნაწერებში ფრიად საყურადღებოა, ჩემი აზრით თარიღითაც საკმაოდ უნდა უსწრებდეს H—54 ნუსხას. ამავე პროლოგს იმეორებს ხელნაწერი H—757 (გადაწერილი 1671 წ.), რომელიც, როგორც ერთ-ერთი ტიპიურად ვრცელი ნუსხა, საფუძვლად დაედო ვეფხისტყაოსნის ჩანართებიან გამოცემას²⁶. ზუსტად ასეთივე პროლოგი გააჩნია აგრეთვე შედარებით გვიანდელ ხელნაწერებს, როგორიცაა H—1839 (XIX საუკ.) და Q—483 (1856 წ.) და ა. შ.

პირველი საკითხი, რომელიც უეჭველად წამოიჭრება, არის ზემოთ აღნიშნული მოკლე პროლოგისა და აქ წარმოდგენილ ხელნაწერთა ურთიერთმიმართება. ორივე ეს პროლოგი, მიუხედავად მოცულობითი სხვაობისა, ერთნაირი თანრიგის მატარებელნი არიან. ხომ არ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ ჯგუფის ხელნაწერებში (H—54 და ს.ვ.) არის მოცემული ცდა ზემოთ ნაჩვენები თავნაკლული პროლოგთა აღდგენისა და შემდგომი განვითარებისა²⁷. და მაშინ უნდა დაგვეშვა, რომ ასეთი პროლოგის შემცველი ხელნაწერები მომდინარეობენ პირდაპირ H—599-ის ტიპის პროლოგთაგან და წარმოდგენენ მათ უბრალო შეესება-განვითარებას. ასეთი დასკვნა კიდევ ერთხელ ექვის ქვეშ დააყენებდა პოემის პირველი რვა სტროფის საკითხს, რომლის გარეშე ვეფხისტყაოსნის პროლოგი, ჩვენი აზრით, დაკარგავდა თავის მთლიანობას.

მაგრამ, გარდა აღნიშნული თეორიული მოსაზრებისა (პროლოგის სამი ელემენტი პირველ 8 სტროფში), ამას მხარს უჭერს თვით

²⁶ ვეფხისტყაოსანი, ჩანართ-დანართებით, 1956.

²⁷ როგორც მაგალითად, S—2829 ხელნაწერის პროლოგი განვითარებაა H—599-სა.

ხელნაწერთა ჩვენება და სწორედ ეს არის ყველაზე გადამწყვეტი. პროლოგის ეს ვრცელი რედაქცია სათავეს იღებს აწ დაკარგული ისეთი დედნიდან, რომელსაც ზუსტად ისეთივე თანრიგი ჰქონდა, როგორც მოკლე, თავნაკლული პროლოგის რედაქციას, მაგრამ აქ ჯერ კიდევ არ იყო დაკარგული ზემოაღნიშნული 8 სტროფი. ამის შემდეგ თანდათან მოხდა ასეთი ტიპის პროლოგის შევსება გვიანდელი ჩანართებით (რასაც კარგად ავლენს ხელნაწერთა შედარებითი შესწავლა, მაგრამ ამაზე ქვემოთ) და მივიღეთ ის სახე, რომელიც ჩვენ გვაქვს H—54-ის მსგავს ხელნაწერებში თავისი 40-სტროფიანი პროლოგით. ამ მოსაზრებას დამაჯერებელს ხდის ის გარემოებაც; რომ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ერთი ჯგუფი („ზაზასეული“ და სხვ.), რომელიც აშკარად სხვა ტიპის პროლოგს შეიცავს და თავისი შემადგენლობით განსხვავებული დედნიდან უნდა მოდიოდეს, გვიჩვენებს, რომ ეს რვა სტროფი პროლოგის უეჭველი კუთვნილებაა. ეს მოსაზრება მით უფრო მყარია ჩანს, რომ, როგორც ჩვენ შემდეგ ვნახავთ, პროლოგის ეს რედაქცია („ზაზასეული“ და სხვ.) შედარებით თავისუფალია გვიანდელი ჩანართებისაგან და მოცულობის თვალსაზრისით საკმაოდ ავთენტური უნდა იყოს.

აღნიშნული დასკვნა H—54-ის ტიპის ვრცელი პროლოგის გამო, ერთხელ კიდევ სვამს საკითხს, რომ, მიუხედავად ინტერპოლაციათა დიდი კვალისა, პროლოგის ეს ვრცელი რედაქციები კრიტიკული შესწავლის შემდეგ უნდა გახდნენ ერთ-ერთ დასაყრდენად ვეფხისტყაოსნის პროლოგის საბოლოოდ დადგენის საქმეში.

ჩვენ უკვე დავახსიანეთ ხელნაწერებში დაცული პროლოგის ორი სახე, რომელთაც სტროფების ერთნაირი თანამიმდევრობა აქვთ, მაგრამ მოცულობით ერთი მოკლე, თავნაკლულ ტიპს იძლევა (H—599 და სხვ.), ხოლო მეორე — ბევრად უფრო ვრცელ რედაქციას (H—54 და სხვ.) და ამასთან გაკვრით აღვნიშნეთ, რომ ხელნაწერთა შედარებითი შესწავლა გვიჩვენებს სხვა ტიპის პროლოგსაც, რომელიც მკვეთრად განსხვავდება ზემოთ აღნიშნულ ხელნაწერთაგან. განსხვავება არის არა მარტო სტროფების თანამიმდევრობაში, არამედ შედგენილობაშიც (ეს უკანასკნელი კი ამ ტიპის პროლოგში განსაკუთრებით საინტერესოა). ამ ტიპის პროლოგთა დახასიათების დროს ჩვენ პირველ რიგში ვაყენებთ „ზაზასეულ“ ხელნაწერს (Q—1082) არა იმიტომ, რომ იგი თითქოს უძველესი

იყოს ხელნაწერთა ამ ჯგუფში, არამედ აქ დაცული პროლოგის შედარებით ნაკლებად დაზიანების გამო (ამ ხელნაწერის პროლოგის აღდგენის გარშემო იხ. ჩვენი „ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია“, 1957 წ., გვ. 99—101).

„ზაზასეული“ ხელნაწერის პროლოგი:

I პირველ თავი დასაწყისი...

- 1 (2) — რომელმან შექმნა საწყარო...
- 2 (3) — ჰე, ღმერთო ერთო, შენ შექმენ...
- 3 (4) — ვის შეენის, ღმრთა ხმარება...
- 4 (5) — თამარს ვაქებდეთ მეფესა...
- 5 (6) — მიბრძანეს მათად საკებრად...
- 6 (7) — აწ, ენა შინდა გამოთქმად...
- 7 (8) — მო, დავხდეთ ტარიელისთვის...
- 23 (29) — მიჯნურსა თვალად სიტურფე...
- 24 (31) — მიჯნურობა არის ტურფა...
- 25 (32) — ხამს მიჯნური ხანიერი...
- 26 (34) — ამა საქმესა მიჯნური...
- 27 (35) — არს პირველი მიჯნურობა...
- 28 (36) — ხამს თავისსა ზეშადასა...
ვერვინ ხელყოფს შესაფერად...²⁸
მიჯნურო ხედავთ რუსთველი...²⁸
მელექსეთ აწერთნის, ნუ ცდილობთ...²⁸
- 29 (38) — მას უშმაგო ვით მიენდოს...

(9) — ტარიელ კარგსა მოუქმესა...

- 8 (10) — მე რუსთველი ხელობითა...
- 9 (11) — ესე ამბავი სპარსული...
- 10 (12) — თვალთა მისთა უნათლოთა...
- 11 (13) — რაცა ვის რა ბედმან მისცეს...
- 12 (15) — შაირობა პირველადე...
- 13 (16) — ვითა ცხენსა შარა გრძელი...
- 14 (17) — მაშინდა ნახეთ მელექსე...
- 15 (19) — მოშაირე არა ჰქვიან...
- 18 (20) — მეორე ლექსი ცოტაი...
- 17 (22) — მესამე ლექსი კარგია...
- 18 (24) — ხამს მელექსე ნაპირებესა...
- 19 (25) — ჩემი აწ სცანით ყოველმან...

²⁸ ეს სტროფები თვით „ზაზასეული“ ხელნაწერის გადამწერს იოსებ ტფილელს ეკუთვნის და მხოლოდ ამ ხელნაწერის თავისებურებას წარმოადგენს. იხ. ს. ცაიშვილი, ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია, 1957, გვ. 100—101.

- 20 (26) — ეთქვა მიჯნურობა პირველი...
 21 (27) — მას ერთსა მიჯნურობასა...
 22 (28) — მიჯნური შმაგსა გვიქვიან...
 30 (39) — მიკვირს კაცი რად იფერებს...
 31 (40) — თუ მოყვარე მოყვრისათვის...”

ეს არის „ზაზასეული“ ხელნაწერის პროლოგის სრული სახე (აღდგენის შემდგომ) და, როგორც ვხედავთ, აქ მკვეთრი სხვაობაა პროლოგის ზემოთ დახასიათებულ ტიპებთან შედარებით. სტროფების თანამიმდევრობის (თანრიგის) თვალსაზრისით აქ სამი ნახტომია. საიუბილეო გამოცემის მე-7 სტროფიდან პირდაპირ გადადის 22-ე სტროფზე, 29-ე სტროფს მისდევს მე-8 სტროფი, ხოლო 22-ეს კი პირდაპირ 30-ე სტროფი. თუ ზემოთ დახასიათებული პროლოგის თანრიგს იზიარებენ ვეფხისტყაოსნის უკანასკნელი გამოცემები, „ზაზასეული“ პროლოგის თანრიგს, როგორც ცნობილია, იცავს პოემის 1712 წლისა და შემდეგ მისი გავლენით მე-19 საუკუნის გამოცემები.

აქვე ირკვევა ვახტანგისეული გამოცემის თავისებურებაც: ასევე, როგორც სხვა ნაწილში, პროლოგის რიგის შემუშავებაც არ ეკუთვნის ვახტანგისეული რედაქციის შემქმნელებს, იგი წარმოდინარეობს მე-17 საუკუნის ხელნაწერებიდან. კონკრეტულად ვახტანგისეული გამოცემა ამ შემთხვევაში „ზაზასეულ“, ან მასთან ახლო მდგომ რომელიმე ხელნაწერს ეყრდნობოდა.

იბადება ასეთი კითხვაც. რატომ სწორედ ასეთი, ხარვეზების (ან უკეთ ნახტომების) შემცველი რიგი აირჩია 1712 წლის გამოცემის რედაქტორებმა ბეჭდური ვეფხისტყაოსნის პროლოგის შემუშავებისას? კითხვაზე, ჩვენი აზრით, მხოლოდ ამგვარი პასუხი იქნება მართებული. ის ხელნაწერები, რომლებიც პროლოგის ე. წ. ჩვეულებრივ თანრიგს იცავენ, როგორც ვნახეთ, შედგენილობის მხრით ორ ძირითად ჯგუფად იყოფა — პირველი ჯგუფის ხელნაწერები მაგალ. H—599, S—2829 და სხვ. აშკარა დეფექტური დედნებიდან მოდიან და პროლოგის მინიმალური რაოდენობის სტროფებს შეიცავენ. ალბათ, ამიტომ ასეთი პროლოგი არ მიიღეს სახელმძღვანელოდ ამ გამოცემის რედაქტორებმა. ხოლო მეორე ჯგუფის ხელნაწერები კი H—54, H—757, H—2074, როგორც ვნახეთ, წარყვნილია უამრავი ჩანართებით და ცხადია ესეც უდავოდ გამოიწვევდა რედაქტორთა უნდობლობას.

რაც შეეხება „ზაზასეული“ ხელნაწერის ტიპს, აქ თუმცა პროლოგის ნახტომებიანი რიგია შემონახული, მაგრამ შედგენილობის მხრივ იგი ყველაზე სანდო ჩვენებას იძლევა (არის მხოლოდ ამჟამად ჩანართად მიჩნეული ორი სტროფი „პირველ თავი დასაწყისი...“ და „ტარიელს კარგსა მოყმესა...“). სწორედ ამ უკანასკნელი გარემოების გამო, ჩვენი აზრით, 1712 წლის გამოცემამ მიიღო „ზაზასეული“ ხელნაწერის ტიპის პროლოგი.

„ზაზასეული“ ტიპის პროლოგს იცავს რამდენიმე ხელნაწერი, მაგრამ სანამ მათ შევეხებოდე, საინტერესოა ერთი საკითხი: როგორ, რა გზით მივიღეთ პროლოგის ორგვარი თანამიმდევრობა. ჩვენთვის ამჟამად ცნობილია, თუ როგორ მოხდა „ზაზასეულში“ დაცული სტროფული თანრიგის ჩამოყალიბება. იგი ზემოთ აღნიშნულ პროლოგთა თანრიგის შემთხვევითი აღრევით წარმოიშვა. კერძოდ, ერთი ფურცლის (რომელიც შეიცავდა 23-ე, 24-ე, 26-ე, 27-ე, 28-ე, 29-ე სტროფებს) წინ გადასმით²⁹. სწორედ ამიტომ, თანრიგის ამ თავისებურების გამო ჩვენ მას მეორეული ტიპის პროლოგი ვუწოდეთ და გამოვყოფთ ზემოთ აღნიშნული პროლოგის ტიპებიდან. მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ეს აღრევა საკმაოდ ადრე უნდა მომხდარიყო, როცა ჯერ კიდევ H—599 ხელნაწერის ტიპის დედანი თავნაკლული არ იყო. სწორედ ამიტომ „ზაზასეული“ ტიპის ხელნაწერებში შემონახულია შედარებით წაურყენელი პროლოგის შედგენილობა, რაც განსაკუთრებულად საინტერესოა პროლოგის ტექსტის დადგენისათვის.

ხელნაწერთა შედარებითი შესწავლა არკვევს, რომ პროლოგის ეს სახე დაცულია სხვა ნუსხებშიაც. აქ დავასახელებთ მხოლოდ უფრო მნიშვნელოვან ხელნაწერებს. მაგალითისათვის ავიღოთ ერთ-ერთი საინტერესო ნუსხა S—4988, რომელიც გადაწერილია მე-18 საუკუნის პირველ წლებში და რომელიც, სხვათა შორის, ერთ დროს ილია ჭავჭავაძის კუთვნილება ყოფილა. აქ პროლოგი გადარჩენილია მხოლოდ ორ ფურცელზე, მაგრამ შესაძლოა გავარჩიოთ, თუ როგორი ტიპის პროლოგიდან მომდინარეობს. მეორე ფურცელზე საიუბილეო გამოცემის 22-ე სტროფს: „მიჯნური შმაგსა გვიქვიან...“ მისდევს 30-ე სტროფი: „მიკვირს კაცი რად იფერებს...“, ე. ი. ამა დღილას ზუსტად ისეთივე ნახტომია, როგორც „ზაზასეულში“:

²⁹ დაწერილებით იხ. ს. ცაიშვილი, დასახელებული წიგნი, გვ. 104—105.

რაც კარგად ამხელს S—4988 ხელნაწერის პროლოგის თავისებურებას. ამასთან აღსანიშნავია სხვა მომენტიც. პროლოგის გადარჩენილ მონაკვეთში S—4988 ხელნაწერს ახლავს ამეამად ჩანართად აღიარებული ხუთი სტროფი: „თუ მიჯნურსა მიჯნურობა...“ (14), „მე ვიკადრებ ლექსთა კარგთა...“ (18), „ამბავი წვრილად უამბო...“ (21), „მე გიამბობ ვინცა იყვნეთ...“ (23), „მას ცოცხალი ნუ ელევის...“ (33)³⁰. მაშინ როცა ამავე მონაკვეთზე „ზაზასეულში“ არ გვაქვს არც ერთი ე. წ. ჩანართი. როგორც ჩანს, S—4988 ხელნაწერის გადამწერს, ან შესაძლოა მის დედანშიც, დაუწყიათ სხვა, ვრცელ ხელნაწერთაგან სტროფების შემომატება. ამაზე ნათლად მიუთითებს კიდევ ერთი დეტალი. ჩანართი სტროფი „მას ცოცხალი ნუ ელევის...“. ამ ხელნაწერში (ან მის დედანში) ჩაუწერიათ არა თავის ადგილას, როგორც სხვა ხელნაწერებშია. არამედ პროლოგის ბოლო სტროფის („თუ მოყვარე მოყვრისათვის...“) შემდეგ. ხელნაწერი Q—799, რომელიც მე-18 საუკუნისა უნდა იყოს, შეიცავს ორ პლასტს, რომელთაგან მეორე ვახტანგისეული გამოცემის პირს წარმოადგენს (საიუბილეო გამოცემით დაახლოებით 225-ე სტროფიდან). რაც შეეხება პირველ პლასტს, აქ განსაკუთრებით საინტერესოა პროლოგი; წინა ხელნაწერის მსგავსად პირველი ფურცლები დაზიანებულია და იკითხება მხოლოდ 10 სტროფი. შესწავლამ გამოარკვია, რომ აქ დაცულია „ზაზასეული“ ხელნაწერის ტიპის პროლოგი, ოღონდ S—4988 ხელნაწერის მსგავსად გადარჩენილ მონაკვეთზე მოდის იგივე ჩანართები. ე. ი. Q—799 ხელნაწერიც „ზაზასეული“ ტიპის პროლოგის შემდგომი შევსება-შემატების შედეგია.

პროლოგის აღნიშნულ ტიპს გვაძლევს აგრეთვე ხელნაწერი S—5006, რომელიც თავსა და ბოლოში ვრცელ რედაქციას გვაძლევს³¹. ეს ხელნაწერი ამ მონაკვეთში საინტერესოა იმით, რომ იგი ზუსტად „ზაზასეული“ ხელნაწერის მსგავს პროლოგს შეიცავს (იოსებ ტფილელისეული სამი ჩანართი სტროფის გარეშე) და ამასთან აქ პროლოგი დაცულია სრულიად დაუზიანებლად.

³⁰ სათვალავი აქ ზემოთ დასახელებული ვეფხისტყაოსნის ვრცელი გამოცემიდანაა.

³¹ როგორც ახლა გარკვეულია შუა მონაკვეთში იგი ვახტანგისეული გამოცემის პირს წარმოადგენს. იხ. ჩვენი ზემოთ აღნიშნული წიგნის მეორე თავი.

ახლა რომ შევაჯამოთ ყოველივე ზემოთქმული, მივიღებთ ასეთ სურათს: ვეფხისტყაოსნის ძირითადი ხელნაწერები წარმოგვიდგენენ სამ სხვადასხვა ტიპის პროლოგს:

პირველი — პროლოგი, რომელიც თავნაკლულია (აქ არ არის მეტნაკლებობით პირველი 8 სტროფი), ხოლო სტროფული თანამიმდევრობა ჩვეულებრივია, ე. ი. ისევე, როგორც უკანასკნელ გამოცემებში. ასეთი ტიპის პროლოგს შეიცავენ ხელნაწერები: H—599, პარიზული ხელნაწერი (P—10), S—2829 და სხვ.

მეორე — პროლოგი, რომელიც აგრეთვე სტროფების ჩვეულებრივ (ან უკეთ პირვანდელ) თანამიმდევრობას იცავს, მაგრამ შედგენილობის მხრით ვრცელ რედაქციას გვაძლევს. პროლოგი აქ შეიცავს 40 სტროფს და უნდა წარმოადგენდეს ზემოაღნიშნულ ხელნაწერთა დედნის შემდგომ შევსება-განვითარებას, როცა ამ უკანასკნელს ჯერ არ ჰქონდა დაზიანებული პროლოგის პირველი ნაწილი. ასეთია ხელნაწერები: H—54, H—2074, H—757, Q—483, H—1839 და სხვ.

მესამე — ე. წ. „ზაზასეული“ ტიპის ხელნაწერებში დაცული პროლოგი, სადაც სტროფები სხვაგვარი თანამიმდევრობითაა მოცემული და ამასთან აქ არის ნაკლები ჩანართები. ასეთია ხელნაწერები Q—1082 („ზაზასეული“), S—5006 და S—4988; Q—799, თუმცა ამ ორ უკანასკნელს დამატებით კიდევ რამდენიმე ჩანართი სტროფი ახლავთ.

ახლა, თუ ჩვენ ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა მთელ მემკვიდრეობას გადავხედავთ, ნათელი გახდება, რომ მიუხედავად გარკვეული სახესხვაობისა (რომელთაგან ზოგი შემთხვევითია), პოემის ნუსხებში დაცული ეს მონაკვეთი ერთ-ერთ რომელიმე ტიპს მიჰყვება (რასაკვირველია, თუ გადარჩენილია პროლოგის მცირე ფრაგმენტი მაინც). ხელნაწერთა განხილვას ვიწყებ იმ რიგით, როგორც ეს პოემის უკანასკნელ ჩანართებიან გამოცემებშია³²:

1. H—757 ხელნაწერი (გადაწ. 1671 წ.), პროლოგი დაცულია კარგად. შეიცავს 40-სტროფიან ვრცელ პროლოგს ე. ი. საიუბილეო გამოცემასთან შედარებით ახლავს 9 ჩანართი სტროფი. სტროფუ-

³² მაგალით. ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ვარიანტები, ტ. I, II და III, ვეფხისტყაოსნის სტროფული შედგენილობა (შედგენილი ს. ყუბანეიშვილიზ მიერ), 1959 და.ა. შ.

ლი თანამიმდევრობის მიხედვით წარმოგვიდგენს ჩვეულებრივ რიგს, რასაც სტროფების თავდაპირველ წყობას ვუწოდებთ. ჩვენი პირობითი აღნიშვნით აქ არის დაცული მეორე ტიპის პროლოგი.

2. H—54 (გადაწ. 1080 წ.), პროლოგი დეფექტურადაა მოღწეული. თუმცა შესაძლოა მისი აღდგენა (იხ. ზემოთ). შეიცავს 40-სტროფიან ჩვეულებრივი თანრიგის მქონე პროლოგს, ე. ი. ხელნაწერს დაუცავს მეორე ტიპის პროლოგი.

3. H—2074 (XVII საუკ. პირვ. ნახევარი)³³, პროლოგი მთლიანადაა შენახული. შეიცავს 40-სტროფიან ვრცელ პროლოგს ე. ი. ზუსტად ემთხვევა წინა ხელნაწერებს. პროლოგის სტროფების თანამიმდევრობაც პირვანდელია ე. ი. ხელნაწერი იძლევა მეორე ტიპის პროლოგს.

4. Q—1082 („ზაზასეული“ ხელნაწერი. გადაწერილია მე-17 საუკ. 60-იან წლებში), ხელნაწერში დეფექტურია პირველი ფურცლები, მაგრამ სხვა ხელნაწერთა მოშველიებით შესაძლოა პროლოგის მთლიანი სახის წარმოდგენა. თავდაპირველად პროლოგი შეიცავდა 33 სტროფს, რომელსაც შუაში ერთვოდა თვით იოსებ ტფილელის მიერ შეთხზული კიდევ 3 ჩანართი. 33 სტროფიდან ამჟამად ჩანართად ითვლება მხოლოდ ორი სტროფი: „პირველ თავი დასაწყისი ნათქვამია იგ სპარსულად...“ და „ტარიელს კარგსა მოყმესა...“ სტროფული თანამიმდევრობა პროლოგისა ხელნაწერში ბერძნულია ე. ი. შეიცავს რამდენიმე ნახტომს. ე. ი. „ზაზასეულ“ ხელნაწერში გვაქვს მესამე ტიპის პროლოგი.

5. H—590 (1646 წ.), შეიცავს თავნაკლულ პროლოგს (ჩვენი დაკვირვებით ეს ხარვეზი დედნიდან მომდინარეობს). არა აქვს საიუბილეო გამოცემის პირველი 8 სტროფი. ე. ი. აქ პროლოგი შეიცავს სულ 24 სტროფს. ამჟამად აღიარებული ჩანართებისაგან არის მხოლოდ ერთი სტროფი: „მას ცოცხალი ნუ ელევის...“ სტროფული თანამიმდევრობა პროლოგისა პირვანდელი ანუ ჩვეულებრივია. მაშასადამე, ხელნაწერი H—599 შეიცავს პირველი ტიპის პროლოგს.

6. S—2820 (გადაწ. 1088 წ.), პროლოგი დაუზიანებლადაა

³³ ამ ხელნაწერზე იხ. ჩვენი წიგნი, გვ. 27—29, სადაც გამოთქმულია მოსაზრება. რომ ხელნაწერი შესაძლოა მიეკუთვნოდეს მე-17 საუკ. ადრეულ წლებს.

მოღწეული. H—599-ის მსგავსად ახასიათებს თავნაკლული პროლოგი, თუმცა აქ იგი ოდნავ შეესებულება. მაგალითად, გარდა ჩანართისა „მას ცოცხალი ნუ ელევის...“; რაც H—599-შიც გვხვდება, იგი მეტია შემდეგი სტროფებით: „პირველ თავი დასაწყისი ნათქვამია იგ სპარსულად...“, „რომელმან შექმნა სამყარო...“ (საიუბ. გამოცემის პირველი სტროფი), „მე რუსთველი ხელობითა...“ და „ესე ამბავი სპარსული...“ (საიუბ. გამოცემის მე-8 და მე-9 სტროფები). არის აგრეთვე კიდევ ერთი ჩანართი: „თუ მიჯნურსა მიჯნურობა...“ სტროფული თანამიმდევრობაც H—599-ის მსგავსია ე. ი. არის თავდაპირველი თანრიგი. ამდენად, ხელნაწერი შეიცავს პირველი ტიპის პროლოგს.

7. S—4988 (XVIII საუკ.), პროლოგი გადარჩენილია მხოლოდ ორ ფურცელზე. გადარჩენილი ფრაგმენტი ამხელს (იხ. ზემოთ), რომ აქ გვაქვს „ზაზასეული“ ხელნაწერის მსგავსი, მეორეული თანამიმდევრობის მქონე პროლოგი, თუმცა დამატებით ხელნაწერი ურთავს რამდენიმე ჩანართად აღიარებულ სტროფს („თუ მიჯნურსა მიჯნურობა...“, „მე ვიკადრებ ლექსთა კარგთა...“, „ამბავი წვრილად უამბოს...“, „მე გიამბობ ვინცა იყვნეთ...“, „მას ცოცხალი ნუ ელევის...“). ე. ი. ხელნაწერთა ეს მონაკვეთი წარმოადგენს „ზაზასეული“ პროლოგის შედარება-განვითარებას. მიუხედავად ამისა თავისი ძირითადი ნიშნებით ხელნაწერში დასტურდება მესამე ტიპის (ანუ „ზაზასეული“) პროლოგი.

8. H—2010 (XVIII საუკ.), ხელნაწერის პროლოგი მთლიანად დაზიანებულია.

9. Q—261 (XVIII საუკ.), ხელნაწერის ეს მონაკვეთი მეტად აღრეულია და სტროფები გადასმულ-გადმოსმული, მაგრამ მაინც შეიმჩნევა, რომ აქ იყო ჩვეულებრივი ანუ პროლოგის პირვანდელი თანრიგი; კერძოდ, არ არის ნახტომი საიუბილეო გამოცემის მე-7 და 22 სტროფებს შორის. გარდა ამისა ხელნაწერში არის ორი თავისებური ჩანართი: „შენ შეჰქმენ დავით...“ და „მეფობა, ტახტი გვირგვინი...“, რომლებიც ვრცელ, ჩანართებიან ვეფხისტყაოსნის გამოცემაში აღნიშნულია 2¹ და 2² ნომრით. აღსანიშნავია, რომ პროლოგის ეს ორი ჩანართი არის მხოლოდ რამდენიმე ხელნაწერში, როგორცაა, მაგალითად, K—205, S—4527, ლიტერატურული მუზეუმის — C—10768/191 და ვახტანგ ასლანიშვილის კოლექციის ხელნაწერში. Q—261-ში არის აგრეთვე ჩვეულებრივი ჩანართე-

ბიც, როგორცაა „მას ცოცხალი ნუ ელევის...“, „თუ მიჯნურსა მიჯნურება...“, „ჰე, ღმერთო, შენგან იქების...“ (ეს ცნობილი მეორე სტროფის უბრალო სახესხვაობაა) და „ტარიელს კარგსა მოყმესა...“. (აღსანიშნავია, რომ ხელნაწერის პირველი ფურცელი სხვა ხელითაა ნაწერი).

ყველა ამ ნიშნით ხელნაწერი შეიცავს ე. წ. მეორე ტიპის ვრცელ პროლოგს.

10. H—461 (XVIII საუკ.), როგორც ცნობილია. ეს არის ყველაზე ტიპური იმ ხელნაწერთა შორის, რომელთაც განსაკუთრებით ატყვია თვითნებური გადამწერ-რედაქტორის ხელი. ეს კარგად გამოჩნდება ამ ხელნაწერის მთლიანად დახასიათების დროს, მაგრამ აღნიშნული აღრეულობა პროლოგსაც ეტყობა. თავი რომ დავანებოთ იმას, რომ აქ გადასმულია პროლოგის თითქმის ყველა სტროფი, ამ ხელნაწერის რედაქტორსა თუ გადამწერს ეპილოგიდანაც კი წამოუღია ცნობილი სტროფი: „ამირან-დარეჯანისძე მოსეს უქია...“ ანდა პროლოგის 31(40) სტროფი ხელნაწერში მისდევს 702(861) სტროფს, ე. ი. ჩასმული იმ ეპიზოდში, სადაც ავთანდილი თინათინს უამბობს უცხო მოყმის ამბავს³⁴. ასევე სხვა ადგილას არის ხელნაწერში გადასმული ცნობილი მე-9 სტროფი „ესე ამბავი სპარსული...“ და სხვ. მიუხედავად ამისა ჩვენ გვაქვს შესაძლებლობა შევნიშნოთ, რომ აქ პროლოგის სტროფებს შორის ძირითადად პირვანდელი თანრიგია დაცული (კერძოდ, 22-ე სტროფს ჩვეულებრივ მოჰყვება 23-ე სტროფი, 28-ეს 29-ე და ა. შ.). შეინიშნება რამდენიმე ჩანართიც: „თუ მიჯნურსა მიჯნურობა...“, „ამბავი წვრილად უამბოს...“, „მას ცოცხალი ნუ ელევის...“ და ეპილოგიდან გადმოტანილი „ამირან-დარეჯანისძე მოსეს უქია...“. ხელნაწერში შესაძლოა იყო სხვა ჩანართებიც, მაგრამ ამჟამად ძნელია მათი ამოკითხვა, მამასადამე, აქ გვაქვს ძირითადად პროლოგის პირვანდელი თანრიგი, ხოლო შედგენილობით იგი საკმაოდ გავრცობილია, ამდენად, ხელნაწერის პროლოგს ჩვენ მეორე ტიპისას ვუკავშირებთ.

11. S—4400 (XVII საუკ.), პროლოგი გადარჩენილია მხოლოდ ერთ ფურცელზე 8-სტროფიანი ფრაგმენტის სახით. მაგრამ ჩანს.

³⁴ საინტერესოა, რომ პროლოგის ეს სტროფი ასევე გადასმულია „მზეხათუნისეულ“ ხელნაწერში (IV—17). ამგვარ დამთხვევებზე ჩვენ უფრო დეტალურად შემდეგ შევჩერდებით მეორე წიგნში.

რომ სტროფების თანამიმდევრობა ჩვეულებრივი ყოფილა. იწყება 21-ე სტროფით: „მას ერთსა მიჯნურობასა...“ გადარჩენილ ფრაგმენტში არის მხოლოდ ერთი ჩანართი: „მას ცოცხალი ნუ ელევის...“, ისევე როგორც მაგალითად H—599-ში, ხოლო ამავე მონაკვეთში ვრცელი პროლოგიანი ხელნაწერები შეიცავენ მეორე ჩანართსაც: „ვის ეს ყველა არა სკირან...“ (იხ. მაგალითად, ხელნაწ. H—757 და სხვ.), ჩემი აზრით. აქ საქმე გვაქვს მეორე ტიპის პროლოგთან³⁵.

12. A—308 (XVII საუკ.), ფურცელთა დაკარგვის გამო მთლიანად დაზიანებულია პოემის პროლოგი და პირველი თავები.

13. Q—779 (XVII საუკ.), ხელნაწერს დაზიანების გამო ამჟამად პროლოგი არ მოეპოვება.

14. S—3077 (XVII საუკ.), ამ ხელნაწერში, რომელმაც საერთოდ მხოლოდ ფრაგმენტის სახით მოაღწია (გადარჩენილია მხოლოდ 543 სტროფი), არ გვაქვს პროლოგი.

15. K—205 (XVII საუკ.), აქ პროლოგი მეტად თვითნებურადაა დალაგებული, გადასმულია თითქმის ყველა სტროფი; მაგალითად, პირველ სტროფად აქ არის „ჰე, ღმერთო ერთო“. (საიუბილეო გამოცემის მეორე სტროფი), ხოლო მეორე სტროფად კი „რომელმან შექმნა სამყარო...“ და ა. შ. მაგრამ მაინც შეინიშნება, რომ თანრიგის მიხედვით აქ საქმე გვაქვს ჩვეულებრივ წყობასთან (არ არის ნახტომები საიუბილეო გამოცემით მე-7 სტროფიდან 23-ე სტროფზე, 22-დან 30-ზე და ა. შ.). ამასთან უნდა აღინიშნოს, რომ აქ უკვე არის პირველი სტროფები, რომლებიც თავნაკლული პროლოგის მქონე ხელნაწერებს (H—599 და სხვ.) აკლია. ამას უნდა დაემატოს ისიც, რომ არის ისეთივე ჩანართები, როგორც ეს ვრცელპროლოგიან ხელნაწერებშია („პირველ თავი დასაწყისი...“, „ამბავი წვრილად უამბოს...“, „მას ცოცხალი ნუ ელევის...“, რომელიც არის ვრცელ პროლოგებში და აგრეთვე ორი ჩანართი სტროფი: „შენ შექმენ დავით...“ და „მეფობა ტახტი გვირგვინი...“ ეს უკანასკნელი ჩანართი ჭერჭერობით მხოლოდ რამდენიმე ხელნაწერში დასტურდება, როგორიცაა მაგალითად, ხელნაწერები: Q—261, S—4527, ლიტერ. მუზეუმის C—10768/191 და ვ. ასლანიშვილის კოლექციის ხელნაწერში).

³⁵ S—4499 ხელნაწერის სხვა მონაცემები უკერძო ამას მხარს, რაზედაც იხ. ქვემოთ.

ყველა ამ ძირითადი ნიშნით (ე. ი. თანრიგითა და შედგენილობით) ეს ხელნაწერი შეიცავს მეორე ტიპის (ვრცელ) პროლოგს.

16. S—1418 (XVII საუკ.), ხელნაწერიდან გადარჩენილია მხოლოდ 86-სტროფიანი ფრაგმენტი. პროლოგი არ შენახულა.

17. K—215 (XVII საუკ.), დაზიანებული ხელნაწერი (შეიცავს მხოლოდ 428 სტროფს). პროლოგი არ შენახულა.

18. Q—080 (XVII საუკ.), დაზიანებული ხელნაწერი (შეიცავს დაახლოებით 600-მდე სტროფს). პროლოგის შემცველი ფურცლები დაკარგულია.

19. H—8249 (XVII საუკ.), გადარჩენილია მხოლოდ ერთი ფურცელი და შეიცავს 625—632 სტროფებს (სულ 8 სტროფს).

20. „მზეხათუნისეული“ ხელნაწერი — W—17 (XVIII საუკ.), ამ ხელნაწერში დაზიანებულია პირველი თავები და 145 (210) სტროფამდე: „ყმა შევიდა, თაყვანისცა, მაღლი რამე მოახსენა...“ არის აღდგენილი შემდეგ სხვა ხელით. როგორც შედარებამ გაარკვია, ხელნაწერის აღდგენილი პლასტი გადმოწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან. კერძოდ, ხელნაწერის პროლოგი ვახტანგისეული გამოცემის პირს წარმოადგენს. ამდენად, ამ ხელნაწერის ჩვენებას კლასიფიკაციის დროს მნიშვნელობა ეკარგება.

21. S—5006 (XVIII საუკ.), ეს ხელნაწერი თავის შუა მონაკვეთში, როგორც ახლა გარკვეულია, გადმოწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან, ხოლო პირველი თავები და პოემის გაგრძელებანი ვრცელი ხელნაწერიდან (თუმცა ხელნაწერი ერთი გადამწერის მიერ არის შესრულებული) შესწავლის შემდგომ გამოირკვა, რომ ამ ხელნაწერის პროლოგი შეიცავს ზუსტად „ზაზასეული“ ნუსხის ტიპის პროლოგს. ისეთივე თანამიმდევრობით (პროლოგის მეორეული თანრიგი) და ერთი ჩანართი სტროფით: „ტარიელს კარგსა მოყმესა...“. მხოლოდ S—5006-ში არ არის პროლოგზე დართული სამი ჩანართი სტროფი, რომლებიც თვით იოსებ ტფილელის შეთხზულია. მაშასადამე, S—5006 შეიცავს პროლოგის მესამე ტიპს.

22. H—3061, აქაც, შედარების შემდგომ გამოირკვა, რომ ხელნაწერის პირველი ნაწილი, კერძოდ, საიუბილეო გამოცემის 153-ე სტროფამდე გადაწერილია სხვა ხელით და, რაც აღსანიშნავია, გა-

დაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან. ამდენად, პროლოგის საკითხში ხელნაწერს მნიშვნელობა არა აქვს³⁶.

23. პარიზული ხელნაწერი, P—10 (1702 წ.), ხელნაწერის პროლოგი დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებს H—599 ხელნაწერთან. თანრიგი ანუ სტროფული თანამიმდევრობა ზუსტად იგივეა და, რაც მთავარია, ეს პროლოგიც თავნაკლული დედნიდან იღებს სათავეს: იწყება მეცხრე სტროფით: „ესე ამბავი სპარსული...“, მაგრამ საგულისხმოა, რომ H—599-თან შედარებით ამ ხელნაწერში პროლოგი უფრო გვიანდელია, მის განვითარებას წარმოადგენს. თუ ამავე მონაცემთში H—599-ში გვქონდა ერთი ჩანართი „მას ცოცხალი ნუ ელვის...“ P—10-ში დამატებით კიდევ ორი ჩანართი გვაქვს: „თუ მიჯნურსა მიჯნურობა...“, „ვის ეს ყველა არა სჭირან...“, ე. ი. აქ პირველი ტიპის პროლოგია.

24. H—740 (XVIII საუკ.), პროლოგის შემცველი ფურცლები ხელნაწერში არ მოიპოვება.

25. თარხან მოურავისეული, W—27 (XVII საუკ.), ხელნაწერს დაზიანებული აქვს პირველი თავები. პროლოგი სრულიად დაკარგულია.

26. K—888 (XVIII საუკ.), პროლოგის შემცველი ფურცლები ამოხეული აქვს.

27. H—904/ა (XVIII საუკ.), ხელნაწერი სულ შეიცავს 149 სტროფს. პროლოგი არ ჩანს.

28. H—1075/ა (XVII საუკ.), ხელნაწერში გადარჩენილია მხოლოდ 16 სტროფი. პროლოგი არ ჩანს.

29. H—1830 (XIX საუკ.)³⁷, შეიცავს 40-სტროფიან, ვრცელ პროლოგს, თანრიგი სტროფებისა ჩვეულებრივია. ხელნაწერი ზუსტად იმეორებს H—54, H—757 ხელნაწერების პროლოგს. ე. ი. გვაძლევს მეორე ტიპის ვრცელ პროლოგს.

30. Q—488 (1856 წ.), ხელნაწერი დეფექტურია და იწყება პროლოგის მე-15 სტროფით: „მოშაირე არა ჰქვიან...“, მაგრამ შესაძლებელია პროლოგის სახის ამოცნობა. გადარჩენილ მონაკვეთ-

³⁶ ხელნაწერთა H—ფონდის აღწერილობის მე-6 ტომში ამ ხელნაწერის აღწერისას არ ჩანს, რომ ეს ხელნაწერი სხვადასხვა პლასტს შეიცავს.

³⁷ ხელნაწერთა აღწერილობის მე-4 ტომში (H ფონდი) მითითებულია კვირინიშანზე. ამასთან ჩვენ პირველ გვერდზე შევნიშნეთ თარიღი (მკრთალად) ჩყლბ, ე. ი. 1832 წელი.

ში ხელნაწერი ზუსტად იმეორებს ვრცელპროლოგიან ხელნაწერებს, როგორიცაა, მაგალითად, H—757, H—2074, H—54 და სხვ. ასე რომ გადარჩენილ მონაკვეთში აქაც 6 ჩანართი სტროფია. ამდენად, ხელნაწერი შეიცავს მეორე ტიპის პროლოგს.

31. S—4527 (1805 წ.), ხელნაწერის შესწავლა არკვევს, რომ აქ არის პროლოგის მეორეული თანამიმდევრობა, როგორიც ჩვენ აღვნიშნეთ „ზაზასეულ“ ხელნაწერში. ე. ი. არის ნახტომები საიუბილეო გამოცემის მე-8 სტროფიდან 29-ე სტროფზე, 38-დან 10-ზე და 28-დან 39-ზე. ამასთან ხელნაწერში არის მრავალი ჩანართი (რითაც იგი „ზაზასეულს“ შორდება), როგორიცაა 1, 2¹, 2², 9, 18, 21, 23 და 33 (ს. ყუბანეიშვილის გამოცემით). აღსანიშნავია, რომ 2¹ და 2² ჩანართები გვაქვს მხოლოდ რამდენიმე ხელნაწერში (K—205, Q—261, ლიტერ. მუზეუმის—10768/191 და ვ. ასლანიშვილის ხელნაწერში). ამდენად, ეს ხელნაწერი შეიცავს მე-3 ტიპის პროლოგს, რომელიც შემდეგ შევსებულია სხვა ხელნაწერებიდან შემოტანილი ჩანართებით.

32. Q—790 (XIX საუკ.), პროლოგი დაზიანებულია (როგორც ჩანს, ხელნაწერი დაზიანებულ დედნიდან მოდის). საინტერესოა ამ ხელნაწერის პროლოგის თანამიმდევრობა:

2 (3) — ჰე, ღმერთო ერთო:

1 (2) — რომელმან შექმნა სამყარო...

(I) — პირველ თავი დასაწყისი... (ხელნაწერში შემდეგ გამოტოვებულია ერთი სტროფის ადგილი).

19 (25) — ჩემი აწ სცანით...

26 (39) — ამა საქმესა მიჯნურანი...

21 (27) — მას ერთსა მიჯნურობასა...

22 (28) — მიჯნური შმაგსა გვიქვიან...

23 (29) — მიჯნურსა თვალად...

24 (31) — მიჯნურობა არის ტურფა...

(33) — მას ცოცხალი ნუ ელევის...

31 (40) — თუ მოუვარე მოუვრისათვის...

(ამის შემდეგ მომდევნო გვერდზე დატოვებულია სამი სტროფის ადგილი).

გადარჩენილი ფრაგმენტი ამხელს ერთ გარემოებას. ირკვევა, რომ ეს პროლოგი, თავისი აღრეული სტროფული წყობით ზუს-

ტად იმეორებს ზემოთ აღწერილ ხელნაწერს K—205 (დააკვირდით პირველი სტროფების თანამიმდევრობას და ა. შ.). აქაც არ შეინიშნება ტიპიური ნახტომები, რომლებიც მესამე ტიპის პროლოგის მქონე ხელნაწერებს („ზაზასეული“) ახასიათებს. ე. ი. აქ არის სტროფების ჩვეულებრივი წყობა, ხოლო H—599 ხელნაწერისაგან განსხვავებით გვაქვს ნიშნები, რომ ამ ხელნაწერის დედანში იყო პირველი 8 სტროფიც. ამდენად, K—205-თან ერთად ეს ხელნაწერი შეიცავს მეორე ტიპის პროლოგს.

33. S—1727 (1825 წ.), ხელნაწერი გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან და შემდეგ დართული აქვს ინდო-ხატაელთა ამბავი. ამდენად პროლოგის საკითხებთან იგი არ განიხილება.

34. H—412 (XIX საუკ.), დაზიანებულია ამ ნაწილში.

35. H—783 (1857 წ.), ჩანს რომ ეს ხელნაწერი ვახტანგისეული გამოცემის გავლენას ატარებს და შემდეგ თავებში კი დაუწყიათ ვრცელი რედაქციების გადაწერა (ინდო-ხატაელთა ამბიდან). ამდენად, პროლოგის საკითხებთან იგი არ განიხილება.

36. S—2815 (XIX საუკ.), ინდო-ხატაელთა თავამდე ვახტანგისეული გამოცემიდან მოდის. ამდენად პროლოგის საკითხებთან არ განიხილება.

37. ვ. ასლანიშვილის კოლექციიდან — B (1860 წ.), სტროფული თანამიმდევრობის მიხედვით მესამე ტიპის პროლოგებს („ზაზასეული“ ჯგუფის ხელნაწერები) მისდევს (მაგალითად, ნახტომები შეინიშნება საიუბილეო გამოცემის მე-8 სტროფიდან 29-ზე). ახლავს საკმაოდ ბევრი ჩანართი, როგორიცაა 1, 2¹, 2², 9, 18, 21, 23, 33 (სათვალავი ს. ყუბანეიშვილის გამოცემით), რაც მიუთითებს, რომ იგი „ზაზასეული“ პროლოგის შევსება-განვითარების შედეგია³⁸. მიუხედავად ამისა, ჩვენი აღნიშვნით აქაც ძირითადად შეიცავს ტიპის პროლოგის წარმოდგენილი.

38. A—1123 (1838 წ.), გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან და დართული აქვს გაგრძელებები ვრცელი რედაქციებიდან. პროლოგთან დაკავშირებით ეს ხელნაწერი არ განიხილება.

39. H—66 (1882 წ.), გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან და დართული აქვს გაგრძელებები ვრცელი რედაქციებიდან. პროლოგთან დაკავშირებით ეს ხელნაწერი არ განიხილება.

³⁸ მაგალითად, ჩანართები 2¹ და 2², რომელიც არის მხოლოდ რამდენიმე ხელნაწერში, ამ ხელნაწერში მოთავსებულია სხვა ადგილას.

40. Q—709 (XVIII საუკ.), ხელნაწერში საინტერესოა მხოლოდ პირველი პლასტი (პირველი ოცი ფურცელი), ხოლო დანარჩენი გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან. პროლოგი დაზიანებულია, მაგრამ ხერხდება მისი თავისებურების ამოშიფრვა. სტროფული თანამიმდევრობით აქ მეორეული პროლოგი ჩანს. მაგალითად, შეინიშნება ნახტომი 22 (28) — სტროფიდან 30 (39) სტროფზე, რაც „ზაზასეული“ ჯგუფის ხელნაწერებს ახასიათებს. შეინიშნება რამდენიმე მეტი ჩანართი, ვიდრე „ზაზასეულში“ (მაგალ., 18, 21, 23, ს. ყუბანეიშვილის გამოცემის სათვალავით). მაინც აქ გვაქვს მე ს ა მე ტ ი პ ი ს პროლოგი (ახალი ჩანართებით შევსებული).

41. S—2525 (XIX საუკ.), ხელნაწერს დაკარგული აქვს პროლოგის შემცველი ფურცლები.

42. ლიტერატურული მუზეუმის ხელნაწერი C—10768/101 (XIX საუკ.), პროლოგი ძალზე დაზიანებულია, მაგრამ ჩანს, რომ თანამიმდევრობა აქ ისევია, როგორც „ზაზასეული“ ჯგუფის ხელნაწერებში. მართლაც, 22 (28)-ე სტროფს მოსდევს 30 (39) სტროფი. პროლოგის გადარჩენილ ნაწილში შეინიშნება ჩანართები: 2¹, 2², 14, 18, 21, 23, 33 (მითითებულია ს. ყუბანეიშვილის გამოცემით). მაშასადამე, აქ გვაქვს მე ს ა მე ტ ი პ ი ს პროლოგი, შევსებული გვიანდელი ჩანართებით.

43. ლიტერატურული მუზეუმის ხელნაწერი D—12904/190 (1802 წ.), პროლოგი გადარჩენილია მხოლოდ ერთ ფურცელზე, სადაც გვაქვს პროლოგის შემდეგი სტროფები:

24 (31) მიჯნურობა არის ტურთა...

25 (32) ხაშს მიჯნური ხანიერი...

(33) მას ცოცხალი ნუ ელევის...

26 (34) ამა საქმესა მიჯნური...

27 (35) არს პირველი მიჯნურობა...

28 (36) ხაშს, თავისსა ხვაშიადსა...

29 (38) მას უშმაგო ვით მიენდოს...

8 (10) მე რუსთველი ხელობითა...

9 (11) ესე ამბავი სპარსული...

10 (12) თვალთა, მისგან უნათლოთა...

(აშიაზე ჩანს, რომ შემდეგ გვერდზე მიყვებოდა სტროფი 11 (13), „რაცა ვისცა ბედმან მისცეს...“).

ნახტომი 29 (38)-ე სტროფიდან მე-8 (10) სტროფზე ამხელს, რომ აქ პროლოგის რიგი ისევე აღრეულია, როგორც „ზაზასეული“ ხელნაწერების ჯგუფში, ე. ი. გვაქვს პროლოგის მეორეული რიგი. ამასთან არის ჩანართი სტროფი „მას ცოცხალი ნუ ელევის...“ (რაც, სხვათა შორის, არ არის „ზაზასეულ“ ხელნაწერში)³⁹. ამდენად აქ გვაქვს მე-8-ე ტიპის პროლოგი.

44. ლენინგრადის ხელნაწერი M—148 (1828 წ.), ინდო-ხატაელთა თავამდე გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან. ამდენად პროლოგის საკითხებთან არ განიხილება.

45. H—248 (XIX საუკ.), პროლოგი მთლიანად ემთხვევა ვახტანგისეული გამოცემისას, რაც აგრეთვე ექვს აღძრავს ამ ხელნაწერის გარშემო. თუმცა იგი ჩანართებიან ტექსტს შეიცავს პოემის შემდეგ ნაწილში, მაგრამ მაინც ჩანს ვახტანგისეული გამოცემის გავლენაც (ამაზე ქვემოთ). ამდენად, ამ ხელნაწერის პროლოგს არ განვიხილავთ კლასიფიკაციის დროს.

46. A—654 (1867 წ.), შეიცავს მარტო ინდო-ხატაელთა და მის მომდევნო გაგრძელებებს. ამდენად, იგი არ განიხილება პროლოგის საკითხებზე მსჯელობისას.

47. ი. გრიშაშვილის ბიბლიოთეკიდან — E (1840 წ.), გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან და დართული აქვს ინდო-ხატაელთა და მომდევნო თავები. ამდენად, პროლოგის საკითხებთან არ განიხილება.

48. S—5207 (XIX საუკ.), შეიცავს მხოლოდ ბოლო თავებს, ამიტომ აქ არ განიხილება.

ახლა, რომ საბოლოოდ მოვიყვანოთ წესრიგში მთელი ეს მასალა, მივიღებთ ვეფხისტყაოსნის ყველა მნიშვნელოვან ხელნაწერში წარმოდგენილ პროლოგთა უმთავრეს ტიპებს.

პირველი ტიპის პროლოგი (პროლოგის თანაღმდელი რედაქცია, პირვანდელი თანამიმდევრობა): H—599

---

³⁹ ხელნაწერი D—12904/190-სადმი იბადება ზოგი ექვიტ. მაგალითად, თუ ამ ხელნაწერის პროლოგი „ზაზასეული“ ტიპის პროლოგიდან მომდინარეობს, მაშინ აქ გადარჩენილ მონაკვეთში უნდა ყოფილიყო ჩანართი „ტარიელს კარგსა მოყმესა...“ (9). ისმება კითხვა: ეს ხელნაწერი ხომ არ ყალიბდებოდა ვახტანგისეული გამოცემის გავლენით? ამას მოწმობს პროლოგის სწორედ იგივე აღგოლი, რომ აქ არ არის აღნიშნული ჩანართი (9). ხელნაწერში არის სხვა ნიშნებიც, რომლებიც ამხელენ მის ურთიერთობას ვახტანგის გამოცემასთან, მაგრამ ამაზე შემდეგ.

(1646 წ.), S—2829 (1688 წ.), პარიზული ხელნაწერი — P—10 (1702 წ.).

მეორე ტიპის პროლოგი (სტროფების პირვანდელი თანამიმდევრობა, პროლოგის ვრცელი ტექსტი): H—757 (1671 წ.), H—54 (1680 წ.), H—2074 (XVII საუკ.), Q—261 (XVIII საუკ.), H—461 (XVIII საუკ.), S—4499 (XVII საუკ.), K—205 (XVII საუკ.), H—1839 (XIX საუკ.), Q—483 (1856 წ.), Q—796 (XIX საუკ.).

მესამე ტიპის პროლოგი (სტროფების მეორეული თანამიმდევრობა, პროლოგის ტექსტი მეორე ტიპთან შედარებით ნაკლებად ვრცელია: Q—1082 (1660-იანი წლები), S—4988 (XVIII საუკ.), S—5006 (XVIII საუკ.), S—4527 (1805 წ.), ვ. ასლანიშვილის კოლექციის ნუსხა (1860 წ.), Q—799 (XVIII საუკ.), ლიტერატურული მუზეუმის ნუსხა — C—10768/191 (XIX საუკ.), ლიტერატურული მუზეუმის ნუსხა — D—12904/190 (1802 წ.).

პოემის შუა მონაკვეთი ხელნაწერების მიხედვით

ხელნაწერთა ამ მონაკვეთს ჩვენ ძირითად ტექსტს ეუწოდებთ და ვგულისხმობთ პოემას პირველი თავიდან მოკიდებული ე. წ. ხვარაზმელთა ამბამდე; მაშასადამე, დაახლოებით იმ მოცულობას, რომელიც განხორციელდა ბოლო გამოცემებში (ცერძოდ, კ. კიკინაძისა და 1937 წლის საიუბილეო გამოცემაში), ე. ი. ინდო-ხატაელთა ამბის ჩათვლით. ამ შემთხვევაში ჩვენ არ გვაინტერესებს ამ შედგენილობის დაცვა და, შესაბამისად, ვახტანგისეული გამოცემის კრიტიკა. აქ ასევე, როგორც პროლოგის მაგალითზე ვნახეთ, გვინდა წარმოვადგინოთ პოემის აღნიშნული მონაკვეთი მთელ ხელნაწერთა მემკვიდრეობა შედარებითი შესწავლის შუქზე და დავახასიათოთ ძირითადი რედაქციული ტიპები. აქვე ზოგადად კიდევ ერთხელ უნდა ითქვას, რომ მაინც ეს არის ყველაზე უფრო საგულისხმო მონაკვეთი, რადგან პოემის ძირითადი ტექსტისა და შედგენილობის გარკვევა სწორედ ამ ფარგლებში უნდა ვეძიოთ.

როგორც ცნობილია, ყველა ხელნაწერი, რომლებიც ვახტანგისეული გამოცემის (1712 წ.) უწინარეს არის ჩამოყალიბებული და თუნდაც გვიანდელია, მაგრამ ამ გამოცემის გავლენის გარეშეა დარჩენილი, შეიცავს პოემის ვრცელ რედაქციას. ეს მოსაზრება არ ეხება მხოლოდ გაგრძელებათა არსებობას. არც ერთი ასეთი ხელნაწერი თავის ძირითად ტექსტშიაც არ ემთხვევა ვახტანგისეულს ან, ვთქვათ, საიუბილეო გამოცემას. ძირითადი ტექსტი ყველა ამ ხელნაწერში გადატვირთულია ინტერპოლაციებით და პოემას აქ მიღებული აქვს საკმაოდ თავისებური სახე.

მაგრამ ამასთან ცნობილია ისიც, რომ ყველა ეს ვრცელი ხელნაწერი ამ მონაკვეთშიც იძლევა სხვადასხვა სახეს და მათი დახასიათება აუცილებელი რგოლია ჩვენს წინაშე დასმული ამოცანის გადასაწყვეტად.

რომ უფრო ნათელი გახდეს ხელნაწერთა რედაქციული ხასიათი და პლასტების თანდათანობითი განვითარება, მათი დახასიათება უნდა დავიწყოთ უმოკლესი რედაქციებით, რომელთაც შედარებით უკეთ დაუცავთ პოემის პირველდელი სახე. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა ხელნაწერები, როგორცაა უძველესი თარიღიანი ნუსხა H—599 (გადაწერილია 1646 წ.) და აგრეთვე, თუმცა მოგვიანო ხანის, მაგრამ შედგენილობით მეტად მნიშვნელოვანი ხელნაწერი S—2829 (გადაწერილია 1688 წ.). ორივე ეს ხელნაწერი თუმცა ვრცელ რედაქციებს წარმოგვიდგენენ, მაგრამ სხვა ხელნაწერებთან შედარებით შეიცავენ ბევრად უფრო ნაკლებ ჩანარებს. ეს მოსაზრება რომ უფრო ნათელი იყოს, ამისათვის საკონტროლოდ შევადაროთ ეს ხელნაწერები 1937 წლის საიუბილეო ტექსტს. რადგან ამასთან S—2829 ხელნაწერი ჩვენამდე უფრო დაუზიარებელი სახითაა მოღწეული, უმჯობესია იგი გავხადოთ შედარების საფუძვლად. საიუბილეო გამოცემის და S—2829 ხელნაწერის შედარება ცხადყოფს, რომ S—2829 შეიცავს დამატებით 53 ამჟამად ჩანართად აღიარებულ სტროფს აღნიშნული მონაკვეთის მთელ მანძილზე. გარკვეული ინტერესის გამო მომაქვს ეს სტროფები 1956 წლის ჩანარებიანი ვეფხისტყაოსნის გამოცემის მიხედვით:

- 93 — მეფე ლაღი და წყლიანი...
- 124 — მეფემან ბრძანა ვინ არის...
- 166 — თუ ცუდი რამე გინახავს...
- 169 — თუ ყოფილა იგი მოყმე...
- 171 — როსტენს სიტყვა ასულისა...
- 197 — თავი ჩემი სამსახურად...
- 230 — განალა ლომსა იმედი...
- 233 — მისი ცეცხლი გულსა ჩემსა...
- 247 — შერმაღინ უთხრა: მართალ ზარო...
- 257 — იგი პირმზე მზისმავარი...
- 271¹ — ავთანდილ უკუირბინა...
- 277 — ჩვენ ასრე მყოფი არ ვარგვართ...
- 292 — ჩვენი ძმა გლახ-დაკოდილო...

- 301 — მე იმა ყმისა საყრავად...
- 325 — ყმა ერყვის: მხედავ სისხლისა...
- 377 — მისი მძებნელი სჯობს...
- 399 — მოსრულვარ შენად შეყრამდი...
- 437 — ნადიმსა შიგან მოყმენი...
- 450 — რა მინდორს შევჭდი...
- 458 — თავადობა ინდოთა და მრავალთა...
- 467 — ზღუდელ მივლიდა ზურმუხტი ..
- 509 — ასმათ ღვა ჩემთვის...
- 578' — მას კაცსა ღია უმუჭუფე...
- 645 — რიღენი და ყაბაჩანი...
- 693 — გარევაქციე ასმათი...
- 795 — ვთქვი რა მაყლდა...
- 815 — აწ, ათია წელიწადი...
- 873 — ყმა მხიარული წყლიანი...
- 880 — საწოლს მჭდომბან...
- 888 — ყმაბან ვისცა არვის...
- 889 — თქვა ამა ჟამსა წუხელის...
- 934 — ყმაბან უთხრა შენი წყრომ...
- 935 — მოახსენა კელა ვეზირმან...
- 946 — ოდეს ბრძენთა გავიგონოთ ..
- 948 — მან გამისრულა ყოველი...
- 976 — ღმერთსა შემეგდრენ...
- 977 — დამხსნას ბნელსა და...
- 983 — ყმა შეეკაზმა წასაველად...
- 988 — მოსთქვამს და იტყვის
- 998 — გაზრდილო ცეცხლი მეღების...
- 1118 — ვირ ვარდი იყო და მზე...
- 1139 — იტყვის თუ ჩემი ხელმქნელი...
- 1198 — ქალაქს შევიდა ხმა გახდა...
- 1465 — შენ პატრონი არსთა მზე ხარ...
- 1497 — ესე სიტყვა მართალია...
- 1512 — მოქარავენთა უბრძანა...
- 1584 — ყოველგნით მრგვალი...
- 1700 — ავთანდილ იცნეს გაისმა...
- 1726 — ტარიელ ფრიდონ გაგზავნა...
- 1795 — მაშინ გახდეს ყველაქანი...
- 1796 — ზე ადგეს და მოახსენეს...
- 1797 — მაღლი უბრძანეს...
- 1815 — შინა წაიღეს გარდახდეს...

ეს არის S—2829 ხელნაწერის ის სტროფები, რომლითაც ეს ხელნაწერი მეტია 1937 წლის გამოცემაზე. მაგრამ აღნიშნული ხელ-

ნაწერის დახასიათებისათვის არ გვექნება ზუსტი სურათი, თუ არ წარმოვადგინეთ ის სტროფები, რომლებიც არ არიან ამ ხელნაწერში, ხოლო შევიდნენ 1937 წლის გამოცემაში. ხელნაწერში არ არის ასეთი 19 სტროფი (ნუმერაცია საიუბილეო გამოცემისა).

- 57 — თავსა ზის პირ-მზე ავთანდილ...
- 58 — თქვეს თუ მეფე ცულსა რასმე...
- 61 — რა მეფემან მოისმინა...
- 174 — ღმერთი, ღმომ, შენად...
- 185 — ზედ წაადგა, შეექცევის...
- 191 — თავს უთხრა: „მოპყვე...
- 193 — მთით ჩამოვიდა ავთანდილ...
- 195 — თუცა მხეც-ქმნილი...
- 222 — უმაპან უთხრა: „დაო...
- 339 — აღარა ვიცი, დამვიწყდეს...
- 655 — დევთა ყვირილი, ზახილი...
- 670 — ავთანდილს ასმათ ჩამოპყეა...
- 968 — მოვიდიან შესამკობლად...
- 1142 — ვთქვი, უეპმოდ არ წესია...
- 1275 — წადი, უსტარო, ისწრაფე...
- 1373 — აქა, მხატვარო, დახატე...
- 1651 — მოახსენა: „ხელმწიფეო...
- 1652 — კვლაცა უბრძანა...
- 1653 — დაპმორჩილა, მოახსენა...

ასეთია აღნიშნული ხელნაწერის რედაქციული სახე და, ჩვენ ვნახავთ, რომ აქ თითქმის ყველაზე უფრო კარგად არის შენახული პოემის ძირითადი მონაკვეთის (პროლოგიდან ხვარაზმელთა ამბამდე) მოკლე რედაქცია. რასაკვირველია, ამ ხელნაწერს აქვს ზოგი, მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი თავისებურებანი. მაგალითისთვის შეიძლება ავიღოთ ჩანართი სტროფი:

ავთანდილ უკუირბინა გვერდი მყაფარი, კლდინი,
გამსლტომს ირემსა ფერლსა ჰკრა ისარი ორბის ფრთიანი,
მას რომ გარდახდა პატიჟნი, აწ კაცი უნდა მხნიანი,
მინდვრისა პირსა სადილად ჩამოხდა გულსედიანი.

როგორც აღვნიშნე ერთ წერილში, ეს არის აშკარა პარალელი ზალხური ტარიელიანიდან⁴⁰. მაგრამ აქ ჩვენთვის მთავარი ის არის,

---

⁴⁰ გაზ. „საბაღო გაწათლება“, 1957, № 15.

რომ ხელნაწერთა შესწავლამ დაადასტურა აღნიშნული სტროფის მხოლოდ ამ ხელნაწერში არსებობა. იგი S—2829 ხელნაწერის სპეციფიკას შეადგენს და როგორც ჩანს, თვით გადამწერმა შემოიტანა ხალხური ტარიელიანიდან. ასევე ზემოთ აღნიშნული საიუბილეო გამოცემის სტროფებიდან 61 (რა მეფემან მოისმინა...), 185 (ზედ წაადგა, შეექცევის...) და 195 (თუმცა მხეც-ქმნილი ავთანდილი...) არ არის მხოლოდ და მხოლოდ S—2829 ხელნაწერში, რაც აგრეთვე ამ ხელნაწერის სპეციფიკაა. ასეთი მომენტები უსათუოდ უნდა გავითვალისწინოთ, რომ უფრო გაადვილდეს ძირითადი პლასტების დადგენა.

ასეთივე ტიპის მოკლე რედაქციას იცავს აგრეთვე ზემოთ ნახსენები ხელნაწერი H—599 (გადაწერ. 1646 წ.). სამწუხაროდ, ხელნაწერს ჩვენამდე დაზიანებული სახით მოუღწევია, მაგრამ აშკარად ჩანს, რომ აქაც დაახლოებით იმდენივე ჩანართი სტროფი გვაქვს, რამდენიც უკვე დახასიათებულ S—2829 ხელნაწერში. ასევე, მიუხედავად ზოგი ხარვეზისა, შეინიშნება ის ამბავი, რომ ამ ხელნაწერს აკლია ზოგი ისეთი სტროფი, რომელიც გვაქვს ვახტანგისეულ ან საიუბილეო გამოცემაში:

- 174 — ღმერთი, ღმომ, შენად ნაცვლად...
- 191 — თავს უთხრა: მოქცეე...
- 222 — ყმაძან უთხრა: დაო...
- 339 — აღარა ვიცი, დამვიწყდეს...
- 655 — დევთა ყვირილი, ზახილი...
- 968 — მოვიდიან შესამკობლად...
- 1043 — ძელი მოსტყდა და ავთანდილ...
- 1275 — წადი, უსტარო, ისწრაფე...
- 1302 — შენ, საყვარელო ნუ სკმუნავ...
- 1356 — აქამდის მიწყვი ენახა...
- 1651 — მოახსენა: ხელმწიფეო...
- 1652 — კვლაცა უბრძანა ტარიელ...
- 1653 — დაქმორჩილდა, მოახსენა...⁴¹.

როგორც ვნახეთ, აქ ხაზგასმული სტროფები არ არის აგრეთვე S—2829 ხელნაწერშიც, რაც აშკარად აჩვენებს ამ ორი ხელნაწერის სიახლოვეს აღებულ მონაკვეთში, მაგრამ ამასთან ჩანს თუნდაც დანარჩენი სტროფებით (1043, 1302, 1356), რომ ხელნაწერი

⁴¹ სათვალავი საიუბილეო გამოცემისა.

ერთგვარ სხვაობასაც გვიჩვენებს S—2829-თან. აქედან რომელიმე შესაძლოა ჩვენ შემთხვევით დეფექტად მიგვეჩნია. მართლაც, სტროფები 1302 „შენ საყვარელო ნუ სკმუნავ...“ და 1356 „აქამდის მიწყივ მენახა...“ არ არის მხოლოდ და მხოლოდ H—599 ხელნაწერში, რაც ჩვენი აზრით, შემთხვევითაა გამორჩენილი და ამ ხელნაწერის სპეციფიკას წარმოადგენს. რაც შეეხება 1043 სტროფს „ძელი მოსტყდა და აეთანდილ...“, რომელიც აგრეთვე არ არის H—599 ხელნაწერში, არ ყოფილა ზოგ სხვა ხელნაწერშიც, როგორიცაა მაგალითად, H—461, S—3077, W—17 და K—383 ნუსხებში. ამდენად, თუნდაც ამ სტროფით H—599 ხელნაწერი შორდება S—2829 ნუსხას, თუმცა, როგორც აღვნიშნე, ორივე ეს ხელნაწერი იცავს ძირითადი ტექსტის მოკლე რედაქციას¹².

ხელნაწერთა პლასტების შესწავლა არკვევს, რომ აღნიშნულ რედაქციას განუცდია შემდგომი განვითარება. რომ უფრო ზუსტი გამოდგეს ჩვენი კლასიფიკაცია, უმჯობესია ავიღოთ შედარებით ვრცელი ძირითადი ნაწილის მქონე ხელნაწერთა გარკვეული ჯგუფი და შევადაროთ ისინი წინა რედაქციას. ამ თვალსაზრისით გახსაკუთრებით საინტერესოა ე. წ. „ზაზასეული“ ხელნაწერი (Q—1082), რომელსაც ერთ-ერთი ცენტრალური ადგილი უჭირავს გარკვეული ტიპის ხელნაწერებში. შედარებამ გამოარკვია, რომ აღნიშნულ ხელნაწერთან ახლოს დგანან ისეთი მნიშვნელოვანი ხელნაწერები, როგორიცაა S—4988, H—2610, Q—799 და სხვ. ირკვევა ისიც, რომ ამავე ჯგუფთან ახლოსაა ხელნაწერი A—363, რომელიც ერთ-ერთ ძველ ხელნაწერს წარმოადგენს, მაგრამ მხედველობაში არ უნდა მივიღოთ ამ ხელნაწერის აშიებზე მიწერილი გვიანდელი ჩანართები (სამწუხაროდ, სწორედ ასეთმა წარმოდგენამ ამ ხელნაწერს დაუქარგა ნამდვილი სახე. იხ. ს. კაკაბაძის 1913 წ. ვეფხისტყაოსნის გამოცემა, აგრეთვე ს.იორდანიშვილის ჩანართ-დანართის გამოცემა და სხვ. აქ ყველგან ერთმანეთშია არეული ხელნაწერის

¹² არის სხვა განსხვავებაც ამ ორ ხელნაწერს შორის, მაგალითად, S—2829 ხელნაწერს ძირითად ტექსტში არა აქვს ჩანართი სტროფი „ხვარაზმით გამოჟმართო რევანოზ მეფის შვილიო...“ (ხელნაწერთა უმრავლესობას ეს სტროფი გაგრძელებებში გადააქვთ), რაც კიდევ ერთხელ მიუთითებს, რომ ამ ორ ხელნაწერს შორის არ უნდა ვიკულოთ უშუალო კავშირი, მაგრამ ამასთან ფაქტია, რომ ძირითად ნაწილში (და როგორც ვნახეთ, პოემის სხვა მონაკვეთებშიც) ეს ორივე ხელნაწერი მსგავს რედაქციას იძლევა.

ძველი და ახალი, აშიებზე მიწერილი პლასტები). ყველა ამ ხელნაწერს განსაკუთრებულ მსგავსებასთან ერთად, როგორც მოსალოდნელია, თან ახლავს ერთგვარი სახესხვაობანი, მაგრამ მაინც მათი გამორჩევა არც ისე ძნელია, მაგალითად. თვით „ზაზასეულ“ ხელნაწერს ძირითად ნაწილში თან ახლავს იოსებ ტფილელის კუთვნილი სამი სტროფი, („ამა ამბისა მოსმენა...“ 511¹, „მისსა მზესა გზაგზა მოსთქვამს...“ 1139¹ და „ფატმან არ იცის აეთანდილ...“ 1268¹. იხ. ვეფხისტყაოსნის ჩანართებიანი გამოცემა 1956 წ.). საინტერესოა, რომ „ზაზასეულის“ ზოგი ეს სტროფი შესულია სხვა ხელნაწერებშიც, როგორიცაა, მაგალითად, S—4988, H—2610 და სხვ. მაგრამ არ არის A—363 ხელნაწერის ძირითად პლასტში (და არც არის მოსალოდნელი, რადგან, ჩემი აზრით, A—363-ის წარმოშობა წინ უსწრებს „ზაზასეულს“). ასევე ზემოთ აღნიშნულ ხელნაწერებში S—4988 და „ზაზასეულში“ არ არის 645-ე ჩანართი სტროფი „რიდენი და ყაბაჩანი რომე მესხნეს...“, მაგრამ იგი უნდა დავტოვოთ ამ ხელნაწერთა ძირითად პლასტში, რადგან იგი აშკარად აღრეული ჩანართია და „ზაზასეული“ ხელნაწერის და S—4988 ხელნაწერის შემთხვევით დეფექტს უნდა წარმოადგენდეს (იქნებ მათი დედნის მიზეზითაც). ასევე H—2610 ხელნაწერი, თავის მხრივ, კიდევ ურთავს ოთხ ჩანართ სტროფს 1714¹ — „კელავ ჰკითხავს...“, 1723¹ — „ქალსაცა ჰკითხეთ...“ 1723² — თინათინს ჰკადრეს... და 1526 — „ქალმან ჰკადრა...“ (ეს ოთხივე სტროფი არის სხვა ხელნაწერებშიც. იხ. H—461, S—4499, K—205, W—17, Q—796). დაბოლოს სტროფი 1815 „შინა წავიდეს გარდახდეს...“, რომელიც არ არის H—2610-ში, მაგრამ არის „ზაზასეულში“ და აგრეთვე სხვა ზემოთ აღნიშნულ ხელნაწერებში.

თუ ჩვენ ასეთი ხასიათის სტროფებისაგან გავათავისუფლებთ წარმოდგენილ ხელნაწერებს და ურთიერთშედარებით გამოვარჩევთ საერთო პლასტს, მაშინ ჩვენ გვექნება ისეთი ტიპის დედანი, რომელიც საფუძვლად დაედო ამ ხელნაწერებს (ვგულისხმობ პოემის შუა მონაკვეთს, პროლოგიდან ზეარაზმელთა ამბავამდე).

გამოირკვა, რომ ასეთი ხელნაწერი (ან უკეთ ჩვენ მიერ მინიშნებული დედანი) საიუბილეო გამოცემასთან მიმართებით დამატებით შეიცავს დაახლოებით 125-მდე სტროფს. ეს არის ერთ-ერთი ძირითადი რედაქცია პოემის აღნიშნული მონაკვეთისა და ჩვენ მას ჩანართების სიმრავლის გამო, მოკლე რედაქციისაგან განსხვავებით,

ვუწოდებთ მეორე (ანუ საშუალო მოცულობის) ტიპის ძირითად ტექსტს და ცალკე გამოვყოფთ.

ძირითადი ტექსტის (პოემის შუა მონაკვეთი) თვალსაზრისით თავისებურ ჯგუფს ქმნიან აგრეთვე გარკვეული ტიპის ხელნაწერები. მათ შორის ცენტრალური ადგილი უჭირავს H—2074 და H—54 ხელნაწერებს. ორივე ეს ხელნაწერი კარგადაა ცნობილი და მათ დეტალურ დახასიათებას აქ არ შევუდგებით. პოემის ეს მონაკვეთი აქ საიუბილეო გამოცემასთან შედარებით გაზრდილია 170 სტროფით და, ამდენად, ეს არის ყველაზე უფრო ვრცელი რედაქცია. ამის გამო მას პირობით მესამე ტიპის ძირითადი ტექსტის მქონე რედაქციას ვუწოდებთ.

აი ეს არის სამი ძირითადი სახე ხელნაწერებში დაცული პოემის შუა მონაკვეთისა და ხელნაწერთა ცალკეული დახასიათების დროს ჩვენ ვნახავთ, რომ პოემის ამჟამად ცნობილი ხელნაწერები ან პირდაპირ თავსდება რომელიმე ამ ტიპის რედაქციაში, ან, ყოველ შემთხვევაში, საგრძნობლად უახლოვდება მას. მაგრამ, ვიდრე ცალკეულ ხელნაწერთა ამ თვალსაზრისით დახასიათებას დავიწყებდეთ, საჭიროა, უფრო დეტალურად შევჩერდეთ პოემის შუა მონაკვეთის ამ რედაქციულ ტიპებზე და გამოვარკვიოთ მათი თავისებურებანი. ამისათვის ჩვენ გამოვიყენებთ მხოლოდ რამდენიმე ხელნაწერს.

პოემის შუა მონაკვეთის პირველი უმოკლესი რედაქცია. ამ რედაქციის ზოგადი დახასიათების დროს, ჩვენ იგი აღვწერეთ S—2829 ხელნაწერის მაგალითზე. ეს ხელნაწერი თარიღით არ არის უძველესი (1688 წელსაა გადაწერილი), მაგრამ, როგორც ვთქვით, მას დაუზიანებლად შემოუნახავს აღნიშნული ტიპის მოკლე ტექსტი. მაგრამ ჩვენ რომ უფრო ნათლად წარმოვიდგინოთ ის სავარაუდებელი დედანი, რომელიც წინ უსწრებდა ამ ჯგუფის ხელნაწერებს, მაშინ, ისევე როგორც მეორე რედაქციის ძირითადი ხელნაწერების ურთიერთშედარების დროს გამოვარჩიეთ სავარაუდებელი დედანი, აქაც შედარებითი მეთოდით უნდა მივიჩნიოთ ამ ხელნაწერთა საერთო პლასტი. ამისთვის ვიღებთ ოთხ მნიშვნელოვან და ამავე დროს ერთმანეთთან ახლო მდგომ ხელნაწერს: S—2829 (1688 წ.), H—599 (1646 წ.), K—383 (XVIII საუკ.), H—740 (XVIII საუკ.).

ჩვენ აქ არ ვაჩვენებთ იმ სტროფებს, რომლებიც ამოვარდნენ საერთო პლასტიდან და ამა თუ იმ ხელნაწერის თავისებურებას

წარმოდგენენ, რადგან ამ ხელნაწერთა ცალ-ცალკე დახასიათების ღროს გამოვყოფთ მათ. ირკვევა, რომ აღნიშნულ ხელნაწერთა საერთო პლასტი (ან კი მათი საყარაუდო დედანი) წარმოდგენილია შემდეგი ჩანართი სტროფებით: 93, 124, 166, 169, 171, 197, 230, 233, 247, 257, 277, 292, 301, 325, 377, 399, 437, 450, 458, 459, 467, 509, 578¹, 645, 693, 795, 815, 873, 880, 888, 889, 934, 935; 946, 948, 976, 977, 983, 988, 998, 1118, 1139, 1198, 1465, 1497, 1512, 1584, 1700, 1726, 1795, 1796, 1797, 1815, 1866.

ეს სტროფები გამოყოფილია ამ ხელნაწერთა შედარების შედეგად. მაგალითად, აქ არ შეგვიტანია S—2829 ხელნაწერის ჩანართი 271¹ „ავთანდილ უკუიბრინა...“, რაც მართო ამ ხელნაწერის სპეციფიკას შეაღგენს, მაგრამ შესაბამისად აქ შევიტანეთ 257-ე სტროფი, თუმცა იგი არ არის S—2829, რადგან ეს ამ ხელნაწერის შემთხვევითი დეფექტი უნდა იყოს და ა. შ.⁴³

ე. ი. აღნიშნული პლასტი იძლევა საიუბილეო გამოცემასთან შედარებით 54 ჩანართ სტროფს. პლასტების თანდათან განვითარების უფრო ნათლად წარმოდგენისათვის აღნიშნულ ჩანართებს, როგორც შედარებით უძველეს პლასტს, ა რუბრიკში მოვათავსებთ. ამის შემდეგ დავიწყოთ იმ ხელნაწერთა დახასიათება პოემის შუა მონაკვეთის მიხედვით, რომლებიც შემოდიან იმ რედაქციაში, რომელსაც ჩვენ უმოკლესი, პირველი ტიპის რედაქცია ვუწოდეთ.

H—599 (გადაწერილია 16-18 წ.), ამ ხელნაწერს აღნიშნულ მონაკვეთში ზოგი დეფექტით მოუღწევია, მაგრამ მაინც ხერხდება მისი ძირითადი სახის აღდგენა. ირკვევა, რომ ამ ხელნაწერში მთლიანად არის შესული ჩანართი სტროფები, რომელიც ჩვენ ა რუბრიკში შევიტანეთ (აქ თითქმის არცაა გამონაკლისი, თუ ხელნაწერის შემთხვევით დეფექტს არ მივიღებთ მხედველობაში).

---

⁴³ საეკვაო 578¹ სტროფის „მას კაცსა ღია უმუქფე...“ შეტანა ამ პლასტში, თუმცა იგი ამ მოკლე ტიპის ხელნაწერებში (H—599, S—2829, S—4490, K—205, Q—930, W—27, Q—796) ყველგან გვხვდება. საქმე ის არის, რომ იგი აღარ არის სხვა, უფრო ვრცელ რედაქციებში. როგორც ჩანს, ეს ჩანართი მაშინვე გაჩნდა პირველი რედაქციის საყარაუდებელ დედანში, როცა ეს უკანაბნელი გამოეყო მეორე და მესამე რედაქციების საყარაუდებელ საერთო დედანს.

ამასთან ირკვევა, რომ ხელნაწერი ურთავს აღნიშნულ პლასტს ზოგიერთ სტროფს. ასეთია, მაგალითად, 693¹ სტროფი: „ხვარაზ-მშით გამოემართა რევანოზ მეფის შვილიო...“ ეს სტროფი სხვა-თა შორის ზოგ ხელნაწერს „ხვარაზმელთა ამბავში“ აქვს მოთავსებული, თუმცა ხელნაწერთა სხვა ჯგუფს იგი სწორედ იმავე ადგილზე აქვს ეს სტროფი, როგორც H—599 ხელნაწერს. მაგალითად, ხელნაწერებს Q—261, S—3077 და თარხან-მოურავისეული W—27. აქ საჭიროა აღინიშნოს, რომ ეს სტროფი H—599-ში უეჭველად უფრო ახალი პლასტიკის გავლენითაა შესული.

H—599-ში არის ა პლასტის ჩანართებთან შედარებით მეორე ზედმეტი სტროფიც: „შერმაღინ თქვა...“ (247), რომელიც არ არის ჩამდენიმე მოკლე ხელნაწერში (Q—261, Q—930, P—10 და სხვ.), მაგრამ არის S—2829-ში და აგრეთვე ვრცელ ხელნაწერებშიაც. ეს კიდევ ერთხელ მიგვინიშნებს, რომ მიუხედავად ძველი წარმოშობისა (1646 წ.). ეს ხელნაწერი უკვე იცნობს ჩამდენიმე შედარებით ახლად წარმოშობილ ინტერპოლაციას. ამ ხელნაწერის დახასიათებისათვის აქ კიდევ გავიხსენოთ ის სტროფები (იხ. ზემოთ), რომლებიც არიან საიუბილეო გამოცემაში, მაგრამ არ არიან H—599-ში: 174, 191, 222, 339, 655, 968; 1043, 1275, 1302, 1356, 1651. 1652, 1653 (მითითებულია საიუბილეო გამოცემით)⁴⁴.

ყველა ამ ნიშნით პოემის შუა მონაკვეთის მანძილზე ხელნაწერი H—599 მე-17 საუკუნის ხელნაწერთა შორის პირველი იტბის უმოკლეს რედაქციას წარმოადგენს.

S—2829 (1688 წ.), ჩვენ ზემოთ გაკვრით აღვნიშნეთ, რომ მიუხედავად ამ ხელნაწერის შედარებით ახალი წარმოშობისა, იგი იძლევა თითქმის ყველაზე საინტერესო ჩვენებას პირველი (მოკლე) რედაქციის ხელნაწერთაგან. როგორც გამოირკვა, ეს ხელნაწერი საერთო პლასტს, რომელიც ჩვენ ა რუბრიკით აღვნიშნეთ, ურთავს ჩამდენიმე ჩანართს. მაგალითად 271¹ სტროფი: „ავთანდილ უკუ-ირბინა...“, რომელიც მხოლოდ ამ ხელნაწერშია და მის სპეციფიკას შეადგენს. საინტერესოა აგრეთვე ჩანართები: „შერმაღინ თქვა“ (247), „იგი პირად მზისა...“ (257) და „მას კაცსა ღია უმუქფე...“ (578¹), რომელიც ამ ხელნაწერთან ახლოს მდგომ ხელნაწერებშიც არის, მაგრამ ჩემი აზრით, ახალი ჩანართი უნდა იყოს.

⁴⁴ აქედან 1302 და 1356 სტროფები მართო H—599 არ არის, რაზეც ზემოთაც იყო საუბარი.

S—2829 ხელნაწერში, როგორც ვნახეთ, არ არის 19 სტროფი საიუბილეო გამოცემიდან. აქ მხოლოდ ნომრებს ჩამოვთვლით: 57, 58, 61, 174, 185, 191, 193, 195, 222, 339, 655, 670, 968, 1142, 1275, 1373, 1651, 1652, 1653 (მათ შესახებ იხ. ზემოთ). ამასთან აქვე შევნიშნავთ, რომ სტროფები 61 („რა მეფემან მოისმინა...“), 185 („ზედ წაადგა, შეექცევის...“) და 195 („თუცა მხეც-ქმნილი ავთანდილ...“) არ არის მხოლოდ S—2829-ში, რაც აგრეთვე ამ ხელნაწერის სპეციფიკას შეადგენს.

დასკვნა: ყველა ამ ნიშნით S—2829 ხელნაწერიც პოემის ამ მონაკვეთში შეიცავს პირველ (მოკლე) რედაქციას.

Q—261 (XVIII საუკ.), ეს ხელნაწერი ძალიან ახლოს დგას ამავე რედაქციასთან და ამიტომ იგი აქ განიხილება. ხელნაწერს აქვს შუაში რამდენიმე ხარვეზი, მაგრამ მაინც შესაძლებელია მისი რედაქციული სახის ამოცნობა. იგი ძირითადადში მისდევს ზემოთ დასახელებულ ხელნაწერებს (H—599, S—2829) და ირკვევა, რომ აქ არის ის 54 ჩანართი, რომელიც წარმოადგენს ამ ტიპის რედაქციის საერთო პლასტს და ჩვენ ა რუბრიკში შევიტანეთ (ეს 54 სტროფი მთლიანად შესულია ამ ხელნაწერში, რადგან ხარვეზები ხელნაწერს ისეთ ადგილებზე მოუღის, სადაც ეს ჩანართები არ არის).

მაგრამ გამოირკვა ამასთან, რომ ხელნაწერი ა რუბრიკით აღნიშნულ პლასტს ურთავს ახალ ჩანართებს, რომელთა მეტი წილი აღებული უნდა იყოს ვრცელი რედაქციებიდან; აი ეს სტროფები ვეფხისტყაოსნის ჩანართ-დანართებიანი გამოცემით:

- 42 — იყო არაბეთს შეფობა...
- 69 — რა გადიღდა ნადიმობა...
- 89 -- უბრძანა თუ მისმან...
- 100 — უბრძანა სრულად ლაშქართა...
- 120 — აქა ჩადის წყალი რამე...
- 289 — ჩვენ მისითა მიზეზითა...
- 321 — ქალი კიოდა ტირილით...
- 520 — კაცნი იხმო გასაგზავნად...
- 540 — შინა მოველ სევდიანი...
- 542 — მიამა. უფრო გავხელდი...

ირკვევა, რომ მეტი წილი ამ სტროფებისა; არ არის შუა მონაკვეთით შედარებით მოკლე რედაქციის შემცველ ხელნაწერებში

(H—599, S—2829, W—27 და სხვ. სხვათა შორის არ არის აგრეთვე Q—1082, S—4988 და ა. შ., რომლებიც შედარებით ვრცელ ტექსტს გვაძლევენ), მაგრამ არიან ყველაზე ვრცელ რედაქციულ ხელნაწერში. Q—261 ხელნაწერში H—599 ხელნაწერის მსგავსად წინ არის გადმოსული ზემოთ ნახსენები სტროფი „ხვარაზმით გამოემართა რევანოზ მეფის შვილიო...“ (ეს სტროფი, როგორც აღვნიშნეთ, ამავე ადგილზეა ხელნაწერებში W—27 და S—3077-ში), რაც სხვა ნიშნებთან ერთად ქმნის ამ ხელნაწერის თავისებურებას. მაინც, თავისი ძირითადი პლასტით ეს ნუსხა (Q—261) შემოდიხ პირველ (მოკლე) რედაქციების მქონე ხელნაწერთა ჯგუფში და ვრცელი რედაქციებიდან უმატებს ათამდე ახალ სტროფს (იხ. ზემოთ).

S—8077 (XVII საუკ.), ხელნაწერი ძალზე დეფექტურია სულ შეიცავს 543 სტროფს, მაგრამ პოემის ზღა მონაკვეთში მაინც ხერხდება მისი რედაქციული სახის დადგენა. ირკვევა, რომ პირველი რედაქციის მქონე ხელნაწერთა მსგავსად აქ არ არის ზოგი ის სტროფი, რომელიც შედის საიუბილეო გამოცემაში: სტროფები 191, 193, 222, 264, 968, 1043, 1373, 1620. ყველა ეს სტროფი (გარდა 264 და 1620 სტროფისა) არ არის აგრეთვე მოკლე (პირველი) რედაქციის მქონე ხელნაწერებში (S—2829, H—599 და სხვ.). რაც შეეხება 264-ე და 1620-ე სტროფს, ისინი შემთხვევით უნდა იყვნენ ამოვარდნილნი S—3077-დან.

ამავე დროს ხელნაწერის გადარჩენილი ფურცლების შეჭერებით ირკვევა, რომ ჩანარტ სტროფთაგან აქ მეტწილად არის მოკლე რედაქციის დამახასიათებელი ჩანართი სტროფები (შდრ. 301, 377, 693, 795, 815, 873, 1198, 1815, 1866 სტროფები ჩანართებიანი ვეფხისტყაოსნის სათვალავით).

გამონაკლისს წარმოადგენს 4 სტროფი. პირველი სამი, როგორც გამოირკვა, ამ ხელნაწერს მეორე რედაქციის მქონე ხელნაწერთაგან (A—363, Q—1082 და სხვ.) უნდა ჰქონდეს ამოღებული. ეს სტროფებია: 356-ე „ყმამან უთხრა: „ვარდო დაჰქნი...“, 810-ე „პირველი რაზმი დაეპფრიწე...“ და 811-ე „დაღამდა ომი დასწყნარდა...“. რაც შეეხება მეოთხე სტროფს, რომლის ნომერია 1567¹ (იხ. ს. ყუბანეიშვილის „ვეფხისტყაოსნის შედგენილობა“, 1959 წ.) იგი ჩვენ გვხვდება მხოლოდ S—3077-ში და ამ ხელნაწერის თავისებურებას შეადგენს:

მიუხედავად, ჯოგი წაესხეს, დაღწეს ჩიხი და ღობა,
რე ვაჟეს შეუტყობელად მათ ღალათა კარგი ღაღობა.
ფრიდონ გაფრთხილდა საომრად, მაგრამ ტარიელ დაღობა,
სამთავრე შეწერდა სიცილი და ტკბილი ამხანაგობა.

დასკვნა: თუ ამ თავისებურებებს გამოვრიცხავთ, ხელნაწერი
შეიქმნა უახლოვდება მოკლე ხელნაწერებს და გვაძლევს პოემის
შუა მონაკვეთის პირველ რედაქციას.

Q—930 (XVII საუკ.), გადარჩენილია მხოლოდ ფრაგმენტები,
სულ შეიცავს 1000-მდე სტროფს. ამიტომაც შედარებით გაძნელებულია ამ ხელნაწერის ზუსტი რედაქციული დახასიათება, მაგრამ,
ჩემი აზრით, გარკვეული დასკვნის გამოტანა მაინც შესაძლებელია.
არის ნიშნები, რომლებიც მეტყველებენ ამ ხელნაწერის ოდინდელ
რედაქციულ სახეობაზე.

პირველი: მოკლე რედაქციების მსგავსად იმ ადგილებში, სადაც არა გვაქვს ხარვეზი, ხელნაწერში არ მოიპოვება რამდენიმე
რსეთი სტროფი, რომლებიც შეტანილია საიუბილეო გამოცემაში
და ძირითად ტექსტად ითვლება. მაგალითად, საიუბილეო გამოცე-
მის სტროფები 174, 191, 193, 348. 655 და ა. შ. 345-ე სტროფის
ამოვარდნა Q—930-დან, ჩემი აზრით, შემთხვევითი უნდა იყოს).
ეს უეჭველად მეტყველებს, რომ აქ უნდა გვექონდეს პირველი (მოკ-
ლე) რედაქცია.

მეორე: ხელნაწერის გადარჩენილ ადგილებში ჩვენ აღვნიშნეთ
ჩანართი სტროფები, რომელთაგან მეტი წილი პირველი პლასტი-
დანაა. ამასთან როგორც ჩანს, გადამწერს შემოუტანია მეორე რე-
დაქციის მქონე ხელნაწერთაგან ზოგი ჩანართიც, რაც ჩვეულებრა-
ვი მოვლენაა (სხვათა შორის, აქ არის მესამე პლასტიდან ერთი
სტროფიც—113 „იგი მისივე მონანი...“).

მესამე, რომ აქ პირველი რედაქციაა ამას მხარს უჭერს შემდე-
გიც. ეს ხელნაწერი მეორე რედაქციას რომ იცავდეს, მაშინ გაო-
რჩენილ ფურცლებზე უნდა ყოფილიყო მეორე პლასტის შექმნის
სტროფები: 57, 69, 74, 97, 100, 189, 200, 202, 219, 251, 255, 272,
286, 289, 302, 306, 321, 331, 345, 346, 347, 349, 360, 408, 460,
461, 464, 470, 506, 507, 520, 540, 542, 570, 575, 611, 689, 1033,
1532, 1540, მაგრამ არც ერთი ეს სტროფი (ყოველგვარი ხარვე-
ზის გარეშე) ხელნაწერში არ არის.

ხელნაწერს აქვს ასეთი გამონაკლისიც. მასში არ არის (ავრეთ-
ვე ხარვეზის გარეშე) პირველი პლასტის 247-ე ჩანართი სტროფი,
60

მაგრამ გამოირკვა, რომ ზოგ მოკლე ხელნაწერშიც არ ყოფილა იგი (მაგალით. Q—261, P—10 და სხვ. საერთოდ კი, Q—930 ახლოსაა Q—261 ხელნაწერთან).

ყველა ამ მონაცემით შეიძლება დავასკვნათ, რომ Q—930 ხელნაწერი შეიცავს პოემის შუა მონაკვეთის მიხედვით პირველ (მოკლეს) რედაქციას.

პარიზული ნუსხა P—10 (1702 წ.), ეს არის ერთ-ერთი ნათელი ნიმუში, თუ როგორ შეიძლება აირიოს ხელნაწერის თავდაპირველი სახე. პროლოგის მიმოხილვის დროს ჩვენ ვნახეთ, რომ P—10 ხელნაწერის პროლოგი მიეკუთვნება პირველ ტიპს, კერძოდ, H—599-ის ჯგუფის ხელნაწერებს, რაც შეეხება პოემის შუა მონაკვეთს, აქ მეტად აღრეულია სხვადასხვა პლასტები. დაზიანებული დედნის გამოყენების გამო, თუ სხვა რამ მოსაზრებებით ხელნაწერში სრულიად სხვადასხვა რედაქციის პლასტები მოხვედრილა. მაგალითად, ხელნაწერის შესწავლით ირკვევა, რომ აქ ძირითადად პირველი პლასტია წარმოდგენილი (პირველი რედაქცია); ამაზე მიუთითებს შემდეგი: ხელნაწერში არ არის ზოგი ის სტროფი (მაგალითად, საიუბ. გამოცემის 174-ე და 193-ე სტრ.), რომელიც არის საიუბილეო გამოცემაში, რაც ხელნაწერს უეჭველად აახლოებს პირველ რედაქციასთან. ამასთან, პირველი რედაქციის ჩანართები თითქმის ყველაა მოთავსებული ხელნაწერში⁴⁵. ხელნაწერში არის ჩანართები მეორე რედაქციის ძირითადი პლასტიდანაც, მაგრამ შედარება არკვევს, რომ ამას არა აქვს სისტემატური ხასიათი. მაგალითად, ხელნაწერში, ყოველგვარი დეფექტის გარეშე, არ არის 40-მდე ჩანართი სტროფი, რომლებიც შედიან ე. წ. მეორე პლასტში⁴⁶. დასასრულს, გამოირკვა შემდეგიც. ხელნაწერს გამოუყენებია მესამე პლასტის შემცველი ხელნაწერიც. კერძოდ, აქ არის ჩანართები, რომლე-

⁴⁵ არის გამოჩენილი, მაგალითად, პირველი პლასტიდან ხელნაწერში არ არის 230, 233, 247, 292, 437, 477 და 1497. მაგრამ, შესაძლოა ეს დეფექტების გამო მოხდეს. მართლაც, ხელნაწერში, ალბათ ამავე მიზეზით არ არის საიუბილეო გამოცემის რამდენიმე ისეთი სტროფი, რომელთაც იცნობს უკლებლივ ყველა მნიშვნელოვანი ხელნაწერი (საიუბ. გამოცემით, 32, 46, 155, 244, 413, 478, 1350).

⁴⁶ მომაქვს სტროფების ნომრები ჩანართებიანი ვერსიისტყაოსნის მიხედვით: 60, 74, 94, 97, 100, 120, 123, 125, 153, 158, 165, 167, 170, 177, 189, 191, 204, 202, 286, 289, 306, 316, 321, 331, 345, 346, 347, 349, 356, 360, 361, 362, 403, 520, 571, 575, 1526, 1532, 1540.

ბიკ მხოლოდ და მხოლოდ მესამე პლასტის მქონე ხელნაწერებს ახასიათებთ. მაგალითად, P—10-ში არის მე-3 პლასტის მქონე ხელნაწერებისათვის (H—54, H—2074) დამახასიათებელი ჩანართი ეპიზოდი ტარიელის მამის სარიდანისა და ფარსადანის ნადირობადროსტარებისა და ა. შ. ამგვარი ჩანართები ხელნაწერში 18-მდე შევნიშნეთ (225, 419, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 484, 486, 488, 498 — ს. ყუბანეიშვილის გამოცემით).

ყოველივე ეს მაძლევს საშუალებას დავასკვნა, რომ P—10 ხელნაწერი თავის ძირითად ნაწილში მორღის პირველი (მოკლე) რედაქციიდან. სხვათა შორის, ამ მოსაზრებას ამაგრებს ისიც, რომ ხელნაწერის პროლოგი აშკარად პირველი (მოკლე) ტიპის რედაქციაა. მაგრამ ამავე დროს, ხელნაწერის ჩამოყალიბების დროს გამოყენებულია მესამე რედაქციის (გრცელი) ხელნაწერი, საიდანაც აქ მოხვდა ჩანართები მესამე და მეორე პლასტიდან⁴⁷.

H—740 (XVIII საუკ.), მიუხედავად იმისა, რომ ხელნაწერი ამ მონაკვეთში შიგადაშიგ საკმაოდ დაზიანებულია, ხერხდება მისი რედაქციული სახის დადგენა. ამ ხელნაწერის გადარჩენილ ფრაგმენტებში ყველა ჩანართი შემოდის ა რუბრიკით აღნიშნულ პლასტიდან. იგი ზუსტად მიჰყვება ამ ჯგუფის ხელნაწერებსა და იფარგლება ა ჩანართი ალასტებით. ამასთან, როგორც მოსალოდნელია. ხელნაწერში არ არის ზოგი სტროფი, რომელიც ჩვენ გვაქვს საიუბილეო გამოცემის ტექსტში. თუმცა ხელნაწერი დაზიანებულია, მაინც შევნიშნეთ ამგვარი ექვსი სტროფი: 191, 193, 339, 655, 963 და 1275 (საიუბილეო გამოცემის სათვალავით ხელნაწერი წყდება 1601 სტროფზე).

მაშასადამე ხელნაწერი იძლევა პოემის შუა ნოაკვეთის ბოლო (მოკლე) რედაქციას.

თარხან-მოურავისეული — W—27 (XVII საუკ.), ხელნაწერი თავნაკლულია. იწყება სტროფით: „ყოველი პირი მიწისა... (142,3 საიუბ. გამოც.) და შიგადაშიგ აქვს რამდენიმე ხარვეზიც. შედარებამ გაარკვია, რომ ხელნაწერს მოეპოვება მხოლოდ ა რუბრიკით აღნიშ-

⁴⁷ გამორიცხულია P—10-ზე მეოთხე რედაქციის გავლენა, რადგან ხელნაწერში არ მოიპოვება ამ რედაქციის დამახასიათებელი სტროფები.

ნული ჩანართები (პირველი პლასტი). სხვათა შორის, H—599-ის მსგავსად ამ მონაკვეთში გადმოაქვს ხელნაწერს გაგრძელებიდან სტროფი: „ხვარაზმით გამოემართა რევანოზ მეფის შვილიო...“ ასევე აქ არის სტროფი: „მას კაცსა დია ვეუბენ...“ 578¹, რაც პირველი რედაქციის მხოლოდ რამდენიმე ხელნაწერშია.

ყველაფრიდან ჩანს, რომ ხელნაწერი იზიარებს პირველი რედაქციის აღნიშნულ საერთო პლასტს, მაგრამ, როგორც გამოირკვა, კიდევ ურთავს ორ სტროფს, რომლებიც მხოლოდ და მხოლოდ ამ ხელნაწერში მოიპოვება და მის სპეციფიკას წარმოადგენს:

მე ღმერთმან მიყო მუქათა ფიცისა გამტეხელობა,
კელაყა მენახე და მეცან ომშიგან თქვენი ქველობა;
ეს თემი გახდა უმეფოდ, გვირდა აქამდის ხელობა.
არა ვიციდი სიცოცხლე, ღვთისაგან თქვენი მღვნეობა.
(მოთავსებულია ინდო-ხატაელთა თავში, ფ. 169).

ფრიდონცა არის თავისსა მორკმული შევებით ხარებით,
მტერთა საშიში, ერთგულთა მოსახრმად დაუხარებით,
მათ ძმათა ამბის საკითხი არ გაწყდა კაცი კარებით,
გასცდებით ოქრო-გუარსა, ლარს ნურეინ დაეკარებით.
(იქვე, ფ. 175).

ამასთან ამ რედაქციის ხელნაწერთა მსგავსად, აქაც შეინიშნება სტროფები, რომლებიც ხელნაწერში არა გვაქვს, მაგრამ შესულან 1937 წლის გამოცემაში, ეს არის საიუბილეო გამოცემის სტროფები 191, 339, 655, 936, 968, 1064, 1275, 1538 და აგრეთვე ის სამი სტროფი, რომლებშიც ასმათის გათხოვების ამბავია მოთხრობილი (1651, 1652, 1653)⁴⁸, ალბათ ამ სტროფების რიცხვი მეტი იქნებოდა, რომ არა ხელნაწერის ხარვეზიანობა.

მაშასადამე, ყველა ამ ნიშნით W—27 (თაჩხან-მოურავისეული) ხელნაწერი პოემის ამ მონაკვეთში შეიცავს ე. წ. პირველ (მოკლეს) რედაქციას.

---

⁴⁸ ხელნაწერში არ არის აგრეთვე საიუბილეო გამოცემის 979 სტროფი: „მათ ლაშქართაყე წაჲიდა...“ რაც შემთხვევითი დეფექტი უნდა იყოს. საინტერესოა, რომ შემდეგი სტროფიც იმავე სიტყვით იწყება: „მათ ლაშქართა...“ ალბათ, ამან შეუწყო ხელი პირველი სტროფის დაკარგვას. საინტერესოა, რომ ეს სტროფი არ არის Q—930 ხელნაწერშიც.

K—388 (XVII საუკ.), ხელნაწერი თავნაკლულია, იწყება სტროფით: „საგონებელი შეექნა...“ (186) და შიგადაშიგ გააჩნია ხარვეზებიც. შედარება არკვევს, რომ ამ ხელნაწერის ჩანართი სტროფები, რაც კი ამჟამად გადარჩენილია, მთლიანად შედის ა რუბრიკით აღნიშნულ პლასტში (პირველ რედაქციისა). ამ მხრით, არ შემინიშნავს არც ერთი გადახვევა.

ამასთან, როგორც მოსალოდნელია, ხელნაწერს აკლია ზოგი სტროფი საიუბილეო გამოცემის ტექსტთან შედარებით. შესაძლებელია ასეთი 8 სტროფის აღნიშვნა: 191, 193, 655, 1043, 1373 და სამი სტროფი, რომლებშიც მოთხრობილია ასმათის გათხოვების ამბავი: 1651, 1652, 1653. ხელნაწერს უეჭველად აკლდა ამ ხასიათის სხვა სტროფებიც, მაგრამ ხარვეზთა გამო მათი დაზუსტება არ ხერხდება.

მაშასადამე ყველა ნიშნით K—383 ხელნაწერი შეიცავს პირველ (მოკლეს) რედაქციას.

ლიტერატურული მუზეუმის — C—12904/190 (1802 წ.), ვიდრე ხელნაწერის რედაქციულ დახასიათებას შევუდგებოდეთ, აქ საპირთა აღინიშნოს შემდეგი. ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა მემკვიდრეობაში ეს არის ჭერჭერობით ერთადერთი ხელნაწერი, სადაც ვეფხისტყაოსნის სიუჟეტი სრულდება ინდო-ხატაელთა ამბით. ვახტანგისეული გამოცემისაგან განსხვავებით, ხელნაწერში ინდო-ხატაელთა ამბავი წარმოდგენილია სრული სახით და პოემაც აქ თავდება. ამით დასტურდება, რომ პოემის დასრულება ინდო-ხატაელთა ამბით ჭერ კიდევ კ. ჰიჭინაძისა და 1937 წლის გამოცემებზე ბევრად ადრე ხელნაწერული ტრადიცია ყოფილა⁴⁹.

რედაქციულად ხელნაწერი რამდენადმე უცნაურ სახეს წარმოადგენს. როგორც ჩანს, ხელნაწერის პირვანდელი ფენა, ან უკეთ, მისი დედანი ახლოს იდგა ვახტანგისეულ გამოცემასთან. ამას მოწმობს ერთი დამახასიათებელი დეტალი. სტროფები „ასმათ უთხრა ცრემლით ლომი...“ (301 საიუბ.) და „შევე დავჯე ტახტსა ზედა...“ (373 საიუბ.), როგორც ცნობილია არ არის ვახტანგისეულ გამოცემაში, თუმცა ისინი მოთავსებულია ყველა მნიშვნელოვან ხელნაწერში. ირკვევა, რომ ეს სტროფები არ არიან აგრეთვე აღნიშნულ ხელნაწერშიც, რაც ეჭვს გარეშე მიუთითებს ვახტანგისეულ გამოცემასთან ურთიერთობაზე.

⁴⁹ ამ საკითხს ცალკე შესწავლა პირდება.

მაგრამ ამავე დროს ხელნაწერი არსებული სახით ბევრად სცილდება ვახტანგისეულ ტექსტს და მჭიდროდ უახლოვდება ხელნაწერულ რედაქციას. მაგალითად, მიუხედავად რამდენიმე ხარვეზისა, ხელნაწერის ამ მონაკვეთში შეინიშნება ჩანართი სტროფები, რომელთა რაოდენობა 51-მდე აღწევს. მეტი წილი ჩანართებისა პირველი პლასტის კუთვნილებაა (ა პლასტიდან აქ მოთავსებულია 43 სტროფი), ხოლო რამდენიმე მეორე და მეოთხე რედაქციებისა. ასე მაგალითად, მეორე რედაქციის კუთვნილებაა ჩანართი სტროფები 42, 43, 46, 50, 1540 და 1598, ხოლო მეოთხე რედაქციიდან, ან უფრო ზუსტად ხელნაწერ H—461-დან აღნიშნულ ნუსხაში შემოტანილია ორი ჩანართი: 77¹ და 122². ირკვევა, რომ ეს ორი უკანასკნელი ჩანართი ჭერჭერობით მხოლოდ H—461-ში არის დადასტურებული.

ამავე დროს საგულისხმოა ის გარემოებაც, რომ პირველი რედაქციის შემცველ ხელნაწერთა მსგავსად შეინიშნება, რომ ამ ხელნაწერს აკლია საიუბილეო გამოცემის ზოგი სტროფი. მაგალითად, 193 — „მთით ჩამოვიდა ავთანდილ...“, 222 — „ყმამან უთხრა...“, 1373 — „აქა მხატვარო დახატე...“ (ხელნაწერში არ არის საიუბილეო გამოცემის 310 და 1011 სტროფები, მაგრამ ეს შემთხვევით დეფექტი უნდა იყოს).

ამდენად, პირობითად ხელნაწერი შეგვაქვს ხელნაწერთა პირველ რედაქციათა ჯგუფში, თუმცა არ უნდა დაგვავიწყდეს მისი წარმოშობის აღნიშნული რთული გზა.

პოემის შუა მონაკვეთის მეორე რედაქცია, ამ რედაქციას, როგორც ვნახეთ, იძლევა ხელნაწერთა გარკვეული ჯგუფი (Q—1082, A—363, S—4988, H—2610 და სხვ.). საიუბილეო გამოცემასთან შედარებით აქ ჩანართი სტროფები აღწევენ ასოცამდე. ირკვევა ისიც, რომ 120 სტროფში შედის აგრეთვე პირველი რედაქციის თითქმის ყველა ჩანართი სტროფი. მეორე რედაქციის მქონე ხელნაწერთა შეჭერებით ჩვენ გამოვარჩიეთ 121 სტროფი, რომლებიც ამ ხელნაწერებისათვის საერთოა და, ამდენად, საფიქრებელია, რომ მათ დედანშიც იყვნენ. აქ ეს სტროფები მომაქვს ჩანართებიანი ვეფხისტყაოსნის სათვალავით, მხოლოდ ხაზგასმულია ის სტროფები, რომლებიც პირველი მოკლე რედაქციის კუთვნილებაა (ჩვენი ტუბრიკით ა სტროფები); 42, 43, 46, 50, 57, 60, 69, 74, 98, 94, 97, 100, 120, 123, 124, 125, 153, 158, 165, 166, 167, 169, 170,

171, 177, 189, 191, 197, 200, 202, 208, 219, 230, 238, 247, 251, 254, 255, 257, 272, 277, 286, 289, 292, 301, 302, 306, 316, 321, 325, 331, 345, 346, 347, 349, 356, 360, 361, 362, 377, 389, 408, 437, 450, 456, 458, 459, 460, 461, 464, 467, 470, 506, 507, 509, 520, 540, 542, 570, 571, 575, 645, 698, 795, 810, 811, 815, 857, 873, 880, 882, 888, 889, 934, 935, 946, 948, 976, 977, 983, 988, 1033, 1034, 1118, 1139, 1198, 1465, 1497, 1512, 1526, 1532, 1540, 1584, 1598, 1700, 1726, 1795, 1796, 1797, 1815, 1860.

როგორც ვხედავთ, პირველი პლასტიდან აქ არ შესულა მხოლოდ 578¹ სტროფი: „მას კაცსა დია უმუქფე...“ და 998 სტროფი „გაზრდილო ცეცხლი მედების...“ პირველის გამო ჩვენ ზევით შევნიშნეთ, რომ იგი თუმცა არის მოკლე რედაქციის მქონე ხელნაწერებში, მაგრამ არ უნდა ყოფილიყო მათ სავარაუდებელ დედანში, რაც აქ კიდევ ერთხელ გამოჩნდა. ასევე 998-ე სტროფიც. იგი არის მხოლოდ რამდენიმე ხელნაწერში (H—599, S—2829, Q—261, S—4499, K—205, W—27, K—383, Q—796, H—783 და აგრეთვე H—757-ში. ამ უკანასკნელს იგი შემოუტანია მოკლე ხელნაწერებიდან), მაგრამ ჩანს, რომ არ ყოფილა ამ ხელნაწერთა პირვანდელ დედანში.

მაშასადამე, ირკვევა შემდეგი: ამ რედაქციით პოემის შუა მონაკვეთის ტექსტს ემატება ჩანართთა ახალი პლასტი დაახლოებით 70-მდე სტროფი²⁰. თუ ჩვენ წინა ჩანართები აღვნიშნეთ ა რუბრიკით. ამ ჩანართების ახალ პლასტს პირობით ბ რუბრიკში შევიტანთ. ამის შემდეგ, პირველი (მოკლე) რედაქციის ხელნაწერთა მსგავსად ცალ-ცალკე დავახასიათოთ მეორე რედაქციის ხელნაწერებიც.

Q—1082 (1660-იანი წლები), ეს არის ხელნაწერი, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში მისი პირველი მფლობელის ზაზა ციციშვილის სახელითაა ცნობილი („ზაზასეული“ ნუსხა). იგი საქართველოში ჩამოიტანეს 1934 წელს²¹.

ირკვევა, რომ ძირითადი ტექსტის (ე. ი. პოემის შუა მონაკვეთი) მიხედვით იგი არ წარმოადგენს ყველაზე ვრცელ რედაქციას, როგორც ეს ხშირად ეგონათ. პოემის შუა მონაკვეთის დახასიათების დროს ჩვენ ეს ხელნაწერი დავუკავშირეთ მეორე რედაქციის

²⁰ უფრო ზუსტად 121—54=67.

²¹ ხელნაწერის ისტორია იხ. გ. ლეონიძის ნარკვევებში, ტ. I.

ჩანართების ძირითად პლასტს. მაგალითად, იგი ძალიან უახლოვდება მეორე რედაქციის ერთ-ერთ საყურადღებო ხელნაწერს A—363 (რასაკვირველია, თუ მას მოვაშორებთ აშიაზე მინაწერ გვიანდელ სტროფებს). ამდენად, Q—1082 წარმოგვიდგენს ა და ბ რუბრიკით აღნიშნულ ჩანართ სტროფებს. მაგრამ ამასთან „ზაზასეულ“ ხელნაწერს აქვს თავისი სპეციფიკაც. როგორც ცნობილია, ეს ხელნაწერი გადაუწერია ცნობილ პოეტს და კალიგრაფს იოსებ ტფილელს. მას ზუსტად გადაუწერია პოემის შუა მონაკვეთის მეორე რედაქცია (ა და ბ ჩანართებით), მაგრამ ამასთან პოემის ამ ნაწილშიც დაურთავს საკუთარი ინტერპოლაციები⁵². ახლა ზუსტად გარკვეულია, რომ მას ეკუთვნის ასეთი სამი სტროფი: 551 — „ამა ამბისა მოსმენა...“ 1139 — „მისსა მზესა გზა-გზა მოსთქვამს...“ და 1268 — „ფატმან არ იცის ავთანდილ...“. სხვათა შორის, გადამწერთათვის ჩვეულებრივი მეთოდით, ეს სტროფები შეუტანიათ სხვა ხელნაწერებშიც და ხშირად შესაძლებელია, ამან ერთგვარი გაუგებრობა დაბადოს ხელნაწერთა დახასიათების დროს.

სხვა მხრით, „ზაზასეული“ ხელნაწერი გვაძლევს მეორე რედაქციის ჩვეულებრივ სახეს (ისევე როგორც მაგალითად A—363) და ამ ტიპის ხელნაწერთა მსგავსად აქაც არ არის ასმათის დაქორწინების გადმოცემი ეპიზოდი (1651, 1652, 1653 — საიუბ. გამოც.), რომელიც ხელნაწერთა სხვა ჯგუფის გავლენით შესულა 1937 წლის საიუბილეო გამოცემაში.

S—4988 (XVII საუკ.), იგი შთლიანად ემთხვევა პოემის ამ მონაკვეთში მეორე რედაქციის მქონე ხელნაწერებს და შეიცავს იმავე ჩანართებს (ა და ბ), როგორც ვთქვით A—363 და „ზაზასეული“.

ხელნაწერი იცნობს სხვათა შორის, „ზაზასეულ“ ხელნაწერში მოთავსებულ იოსებ ტფილელის სამი სტროფიდან ერთს: 1139. — „მისსა მზესა გზა-გზა მოსთქვამს...“ ამით გარკვეულია ხელნაწერის თარიღიც. იგი 1660—1665 წლების შემდეგაა გადაწერილი, რადგან ამ წლებზე ივარაუდება „ზაზასეულის“ ჩამოყალიბება.

ხელნაწერს აქვს სხვა თავისებურებაც. როგორც ჩანს, ხელნაწერთა სხვა ჯგუფიდან აქ შემოსულა 66¹ ჩანართი: „უთრუთ, საამ, ზაალ. როსტომ...“ (ეს სტროფი არის H—461, S—4527 და სხვ. ხელნაწერებში).

⁵² ასევე დაურთო მან სტროფები პროლოგსა და პოემის დასასრულს.

ყოველივე ამის შემდეგ უნდა დავასკვნათ, რომ პოემის შუა მონაკვეთი თავისი ძირითადი სახით ხელნაწერში წარმოდგენილია, როგორც მეორე რედაქცია.

H—2610 (XVIII საუკ.), იგი ძალზე ახლოს დგას „ზაზასეულ“ და A—363 ხელნაწერებთან. აქაც დართულია იგივე ჩანართები (ა და ბ). და ამასთან ხელნაწერი თავის სისრულითა და ზუსტი ჩვენებით ერთ-ერთი საუკეთესოა ამ ხელნაწერთა შორის.

ისევე, როგორც ამ ჯგუფის ზოგი სხვა ხელნაწერიც, ესეც იძლევა ზოგ მცირე გადახვევას აღნიშნული საერთო პლასტიდან. ხელნაწერი H—2610, მაგალითად, იცნობს იმავე ჩანართ სტროფს, რომელიც იოსებ ტფილელს ეკუთვნის და რომელიც „ზაზასეული“ ხელნაწერიდან ამოიღო S—4988 ნუსხის გადამწერმა. მაშასადამე, H—2610-ის თარიღიც გარკვეულია, იგი გადაწერილია მე-17 საუკუნის 60-იანი წლების შემდგომ.

გარდა ამისა H—2610 ჩვენს ყურადღებას იპყრობს შემდეგი თავისებურებით. ხელნაწერს უსარგებლია რამდენიმე ადგილას სხვა ჯგუფის ხელნაწერთაგან, კერძოდ იმ ნუსხებიდან, რომელსაც პირობით მე-4 რედაქციას ვუწოდებთ (H—461, W—17 და სხვ.)⁶⁸. მაგალითად, ამ ნუსხების უეჭველი გავლენით H—2610 ხელნაწერს შემოუტანია ჩანართი სტროფები იმ თავიდან, სადაც გადმოცემულია გმირთა დაბრუნება არაბეთში:

1714¹ — კვლავ მეფე ჰკითხავს...

1723¹ — „ქალსაცა ჰკითხეთ...

1723² — „თინათინს ჰკადრეს ყოველი...“

1723³ — „ქალმან ჰკადრა თუ...“.

მართლაც, ეს ჩანართი სტროფები ჩვენ გვხვდება აღნიშნულ მეოთხე რედაქციის შემცველ ხელნაწერებში (H—461, W—17, K—205, Q—796) და მათი გავლენით ეს სტროფები შემოსულან მეორე რედაქციის შემცველ ხელნაწერშიც.

ასევე ამ ჯგუფის ხელნაწერთა გავლენით H—2610-ში შემოუტანიათ საიუბილეო გამოცემის 1651, 1652, 1653 სტროფები (ასამათის გათხოვების ამბავი).

⁶⁸ ამ რედაქციაზე დაწვრილებით იხ. ქვემოთ.

თუ ჩვენ ამ თავისებურებებს გამოვრიცხავთ, ძირითადი სახით ეს ხელნაწერი შეიცავს პოემის მეორე რედაქციას (შუა მონაკვეთის მიხედვით).

A—863 (XVII საუკ.), ამ ჯგუფის ხელნაწერებში A—363 ყველაზე ადრე უნდა იყოს ჩამოყალიბებული. მაგრამ, როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, აქ არ უნდა აეურიოთ ხელნაწერის ორი პლასტი, პირველი ეს არის ხელნაწერის ძველი, ძირითადი პლასტი, ხოლო მეორე — აშიებზე შემდგომ მიწერილი უამრავი ჩანართი სხვა ხელნაწერთაგან. აშიაზე, ნაგვიანევი ხელით, ასეთი 24 სტროფი შევნიშნეთ, რომელთა მხოლოდ ნომრებს დავასახელებ ჩანართებიანი ვეფხისტყაოსნის მიხედვით: 275, 276, 300¹, 300², 328¹, 473¹, 473², 509¹, 510¹, 573¹, 606¹, 610¹, 654, 661, 705, 732, 744, 746, 808, 841, 870, 926, 1320¹ 1347¹. საინტერესოა, რომ აქ ხაზგასმული 12 სტროფი აშიებზე მინაწერთა შემსრულებელს გადმოუღია H—757 ხელნაწერიდან (იხ. ამ ხელნაწერის დახასიათება აქვე), ხოლო დანარჩენი სტროფები სხვა ხელნაწერებში ამჟამად არ ჩანს და იქნებ აქაც ახალ ინტერპოლატორთან გვექონდეს საქმე (მაშინ მას ეკუთვნის დანარჩენი 12 სტროფი).

რაც შეეხება ხელნაწერის ადრეულ პლასტს, იგი აშკარად უკავშირდება მეორე რედაქციის მქონე ხელნაწერებს და მიუხედავად ხელნაწერში ამჟამად არსებული ხარვეზებისა. აქ შესაძლოა გამოვარჩიოთ ა და ბ ჩანართი სტროფები (რადენობით დაახლოებით 121 სტროფი ივარაუდება).

ამ ჯგუფის ხელნაწერთა მსგავსად A—363-ში უნდა ყოფილიყო აგრეთვე ყველა ის სტროფი, რომლებიც ამჟამად ძირითად ტექსტად ითვლება და შესულია საიუბილეო გამოცემაში, გარდა საიუბილეო გამოცემის 1651, 1652, 1653 სტროფებისა (ასმათის გათხოვების ამბავი), რაც გამოცემაში მეოთხე რედაქციის მქონე ხელნაწერთა გავლენით შევიდა.

თუ ზემოთქმულს გავითვალისწინებთ, მაშასადამე, აქ გვექონია მეორე რედაქციის ტიპური სახე (პოემის შუა მონაკვეთის მიხედვით).

K—215 (XVII საუკ.), ფრიად დიდი ხარვეზების შემცველი ხელნაწერია. სულ შეადგენს 428 სტროფს და ისიც გადასმულგადმოსმულია. შედარებამ ცხადჰყო, რომ გადარჩენილ მონაკვეთში არის რამდენიმე ჩანართი სტროფი, რომელთა ნომრებს აქვე მო-

ვიტან: 306, 331, 934, 935, 946, 948, 976, 977, 983, 1795, 1796, 1797, 1815. ამ სტროფებს, თუ გავიხსენებთ პირველ და მეორე პლასტს (პირველი რედაქციის ა და მეორე რედაქციის ბ სტროფები), სწორედ იქ შეხვდებით. მაგალითად, 306-ე და 331-ე სტროფები ეკუთვნიან მეორე პლასტს, ხოლო დანარჩენი კი პირველს.

ამასთან გამოირკვა შემდეგი. გადარჩენილ ფურცლებში არ გვაქვს შემთხვევა, რომ ხელნაწერში არ იყოს რომელიმე სტროფი, რაც შესულია საიუბილეო გამოცემაში. ამ შემთხვევაში ეს ხელნაწერი უეჭველად უახლოვდება მეორე რედაქციის მქონე ხელნაწერებს.

ეს ჩვენი მოსაზრება გაამაგრა შემდეგმაც. ხელნაწერში საიუბილეო გამოცემის სტროფი 323 (439) „წიგნი წიგნსა ეწეოდა...“ თითქოს არ ჩანს. მაგრამ დაკვირვება ამხელს, რომ ეს სტროფი ამ ხელნაწერში ყოფილა არა იქ, სადაც ეს მოკლე ხელნაწერებშია (და, სხვათა შორის, საიუბილეო გამოცემაში 322-ე სტროფის შემდეგ), არამედ რამდენიმე სტროფის წინ მეორე და სხვა რედაქციების მქონე ხელნაწერთა მსგავსად (იხ. Q—1082, S—4988 და სხვ.).

ყოველივე ზემოთქმული გვაფიქრებინებს, რომ K—215 ხელნაწერი რედაქციულად მიჰყვება მეორე რედაქციის მქონე ხელნაწერებს.

S—5006 (XVIII საუკ.), ამჟამად გარკვეულია, რომ ხელნაწერი მოდის ორი სხვა წყაროდან, თუმცა გადამწერი ერთია. პირველი თავები (ავთანდილის ფრიდონთან წასვლამდე) და ბოლო თავები (ინდო-ხატაელთა და შემდგომ) მოდის მე-17 საუკუნის ხელნაწერიდან, ხოლო შუა თავები კი ვახტანგისეული გამოცემიდან⁴. მაშასადამე, ქვეთვის საინტერესოა ხელნაწერის მე-17 საუკუნის ნუსხიდან მომდინარე თავები. შედარებით ირკვევა, რომ ხელნაწერი მოდის ისეთი შედგენილობიდან, როგორსაც შეიცავს მაგალითად, „ზაზასეული“ და მისი მსგავსი ნუსხები. მაშასადამე, აქ, მცირე გამოწკლისის გარდა, პოემის შუა მონაკვეთი შეიცავს ა და ბ ჩანართებს ე. ი. წარმოგვიდგენს მეორე რედაქციას.

საინტერესოა, რომ S—5006-ში ჩართულია აგრეთვე „ზაზასეულის“ გადამწერის, იოსებ ტფილელის 511¹ სტროფი: „ამა ამბისა

⁴ ს. ც ა ი შ ვ ი ლ ი, ზემოთ დასახელებული წიგნი.

მოსმენა...“ (ხოლო დანარჩენი ორი ტფილისისეული ჩანართი არ არის, რადგან S—5006 ამ ადგილებში ვახტანგისეული გამოცემიდან მოდის). ამ ხელნაწერის სიახლოვეს „ზაზასეულთან“ ჩვენ შევეხებით აგრეთვე პოემის დასასრულის განხილვის დროს (S—5006 ზუსტად იმეორებს ტფილელის მიერ შეთხზულ ანდერძებს).

H—3061 (XVIII საუკ.), ხელნაწერის პირველი მონაკვეთი, კერძოდ, საიუბილეო გამოცემის 153-ე სტროფამდე გადმოწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან, ხოლო შემდგომ კი ხელნაწერი მოდის ვრცელი რედაქციიდან⁵⁵. ხელნაწერი, როგორც პოემის შუა მონაკვეთით, ისევე დასასრულით (ამაზე შემდეგ) ძალზე უახლოვდება „ზაზასეული“ ტიპის ხელნაწერებს, კერძოდ, იმავე S—5006 და სხვ.

მაშასადამე, ხელნაწერი შეიცავს ა და ბ ჩანართებს და გვაძლევს პოემის მეორე რედაქციას. ხელნაწერის თავისებურებისათვის აღსანიშნავია, რომ S—5006-ის მსგავსად ისიც იცნობს ტფილელის ჩანართსა (511') და ანდერძებს.

საინტერესოა ერთი დეტალი, როგორც ჩანს მიუხედავად ვრცელი რედაქციით (ამ შემთხვევაში მეორე რედაქციით) სარგებლობისა, ეს ხელნაწერი ზოგჯერ მაინც იშველიებს ვახტანგისეულ გამოცემას. მაგალითად, ჩემი აზრით, ჩანართი სტროფის: „ესე სიტყვა მართალია, არ-ჰრელად, და არ-ხვასრულად...“ (1497) არ არსებობა H—3061-ში (მაშინ როცა ეს სტროფი ყველა ძველ ხელნაწერშია) ერთგვარად ბადებს აღნიშნულ ექვს, რადგან ეს სტროფი არ არის ვახტანგის გამოცემაში და მისგან მომდინარე ხელნაწერებში (მაგალ. S—5006 ამ ადგილას, S—1727 და სხვ.).

S—4527 (1805 წ.), ხელნაწერი გასაოცარი სიზუსტით მისდევს მეორე რედაქციის მქონე ხელნაწერებს. აქ ზუსტად წარმოდგენილია ჩანართების იგივე პლასტი ა და ბ, როგორც ეს ვნახეთ „ზაზასეული“ ხელნაწერის ტიპის ნუსხების მიმოხილვის დროს. ამასთან ხელნაწერში შემოტანილია რამდენიმე ზედმეტი ჩანართიც. მაგალითად, სტროფი 61 — „უკუვდგე ერთსა ადგილსა“ — და 66' — „უთრუთ, საამ, ზაალ, როსტომ“, პირველი მათგანი მოიპოვება ძირითადად მესამე რედაქციის ხელნაწერებში და, სხვათა შორის, რამდენიმე მეორე რედაქციის მქონე ხელნაწერშიც (S—4988, H—

⁵⁵ ს. ც ა ი შ ვ ი ლ ი, დასახელებული წიგნი, გვ. 9.

2610 და სხვ.), ხოლო მეორე კი, როგორც ადრეც ვნახეთ, მოიპოვება სულ რამდენიმე ხელნაწერში: S—4988, H—461, Q—799 და ასლანიშვილის კოლექციის ხელნაწერში.

S—4527-ში არის აგრეთვე იოსებ ტფილელის შეთხზული ჩანართი: „მისსა მზესა, გზა-გზა მოსთქვამს...“ (1139'), რომელიც „ზაზასეულის“ გავლენით შესულია რამდენიმე სხვა ხელნაწერშიც (S—4988, H—2610 და სხვ.).

ხელნაწერებთან მიმართების გამოსარკვევად საინტერესოა რამდენიმე დეტალიც. საიუბილეო გამოცემის 260-ე სტროფი: „გითხრა თუ გცოდნა გწადიან...“ არ არის ხელნაწერში და ამის მიზეზი არ ჩანს. ირკვევა, რომ ეს სტროფი არ ყოფილა აგრეთვე ხელნაწერებში S—4988, H—2610, ლიტ. მუზეუმის C—10768/191 და ასლანიშვილის კოლექციის ხელნაწერში.

ასევე საიუბილეო გამოცემის 1407-ე სტროფი: „ფრიდონ ლაღობს ამხანაგობს...“ არ არის ამ ხელნაწერში. სხვათა შორის, ამის მიზეზის ამოცნობა არ არის რთული. წინა სტროფიც იმავე სიტყვებით იწყება და ასეთ დროს გადამწერთ ხშირად მოსდით შეცდომები. კიდევ უფრო საგულისხმოა, რომ ეს ხარვეზი S—4527-ის კუთვნილება არაა, იგი მოდის ამავე რედაქციის უფრო ძველი ხელნაწერიდან, როგორიცაა S—4988 (ალბათ, ამავე ხელნაწერის გავლენით ეს სტროფი არაა ლიტერატურული მუზეუმის C—10768/191 და ასლანიშვილის ხელნაწერში).

საიუბილეო გამოცემის 1597 სტროფი: „რა ტარიელს ესე...“ არ ყოფილა აგრეთვე Q—1082, H—3061, S—4527 და ასლანიშვილის ხელნაწერში, რაც ზემოთქმულთან ერთად, კარგად მიუთითებს ამ ხელნაწერთა მიმართებაზე.

დასასრულ, მეორე რედაქციის მქონე ხელნაწერთა მსგავსად, S—4527-შიც არ არის საიუბილეო გამოცემის სამი სტროფი, სადაც მოთხრობილია ასმათის დასაჩუქრებისა და გათხოვების ამბავი (1651, 1652, 1653).

ყველა ამ ნიშნის გათვალისწინების შემდეგ ცხადია, რომ S—4527 შეიცავს ტექსტის მეორე რედაქციას.

H—412 (XIX საუკ. ჰვირნიშანი 1808 წ.), ხელნაწერი დაზიანებულია თავსა და ბოლოში. იწყება საიუბილეო გამოცემის 97-ე სტროფით: „რა სცნა, მეფე მოვიდაო, ჰკრა მათრახი მისსა ცხენ-

სა...“ და წყდება 1414-ე სტროფზე: — „რა ნახეს, კარნი გაახვნეს, ქალაქით გახდა ზრიალი...“ ხელნაწერის შეჯერება ზუსტად არკვევს, რომ აქ არის დაცული პოემის მეორე რედაქცია, კერძოდ, ხელნაწერების ისეთი ჯგუფისა, რომელსაც ეკუთვნიან A—363, Q—1082 და სხვ. ნუსხები. ე. ი. აქ არის ჩანართები (მცირე გამო-ნაკლისის გარდა) პირველი (ა) და მეორე (ბ) პლასტიდან. ამასთან, ამ ჯგუფის ხელნაწერთა მსგავსად მოიპოვება ყველა სტროფი, რომელიც კი არის შესული 1937 წლის საიუბილეო გამოცემაში. ამასთან აღსანიშნავია, რომ ხელნაწერი განსაკუთრებულ სიახლოვეს ამჟღავნებს A—363-ე ხელნაწერთან (მაგალ. არც აქ არ არის იოსებ ტფილელისეული ჩანართი სტროფები).

ხელნაწერის თავისებურებებისათვის აღსანიშნავია, რომ აქ არის მხოლოდ ერთადერთი სტროფი: „მოვიდა კაცი მეფისა...“ (419 სტროფი), რომელიც ჩვენ გვხვდება მხოლოდ მესამე რედაქციის შემცველ ხელნაწერებში (H—54, H—757, Q—483 და სხვ.), როგორც ჩანს, სხვა გვიანდელ ხელნაწერთა მსგავსად, გადაწერს სხვა ტიპის ნუსხებიდან შემოუტანია იგი.

მაშასადამე, ყველა ამ ნიშნის გათვალისწინებით უნდა დავასკვნათ: ხელნაწერი შეიცავს პოემის მეორე რედაქციას.

ხელნაწერი ვ. ასლანიშვილის კოლექციიდან (1860 წ.), თავისი ძირითადი სახით ხელნაწერი შეიცავს მეორე რედაქციას ე. ი. ახლავს ჩანართები პირველი (ა) და მეორე (ბ) პლასტიდან. მაგრამ ამავე დროს ამჟღავნებს ზოგ თავისებურებასაც.

პირველი — ხელნაწერში შემთხვევით უნდა იყოს გამოტოვებული რამდენიმე ისეთი სტროფი, რომლებიც ივარაუდება ამ ტიპის ხელნაწერებში. მაგალითად, მე-17 საუკუნისა და შემდგომ გადაწერილ ხელნაწერებში არის საიუბილეო გამოცემის 120-ე, 405-ე სტროფები, ხოლო ეს ორი სტროფი არ მოიპოვება მხოლოდ დასახელებულ ხელნაწერში. ყველა ნიშნით ეს შემთხვევითი დეფექტი უნდა იყოს (იქნებ დედნიდან მომდინარე). მეორე — სტროფი 860¹, როგორც ჩანს, არის მხოლოდ და მხოლოდ ამ ხელნაწერში და 1827 წელს გადაწერილ ერთ ნუსხაში (S—473), რომელიც ჩვენი განხილვის სფეროში არ შემოდის (იხ. გამოცემა ჩანართებიანი ვეფხისტყაოსნისა, გვ. 334).

მეორე რედაქციის არსებობას ამ ხელნაწერში ამჟღავნებს ისიც, რომ აქ არ არის საიუბილეო გამოცემაში შეტანილი ეპიზოდი ასმათის გათხოვების შესახებ (1651, 1652, 1653 საიუბ. გამოცემით).

თუმცა ხელნაწერი ზოგადი სახით მთლიანად თანხედება მეორე რედაქციის მქონე ხელნაწერებს, მაგრამ აქ შეიძლება ზოგი რამ კიდევ უფრო დავაზუსტოთ. ირკვევა, რომ ამ ჯგუფის ხელნაწერთაგან იგი განსაკუთრებით ახლოა რამდენიმე ხელნაწერთან (S—4988, S—4527 და ლიტერატურული მუზეუმის ხელნაწერი C—10768/191), რომელთაგან ყველაზე მნიშვნელოვანია მე-18 საუკუნის ხელნაწერი S—4988. მაგალითად, საიუბილეო გამოცემის 260-ე, 1407-ე და 1597-ე სტროცები გამორჩენილია ამ ხელნაწერებში და ასლანიშვილის კუთვნილ ნუსხაში. ასევე იოსებ ტფილელის მიერ შეთხზული 1139¹ — სტროფი „მისსა მზესა გზა-გზა მოსთქვამს...“ არის აღნიშნულ ხელნაწერებში.

დასკვნა: აღნიშნული ხელნაწერი თავისი ძირითადი სახით შეიცავს პოემის მეორე რედაქციას.

Q—700 (XVIII საუკ.), როგორც პროლოგის კლასიფიკაციის დროს აღნიშნეთ, ხელნაწერი შეიცავს ორ ფენას. პირველი ფენა (ფ. 1—20) გადაწერილია მე-17 საუკუნის ხელნაწერთაგან (300 სტრ.), ხოლო მეორე კი მოდის ვახტანგისეული გამოცემიდან. ამდენად, ჩვენთვის საინტერესოა აღნიშნული პირველი ფენა.

ხელნაწერის შესწავლის შედეგად გაირკვა: ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთში Q—799 ხელნაწერი კვალდაკვალ მისდევს მეორე რედაქციის ნუსხებს ე. ი. აქ არის ა და ბ ჩანართი პლასტები. აღსანიშნავია, რომ მეორე რედაქციის შემცველ ხელნაწერთაგან Q—799 განსაკუთრებულად ახლოს დგას S—4988 ნუსხასთან. აქ საკმარისია დავასახელოთ ერთი მაგალითი. სტროფი „უთრუთ, საამ, ზაალ, როსტომ...“ (66¹) მეორე რედაქციის ხელნაწერთაგან გვაქვს მხოლოდ S—4988-ში. ეს სტროფი ყოფილა აგრეთვე Q—799 ხელნაწერში.

დასკვნა: Q—799 ხელნაწერი, თავისი პირველი ფენით, წარმოგვიდგენს მეორე რედაქციას.

ლიტერატურული მუზეუმის — C—10768/191 (XIX ს.), ხელნაწერი ძალიან ახლოს დგას მეორე რედაქციის მქონე ხელნაწერებთან. ამას მოწმობს შემდეგი: მოცულობით ხელნაწერი ემთხვევა

ამ ჯგუფის ნუსხებს. აქ არის იგივე ჩანართები პირველი (ა) და მეორე (ბ) პლასტიდან. ამავე ხელნაწერთა მსგავსად არ არის ასმათის გათხოვების ეპიზოდი ინდო-ხატაელთა ამბიდან, რაც შესულია საიუბილეო გამოცემაში.

ამასთან ხელნაწერს აქვს ზოგი თავისებურება, რომელთა აღნიშვნა მეტ სინათლეს შესძენს რედაქციულ დახასიათებას. 1. ხელნაწერში არ არის საიუბილეო გამოცემის ზოგი სტროფი და როგორც გამოირკვა, ამის მიზეზი ხელნაწერის დედანი უნდა იყოს. მართლაც, ამ გამოცემის 260-ე სტროფი არ არის აგრეთვე S—4988, H—2610, S—4527 და ასლანიშვილის კოლექციის ხელნაწერებში. სტროფი 1407-ე არ არის S—4988, S—4527 და ასლანიშვილის ხელნაწერებში. 2. კიდევ უფრო საყურადღებოა, რომ პოემის ჩანართებიანი გამოცემის 1770, 1771 და 1838-ე სტროფები არ არიან მხოლოდ და მხოლოდ მე-18 საუკუნის ხელნაწერ S—4988-ში და ამ ხელნაწერში, რაც განსაკუთრებით გახაზავს აღნიშნული ორი ხელნაწერის მიმართებას. 3. ხელნაწერში, როგორც ჩანს შემთხვევით, არ არის საიუბილეო გამოცემის 1664-ე სტროფი. 4. ისევე, როგორც S—4988-ში და ამ ტიპის ზოგ ხელნაწერში, C—10768/191-შიც არის იოსებ ტფილელის მიერ შეთხზული ჩანართი 1139¹ — „მისსა მზესა გზა-გზა მოსთქვამს...“.

ამრიგად, თავისი ძირითადი სახით პოემის ამ მონაკვეთში ხელნაწერი შეიცავს მეორე რედაქციას.

პოემის შუა მონაკვეთის მესამე (ვრცელი) რედაქცია, აღნიშნული მონაკვეთის მანძილზე თავისებურ რედაქციას გვაძლევენ გარკვეული ტიპის ხელნაწერები. აქ ჩანართი სტროფები I და II პლასტის მქონე ხელნაწერებთან შედარებით კიდევ გაზრდილია. შედარებამ გაარკვია, რომ ამ თვალსაზრისით ერთგვარ დამატებით ჩანართებს შეიცავენ ხელნაწერები H—54 (გადაწ. 1680 წ.), H—757 (გადაწ. 1671 წ.), H—2074 (XVII საუკ.), H—1839 (XIX საუკ.) და Q—483 (1856 წ.). თუ ამ ხელნაწერებს მოვაშორებთ მხოლოდ მათთვის დამახასიათებელ ჩანართ სტროფებს (რომელთა გამო შევჩერდებით ამ ხელნაწერთა ცალკე დახასიათების დროს), მაშინ წმინდა სახით, ისევე როგორც ხელნაწერთა პირველი და მეორე პლასტის გამორჩევის დროს, მივიღებთ ჩანართების ახალ მესამე პლასტს, რომელიც გრუბრივით აღინიშნება. ე. ი. ხელნაწერთა ეს ჯგუფი გარდა I და II პლასტის ჩანარ-

თებისა იძლევა შემდეგ სტროფებს: 53, 61, 81, 83, 85, 88, 89, 91, 104, 106, 109, 111, 113, 115, 117, 127, 131, 134, 136, 140, 142, 144, 146, 221, 225, 227, 344, 419, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 484, 486, 488, 498, 552, 553, 559.

ე. ი. ეს ვრცელი რედაქციები დამატებით გვაძლევენ კიდევ 47 ახალ ჩანართ სტროფს, ხოლო მთლიანად თუ პირველი და მეორე პლასტების ჩანართებთან შევაჯამებთ ეს რიცხვი აღწევს 170 სტროფამდე (უფრო ზუსტად, პირველი პლასტი 54 სტროფი + მეორე პლასტი 69 სტროფი + მესამე პლასტი 47 სტროფი = 170 სტროფს).

ვიღრე მესამე რედაქციის (პოემის შუა მონაკვეთის მიხედვით) ცალკეულ ხელნაწერთა დახასიათებაზე გადავიდოდეთ, აქ საჭიროა აღინიშნოს შემდეგი. მესამე რედაქცია პირველ და მეორე პლასტს ურთავს არა მარტო ცალკეულ სტროფებს, არამედ აქ არის ჩართული ერთი პატარა ეპიზოდური ამბავიც, რომელიც მოთხრობილია ცამეტი სტროფით (419, 422—433). ეპიზოდი ჩართულია იმ თავში, სადაც გადმოცემულია ტარიელის მამის (სარიდანის) სურვილი და ინდოეთის გაერთიანება. აქ ინტერპოლატორს ჩაურთავს ეს ცამეტი სტროფი და უფრო დაწვრილებითაა მოთხრობილი ფარსადან მეფისა და მისი ახალი ვასალის სარიდანის დამეგობრების ამბები:

- 419 — მოვიდა კაცი მეფისა...
- 422 — მეფემან უძღვნა მრავალი...
- 423 — ვინადიროთ მხიარულთა...
- 424 — მუნ მეფესა მოუკაზმნეს...
- 425 — თუ რა სადა სახელმწიფო...
- 426 — დღესა ერთსა ავაზითა...
- 427 — კვირას ერთსა ინადირეს...
- 428 — რა გათავდა ნადირობა...
- 429 — გარდისადეს ნადირობა...
- 430 — მეფემან უძღვნა მამაჩემს...
- 431 — ლხინობდეს და თამაშობდეს...
- 432 — კრულმც არს ჩემი დაბადება...
- 433 — ამის მეტსა ველარ უძღუბ...

ეს ეპიზოდური ჩანართი ბევრის მეტყველია და კარგად მიუთითებს, თუ როგორ თანდათან ყალიბდებოდა ვეფხისტყაოსნის

ახალი და ახალი ინტერპოლაციები, სტროფების ნაცვლად ზოგჯერ მთელ ეპიზოდებსაც კი ურთავდნენ პირვანდელ ტექსტს. აქ საინტერესოა მეორე მხარეც. გადამწერთა ღიდი უმრავლესობა არა მარტო თხზავდა ჩანართებს, არამედ სხვა ხელნაწერთაგანაც შემოჰქონდათ ისინი. ამის მრავალი მაგალითი მოვიტანეთ და კიდევ ბევრის მოტანა შეიძლება, მაგრამ აქ სწორედ ამ ცამეტ სტროფთან დაკავშირებით აღვნიშნავ ამგვარ მომენტს. ეს ჩანართი ეპიზოდი შეუტანია თავის ხელნაწერში ისეთი განსხვავებული რედაქციის მქონე ხელნაწერს, როგორიცაა პარიზული ნუსხა P—10 (გადაწ. 1702 წ.), რასაკვირველია ივარაუდება, რომ იქნებ ამ ხელნაწერის ღედნის გადამწერმაც გააკეთა ეს, მაგრამ ამას არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს ამ საკითხში. ირკვევა ისიც, რომ P—10 აღნიშნული მესამე რედაქციის ძირითადი პლასტიდან იღებს კიდევ რამდენიმე სტროფს. მაგალითად, 486-ე „ქალი მოვიდა იკითხა...“, 488-ე „წიგნი მომცა ასმათისი...“, 498-ე „მეფემან გასცა მას ღდესა...“. ამას გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება ამ ხელნაწერის წარმომავლობისა და რედაქციული სახის დადგენის დროს.

ახლა ცალ-ცალკე შევხვით იმ ხელნაწერებს, რომლებიც შეიცავენ პოემის შუა მონაკვეთის ვრცელ რედაქციებს.

H—757 (1071 წ.), ამ ხელნაწერს მთლიანი სახე ჯერ კიდევ ჩვენ წიგნში „ვეფხისტყაოსნის ვახტანგისეული რედაქცია“ გამოვარკვეით. ხელნაწერში პოემის ეს მონაკვეთი ზუსტად ემთხვევა ბეგთაბეგისეულ ნუსხას (H—54, გადაწ. 1680 წ.); ირკვევა, რომ ორივე ეს ხელნაწერი მოდის ერთი საერთო ღედნიდან. ე. ი. ამ ხელნაწერშიც ზუსტად იგივე ჩანართებია, რაც H—54-ში, ე. ი. ა, ბ, და გ ჩანართი სტროფები (170-მდე სტროფი). ამასთან პოემის ამ მონაკვეთში H—757 ხელნაწერი თავის მხრივ ურთავს კიდევ 28 ახალ ჩანართ სტროფს, გარკვეული ინტერესის გამო აღვნიშნავ ამ სტროფების ნომრებს და დასაწყის სიტყვებს:

179 — ჩანგსა ჰკრავს პირმზე ავთანდილ...

250 — ტარიას ძეხნად ავთანდილ...

275 — მკვდარი შოაქეთ ხატაელთა...

276 — აქ ხატაელთა ძმა მოჰყავთ...

- 654 — ჟ მეფე არჩევს, ვაზირობს...
- 661 — აქ საწოლს მჭდომი ტაოიელ...
- 705 — აწ გაუტუდღეს ფარსადანს...
- 715 — შავმან საწყალმან ასმათმან ..
- 731 — ნესტან-დარეჯან ჭაჭთ მისცა...
- 732 — მზე დაუკარგა სოფელსა...
- 744 — ფრიდონ მოყმე დაკოდილი...
- 746 — აქ ტარიელ შეეყრების. მიეგებების...
- 808 — დეენი დახოცნა ტაოიელ...
- 841 — მოვიდა პირმზე ავთანდილ...
- 869 — მონა სელს უდგამს ავთანდილს...
- 870 — ნუთუ ვარგო რა მას ხელსა...
- 926 — მეფე სკამს ესერის ვაზირსა...
- 959 — საწოლს ზის პირმზე ავთანდილ...
- 998 — გაზრდილო, ცეცხლი მეღების...
- 1048 — აქ დაბნედილი ტარელ...
- 1049 — ლაწენი შექმნია ზაფრანად...
- 1301 — უყურეთ ბოზსა დიაცსა...
- 1542 — ტარიელ. მითხარ სიძლერა...
- 1612 — ჭაჭეთს მიუხდეს საომრად...
- 1613 — ფრიდონ შეუტყუა. ეს იყო თათბირი...
- 1748 — რომ გენახნეს ოთხნივ ერთად...
- 1749 — აბა ეს არის ლხინი და. .
- 1750 — ქორწილი ავთანდილისა...

ხელნაწერთა მთელი შემკვიდრობის გათვალისწინებით ჩვენ შევისწავლეთ ეს 28 სტროფი და გამოირკვა საინტერესო ვითარება. ეს სტროფები ამ ხელნაწერის თავისებურებაა. შედარებამ ცხადყო, რომ გარდა ორი სტროფისა (998-ე და 1542-ე, რომელთა შესახებ ქვემოთ) ყველა ეს სტროფი მოიპოვება მხოლოდ და მხოლოდ H—757 ხელნაწერში. საინტერესოა, რომ ზოგი ამ სტროფებიდან აულიათ და მოგვიანო ხელით, აშიებზე მიუწერიათ A—36. ხელნაწერში (275, 276, 654, 661, 705, 732, 744, 746, 808, 841, 870, 926), რაც აშკარად მეტყველებს H—757 ხელნაწერის გავლენაზე.

რაც შეეხება 998 და 1542 სტროფებს, ეს, როგორც ჩანს, H—757-ის გადამწერს შემოუტანია სხვა უფრო ძველი ხელნაწერებიდან და მათ შესახებ საუბარი გვაქვს სხვა პლასტის მქონე ხელნაწერების დახასიათების დროს.

ასე რომ, ამ სტროფების შესწავლით ირკვევა სრულიად ახალი ინტერპოლატორი (საფიქრებელია, თვით ამ ხელნაწერის გადამწერი, ცნობილი კალიგრაფი აღმურანთ ბაღდასარას შვილი გასპარა), რომელსაც, თუ აღნიშნულ ორ სტროფს გამოვაცლებთ (998 და 1542) ვეფხისტყაოსანში ჩაურთავს 26 ახალი შაირი. საინტერესო იქნებოდა ამ ჩანართების სტილური ანალიზი, მაგრამ ამაზე დაწვრილებით ვერ შევჩერდებით. ირკვევა, რომ აღნიშნულ ჩანართებს ბევრი რამ აახლოებთ ენობრივ-მხატვრული თვალსაზრისითაც. დავაკვირდეთ, მაგალითად, 276-ე, 654-ე, 661-ე, 705-ე, 746-ე, 1048-ე და სხვ. სტროფებს, რომლებშიც თხრობა იწყება ასე: „აქ“, „აწ“ და ა. შ. ანდა 1749-ე სტროფის პირველ სტრიქონს: „აბა, ეს არს ლხინი და, თუ გინდა, ერთად ჰამება“ და ა. შ.

ზოგი ამ თავისებურებათა აღნიშვნის შემდგომ უფრო ნათლად წარმოგვიდგება ამ ხელნაწერის სახე, რომელიც თავისი ძირითადი ნაწილით პოემის ამ მონაკვეთში შეიცავს მესამე, ანუ ვრცელ რედაქციას.

H—54 (1680 წ.), როგორც ზევითაც აღინიშნა, ხელნაწერი H—54, ანუ ბეგთაბეგისეული ნუსხა გვაძლევს პოემის შუა მონაკვეთის მიხედვით მესამე (ვრცელი) რედაქციის ტიპურ სახეს. აქ არის ზუსტად ჩანართები ა, ბ და გ, არც მეტი არც ნაკლები (რაოდენობით 170-მდე). რაც შეეხება საიუბილეო გამოცემასთან მიმართებით, ისევე როგორც ამ ჯგუფის ხელნაწერებში (H—757, H—2074 და სხვ.), აქ არ არის ამ გამოცემის 1651, 1652, 1653 (ასმათის დაქორწინების ამბავი) და, როგორც აღვნიშნეთ, ეს სტროფები სხვა რედაქციიდან მოხვდა საიუბილეო გამოცემაში. ხელნაწერ H—757-ის დახასიათების დროს აღნიშნულია, რომ ამ მონაკვეთში H—54 და H—757 ხელნაწერები ერთი დედნით სარგებლობდნენ.

H—54 ხელნაწერი პოემის ამ მონაკვეთში შეიცავს მესამე (ვრცელ) რედაქციას.

H—2074 (XVII საუკ.), ჩვენი ვარაუდით მესამე (ვრცელ) რედაქციებში შემავალ ხელნაწერთა შორის H—2074 არის ყველაზე უფრო ძველი და ამდენად განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი. მაგრამ, სამწუხაროდ, ამ მონაკვეთში შიგადაშიგ ახლავს რამდენიმე ხარვეზი. მაგრამ, როდესაც ეს ხელნაწერი შევისწავლეთ სხვა ნუსხებთან და განსაკუთრებით H—54-თან მიმართებაში, გამოირკვა, რომ მისი სრული სახის წარმოდგენა შესაძლებელია.

იგი H—54-ის იგივეობას წარმოადგენს (მცირე, შემთხვევითი განსხვავებით) და იქნებ თვით არის H—54-ის დედანი, მაგრამ, ჩემო აზრით, უფრო საფიქრებელია, რომ მათ საერთო დედანი ჰქონდათ⁵⁶.

ასევე ემთხვევა იგი H—54-ის იმ ადგილს, რომლითაც ეს უკანასკნელი ნაკლებია საიუბილეო ტექსტზე (1651, 1652, 1653 — ასმათის დაქორწინების ამბავი).

აქ საკირთა აღინიშნოს, რომ ამ ხელნაწერის დათარიღების დროს რამდენიმე გაუგებრობა იყო დაშვებული ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში. მიაჩნდათ, რომ ეს ხელნაწერი ჩამოყალიბდა „ზაზასეული“ ხელნაწერის შემდეგ, მისივე გავლენით (ს. იორდანიშვილი, იუსტ. აბულაძე). ამჟამად გარკვეულია, რომ ეს ხელნაწერი არავითარ ურთიერთობაში არ არის „ზაზასეულ“ ხელნაწერთან (იხ. ქვემოთ) და იგი ბევრად უფრო ადრე, ჩემი აზრით, მე-17 საუკუნის პირველ მეოთხედში უნდა იყოს გადაწერილი.

ყველა ამ ნიშნით უნდა დავასკვნათ, რომ H—2074 ხელნაწერი პოემის ამ მონაკვეთში შეიცავს მესამე (ვრცელ) რედაქციას. გვაძლევს ა, ბ და გ ჩანართებს.

Q—779 (XVII საუკ.), პოემის შუა მონაკვეთის ფარგლებში შედარებამ გამოარკვია, რომ ეს ხელნაწერი, თითქმის ყოველგვარი გამონაკლისის გარეშე, მისდევს H—54 ტიპის ხელნაწერს იმ მონაკვეთში, რაც კი ჩვენამდეა მოღწეული (ხელნაწერი იწყება სტროფით: „უბრძანა აჰა შერმადინ...“ (151 საიუბ.) და თავდება: „ისია ჩემი გამზღელი...“ (1511 საიუბ.). ე. ი. ხელნაწერში არის ა, ბ და გ რუბრიკის ქვეშ მოთავსებული სტროფები. ამავე ჯგუფის ხელნაწერთა მსგავსად ხელნაწერში არის საიუბილეო გამოცემის ყველა სტროფი.

ასე რომ, ყველა ამ ნიშნით გვაქვს კიდევ ერთი ხელნაწერი, რომელიც იცავს ძირითად ტექსტის (პოემის შუა მონაკვეთი) მესამე, ანუ ვრცელ, რედაქციას.

---

⁵⁶ H—54-ი რამდენიმე სტროფით მეტია (მაგალით. სტრ. 42 „იყო არაბეთს მეფობა...“), რაც მიუთითებს, რომ იგი ვერ გახდებოდა H—2074-ის წყარო ამასთან, რაც მთავარია, H—2074-ის შესწავლა არკვევს, რომ იგი უფრო ადრე გადაწერილი ნუსხაა.

H—1889 (XIX საუკ.), მართალია გვიანდელი ნუსხაა, მაგრამ საინტერესოა იმით, რომ შეიცავს ვრცელ რედაქციას. კერძოდ, კვალდაკვალ მისდევს ისეთი ტიპის ნუსხებს, როგორიცაა H—2074, H—54 და სხვ. ე. ი. აქ არის ა, ბ და გ ჩანართი პლასტები. ამასთან აღსანიშნავია შემდეგი. H—54 ტიპის ხელნაწერებში, როგორც ვნახეთ, არის ერთი მოზრდილი ჩანართი ეპიზოდი, რომელშიც გადმოცემულია სარიდანის ფარსადანთან მოსვლა და ნადირობა — შექცევა (419, 422—433). ირკვევა, რომ ეს ეპიზოდი არ არის H—1839 ხელნაწერში. ეს ეპიზოდი დამახასიათებელია მხოლოდ H—54 ტიპის ხელნაწერთათვის და ირკვევა, რომ H—1839 ხელნაწერი ისეთი ვრცელი რედაქციით სარგებლობდა, რომელშიც ჯერ არ იყო ჩართული აღნიშნული ეპიზოდი.

ისევე, როგორც ამ ჯგუფის ხელნაწერებში, H—1839-ში არის საიუბილეო გამოცემის ყველა სტროფი, გარდა ინდო-ხატაელთა თავში მოთავსებულ სამი სტროფისა — 1651-ე, 1652-ე 1653-ე (ასმათის გათხოვების ეპიზოდი).

ხელნაწერის თავისებურებათაგან აღვნიშნავ ერთს. როგორც ჩანს, ხელნაწერის დედანში დაზიანებული ან დაკარგული ყოფილა ერთი ფურცელი და ამიტომ ხელნაწერში არ არის სტროფები 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823 (სათვალავი ჩანართებიანი გამოცემით) ყველა ეს სტროფი, როგორც ცნობილია, არის საიუბილეო გამოცემაში.

მაშასადამე, თუ ამ თავისებურებებს გამოვრიცხავთ; აქ ძირითადში გვაქვს მ ე ს ა მ ე (ვ რ ც ე ლ ი) რ ე დ ა ქ ც ი ა.

Q—483 (XIX საუკ.), ზუსტად მიჰყვება ამ ნაწილში ისეთი შედგენილობის ხელნაწერს, როგორიცაა H—54. არის მხოლოდ რამდენიმე, ჩვენი აზრით, შემთხვევითი განსხვავება. Q—483-ში არ არის სტროფი: „ვაზირთა ჰკადრეს მეფეო...“ (საიუბ. გამოცემით 37-ე), რომელიც არის ვეფხისტყაოსნის ყველა რედაქციაში და ყველა ხელნაწერში. ალბათ, ასევე შემთხვევით არ უნდა იყოს ხელნაწერში საიუბილეო ტექსტის 1585-ე სტროფი: „გვირაბის კარსა...“ და 1168—1177-ე სტროფები (ალბათ დედნის დაზიანების გამო).

სხვა მხრით საკითხი ნათელია: Q—483-ე ხელნაწერი პოემის შუა მონაკვეთის მანძილზე ზუსტად ემთხვევა H—54 ხელნაწერს

ე. ი. შეიცავს ა, ბ და გ ჩანართ სტროფებს და ასევე ხელნაწერში არ არის საიუბილეო გამოცემის 1651, 1652, 1653 სტროფები (ასმათის გათხოვების ეპიზოდი).

ცალკე უნდა განვიხილოთ ხელნაწერთა ერთი ჯგუფი, რომელიც მეტად თავისებურია პოემის ტექსტის აღნიშნულ მონაკვეთში. ისინი ბევრად სცილდებიან ჩანართი სტროფების რაოდენობით ჩვენ მიერ გამოყოფილ პირველ რედაქციას, მაგრამ როგორც შედარებამ გამოარკვია, ისინი სრულ სხვაობას უჩვენებენ როგორც მეორე, ისე მით უფრო მესამე ტიპის რედაქციებთან. ამ თავისებურებათა შემცველ ხელნაწერთაგან ჩვენ ვიცნობთ ხუთ ხელნაწერს: 1. H—461 (XVIII საუკ.), 2. S—4499 (XVII საუკ.), 3. K—205 (XVII საუკ.), 4. მზესათუნისეული W—17 (XVIII საუკ.) და ნაწილობრივ Q—796 (XIX საუკ.).

ეს ხელნაწერები დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებენ ერთმანეთთან, ამასთან, როგორც აღვნიშნეთ, მიუხედავად ჩანართების დიდი რაოდენობისა, ისინი ქმნიან განსაკუთრებულ რედაქციას და არავეითარ მსგავსებას არ იჩენენ (ზოგი გამონაკლისის გარდა) ზემოთ დახასიათებულ მეორე და მესამე ტიპის ვრცელ რედაქციებთან. მაგრამ ირკვევა, რომ ყველა ამ ხელნაწერში როგორც უძველესი პლასტი, არის შესული პირველი რედაქციის ა რუბრიკაში მოთავსებული ჩანართი სტროფები⁵⁷. ამის შემდეგ ყველა ეს ხელნაწერი, მცირე მეტნაკლებობით, ურთავს დაახლოებით 50-მდე ახალ სტროფს, ხოლო ეს ჩანართები, როგორც წესი, მხოლოდ და მხოლოდ აღნიშნულ ხელნაწერთა ჯგუფის სპეციფიკას წარმოადგენენ. ხუთივე ხელნაწერის შეჯერება-შესწავლის შემდგომ გამორჩეულ იქნა ამ რედაქციის ჩანართ სტროფთა ძირითადი პლასტი. გარკვეული ინტერესის გამო მე მოვიტანე ამ საერთო ჩანართებს, რომლებიც წარ. ოდგენას გეიქმნის საგარაუდებელი დედნის შედგენილობაზე. ოღონდ აქ არ აღვნიშნავთ პირველ რედაქციაში შემავალ 54 ჩანართ სტროფ. ხელ-

⁵⁷ ამასთან ამ ხელნაწერებში ჩვენ გვაქვს ისეთივე ვითარება, როგორც პირველი რედაქციის შემცველ ნუსხებში. საიუბილეო გამოცემის ზოგი სტროფ. აქ არ არის. მაშასადამე ისინი ამით კიდევ უფრო უახლოვდებიან პირველ რედაქც. ა.

ნაწერთა ეს ახალი ჯგუფი (H—461, S - 4499 და სხვ.) დამატებით
უთავენ შემდეგ სტროფებს:

- 47¹ — (თვალი) უმზეოდ ბრალია...
59¹ — (კვლავ) მოახსენეს მეფეო...
65¹ — მერმე მოვიდნეს ლაშქარნი...
66¹ — უთრუთ, საამ, ზაალ, როსტომ..
68¹ — (აწ) ნახეთ მეფე თინათინ...
77¹ — (თინათინ)ს კადარეს იღუმალ...
139¹ — მეფეს უანბეს, რაც იქნა...
149¹ — შინა მოვიდა ხელმწიფე...
176¹ — მეფე დაამდა ქალისა...
184¹ — ავთანდილ ჰკადრა: „მეფეო..
217¹ — პირველად მქონდა მე მისი...
294¹ — ვეფხისა ტყავი ენიშნა...
418¹ — კმარის ღმრთისაგან ჩემზედა...'
458¹ — ავთანდილ ყურსა...
458² — რაღა იგი სიოცხლე...
458³ — კვლავ ასმათ ჰკადრა „ვისიმცა...“
458⁴ — ტარიელ დენად ცრემლისა...
643¹ — მოეგონა საყვარელი...
790¹ — კელა მოგახსენებ...
791¹ — ტარიელ, გვითხარ სიმღერა...
791² — მოახსენეს, ფრიდონ გაგზავნა...
793¹ — სხვანი წამოდგნეს მისისა...
799¹ — ღმერთი მყავს მოწმად...
838¹ — რა მოისმინა მეფემან..
1185¹ — პირველად ძებნად წამოსელა...
1185² — მიებრუნდი, ეკადრე ყოველი..
1185³ — მეფეთა ღია ეამა...
1204¹ — ფრიდონ მიუძღვა მას გორსა..
1204² — ავთანდილ უთხრა...
1208¹ — გამოესალმნეს აკოცეს...
1303¹ — ესე ფატმან მოისმინა...
1305¹ — ჩვენთვის მოილე ანაზღად...
1322¹ — ფატმან რა ნახა ავთანდილ...
1322² — ჰკითხეს: გინახავს იგი მზე...
1450¹ — ფატმან უთხრა არ ვიცოდი...
1450² — ავთანდილ თავი დადრიკა...
1450³ — ვითაც დაედგა იმედი...
1450⁴ — უამბო ყველა არაბთა...
1450⁵ — იმა პირ-მზისა სახელი...
1450⁶ — ქალსა შენ აქებ, გინახავს...

- 1450⁷ — ფატმან შეწუხდა მათისა...
- 1577¹ — კვლავ ფრიდონ ჰკადრა...
- 1643¹ — ფატმან ავთანდილს თვალთა...
- 1643² — კვლავ ფატმან ჰკადრა სამთავე...
- 1643³ — ტარიელ ბრძანა: ჰე, ფატმან...
- 1701¹ — მე ვით ვიმართლო თქვენს წინ...
- 1714¹ — კვლავ მეფე ჰკითხავს...
- 1723¹ — ქალსაცა ჰკითხეთ, აცნობეთ...
- 1723² — თინათინს ჰკადრეს ყოველი...
- 1723³ — ქალმან ჰკადრა თუ: „მეფეო...
- 1855¹ — მოახსენა ხელმწიფეო, ვიკადრებ...
- 1855² — კვლავცა უბრძანა ტარიელ...
- 1855³ — დამორჩილდა, მოახსენა...

აქ ჩვენ ჩამოვთვალეთ 50 სტროფი, რომელიც საერთო პლასტად გამოდის ხელნაწერთა ამ ჯგუფში (ამას ემატება პირველ რედაქციასთან აღნიშნული 54 ჩანართი სტროფი). უნდა აღინიშნოს, რომ ამ 50 სტროფიდან ზოგი ექვს იწვევს და იქნებ არც იყო იგი საერთო პლასტში (ე. ი. ამ ხელნაწერთა დედანში). მაგალითად, 139¹, 149¹, 184¹, 217¹, რომლებიც ამჟამად არ ჩანან ამ ჯგუფში, ყველაზე უფრო საიმედო და ჩემი აზრით, დედანთან ახლო მდგომ მზეხათუნისეულ ხელნაწერში — W—17⁵⁸. მაგრამ ამ 50 სტროფის საბოლოოდ დაზუსტება ამჟამად გაძნელებულია (ხელნაწერთა დეფექტურობის გამო). ჩვენ ცალკეული ხელნაწერების დახასიათების დროს ვნახავთ, რომ ზოგ მათგანს კიდევ მოეპოვება ჩანართი სტროფები, მაგრამ, მეტწილად, ეს მათი თავისებურებაა და არა ძირითადი პლასტის, მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

რაც შეეხება წარმოდგენილ პლასტს, უნდა აღინიშნოს შემდეგი. აქ წინა რედაქციის მსგავსად ჩანართებად გამოდის არა ცალკეული სტროფები, არამედ ზოგჯერ სტროფთა კრებული, რომელშიც ინტერპოლატორი ცდილობს გაადრმაოს პოემის ესა თუ ის ეპიზოდი. მაგალითად, სტროფები 458¹⁻⁴, 1185¹⁻³, 1450¹⁻⁷, სადაც გადმოცემულია ფატმანის განცდები, როცა ის ავთანდილის ვინაობას გაიგებს და დასასრული სტროფები 1855¹⁻³, რომელშიც მოთხრობილია ასმათის დასაჩუქრებისა და გათხოვების ამბავი. როგორც

---

⁵⁸ თუმცა 139¹, 149¹, და 184¹ სტროფები W-17-ში დეფექტურობის გამო არ ჩანან. ჩვენ არ ვიცით იყო თუ არა ესენი W-17 ხელნაწერში.

შესავალშივე აღვნიშნე, ეს სტროფები სწორედ ამ ხელნაწერთა გავლენით მოხვედრილა უკანასკნელ და, კერძოდ, საიუბილეო გამოცემაში.

ხელნაწერთა ამ რედაქციას, რომლის ძირითადი პლასტიკ ვაჩვენეთ, ჩვენ ვუკავშირებთ პოემის შუა მონაკვეთის პირველ რედაქციას და იგი მის გაგრძელება-განვითარებად მიგვაჩნია. ხოლო პირობითად კი მას მეოთხე რედაქციას ვუწოდებთ. რაც შეეხება დამატებით ჩანართებს, იგი დ რუბრიკით აღინიშნება.

ახლა კი შევეხოთ ამ ჯგუფის ხელნაწერებს ცალ-ცალკე.

H—461 (XVIII საუკ.), ხელნაწერი რთული აღნაგობისაა და, როგორც ხელნაწერის სხვა მონაკვეთის დახასიათების დროსაც ვნახეთ (მაგალ. პროლოგი), გადამწერი თავისუფლად მოქცევია ტექსტს⁵⁹.

ხელნაწერი შეიცავს ა და დ რუბრიკით აღნიშნულ ყველა ჩანართ სტროფს. ე. ი. აქ არ არის მეორე რედაქციის (ბ) და მესამე რედაქციის (გ) ჩანართი სტროფები და ამიტომ ვუკავშირებთ ჩვენს ხელნაწერში წარმოდგენილ რედაქციას პირველს. H—461 ჯგუფის ხელნაწერთა რედაქცია არსებითად წარმოადგენს პირველი რედაქციის შემდგომ შევსებას სპეციფიკური ჩანართებით (დ), რომლებიც ამ ხელნაწერთა ძირითად პლასტს ახასიათებს.

H—461 და მის მსგავს ხელნაწერებში არის აგრეთვე ის სამი სტროფი საიუბილეო გამოცემიდან (1651, 1652, 1653), რომლებიც გადმოგვცემენ ასმათის გათხოვების ამბავს.

მაგრამ აქვე უნდა შევჩერდეთ ამ ხელნაწერის ზოგ თავისებურებაზეც. ირკვევა, რომ ხელნაწერში არის ზოგი ისეთი ჩანართი, რომელსაც არ იცნობს სხვა ხელნაწერები. მაგალითად, სტროფი 224'-ე „პაემანსა არ მოვესწრა...“, 379'-ე „უთხრა თუ დაო, არა ვარ...“, 1315'-ე „უსენ წასულა ქალაქად...“, 1316' — „ავთანდილს გული შეეძრა...“ 1318' — „კვლავცა დავედრე სიფრთხილე...“⁶⁰. (ხელნაწერს აქვს სხვა თავისებურებებიც, როგორიცაა სტროფთა

⁵⁹ არ არის გამორიცხული, რომ ეს აღრეულობანი იყო ამ ხელნაწერის დედანშიც.

⁶⁰ არის სხვა სტროფებიც (მაგალითად, 471, 591 და სხვ.), რომლებიც, თითქოს მართო H—461-შია, მაგრამ ირკვევა, რომ ამავე ჯგუფის ხელნაწერებს ამ ადგილებში ხარეზი აქვთ და, ამდენად, შემთხვევით უნდა იყოს ეს სტროფები დაკარგულნი).

გადასმა-გადმოსმა, მაგრამ მათზე აქ ვერ შევჩერდებით, რამდენიმე მაგალითი ვნახეთ პროლოგის დახასიათების დროს).

მაშასადამე, ამ სპეციფიკური ადგილების გამორიცხვით შესაძლოა დავასკვნათ, რომ H—461 ხელნაწერი შეიცავს მეთექვრთხედაცთხუთს (პოემის შუა მონაკვეთის მიხედვით).

S—4499 (XVII საუკ.), იგი რედაქციულად პოემის ამ მონაკვეთში უახლოვდება H—461, W—17 და სხვა ამ ტიპის ხელნაწერებს (იხ. ზემოთ მეოთხე რედაქციის ძირითადი პლასტი), მართლაც აქ არის მცირე გამონაკლისით ა და დ ჩანართები, ისევე როგორც ამ ჯგუფის სხვა ხელნაწერებში. აქაც ასევე შესულია ასმათის გათხოვების გადმოცემი სამი სტროფი (1651, 1652, 1653 საიუბ. გამოც.), რომლებიც ამ ხელნაწერთა გავლენით შევიდა 1937 წლის გამოცემაში.

ხელნაწერს აქვს ზოგი თავისებურებაც, რომელთაგან აქ აღვნიშნავ რამდენიმეს, რადგანაც დაკავშირებულია ჩანართ სტროფებთან, მაგალითად 305¹ — „გარდახდა და თავყანისცა...“ არის მხოლოდ და მხოლოდ S—4499, იგი 302 სტროფის ვარიაციაა და აქ აშბაზზეა მიწერილი. შემდეგ სტროფი 379² — „მოახსენა ვბოვე ვინმე...“ არ არის, მაგალითად, H—461, ხოლო მოიპოვება K—205-ში, რაც კიდევ ერთხელ მიუთითებს ამ ორი ხელნაწერის ახლო ურთიერთობაზე (ამას უფრო აშკარად ვნახავთ S—4499-ისა და K—205 დასასრულის განხილვის დროს). ასევე K—205-ის მსგავსად S—4499 მოკლე ხელნაწერთაგან შემოაქვს ზემოთ აღნიშნული ცნობილი სტროფი: 579¹ — „მას კაცსა კარგად ვეუბენ...“.

ამდენად ამ მონაკვეთში თავისი ძირითადი სახით ხელნაწერი უკავშირდება მეთექვრთხედაცთხუთს.

K—205 (XVII საუკ.), რედაქციულად ხელნაწერი ახლოს დგას H—461, S—4499 და W—17 ტიპის ხელნაწერებთან. აქ არის, თითქმის გამონაკლისის გარეშე, ა და დ ჩანართები, ისევე როგორც ამ ჯგუფის სხვა ხელნაწერებში (ხარვეზების მიუხედავად ეს კარგად ჩანს ხელნაწერში). აქაც ასევე მოიპოვება ის სამი სტროფი (1651, 1652, 1653 საიუბ. გამოც.), რომლებშიც გადმოცემულია ასმათის გათხოვება და რომლებიც შეტანილია საიუბილეო გამოცემაში.

ამასთან, როგორც ეს დამახასიათებელია მეოთხე რედაქციის მქონე ხელნაწერებისათვის არ არის რამდენიმე სტროფი, რომელიც მოიპოვება საიუბილეო გამოცემაში (222 — „იგი ტევრი გაეხში-

რა... 339 — „აღარა ვიცი დამეიწყდეს... 968 „მოვიდიან შესამკობლად...“).

ხელნაწერის შეჭერება როგორც ამ მონაკვეთში, ისე დასასრულის მიხედვითაც, გვაფიქრებინებს, რომ იგი აღნიშნული ჭგუფის ხელნაწერთაგან ყველაზე ახლოს დგას S—4499 და Q—796-ე ნუსხასთან.

ამდენად, ყველა ნიშნით აქ არის დაცული პოემის შუა მონაკვეთის მეოთხე რედაქცია.

მზებათუნისეული ხელნაწერი W—17 (XVIII საუკ.), ხელნაწერი შედარებით კარგადაა შენახული ამ მონაკვეთში. მეოთხე რედაქციის კუთვნილი ჩანართი პლასტების გამოყოფის დროს ჩვენ ნაწილობრივ შეეჩერდით ამ ხელნაწერზეც, რადგან იგი ერთ-ერთი ტიპურია აღნიშნული ჭგუფის ხელნაწერთა შორის. ხელნაწერი მთლიანად შეიცავს პირველი რედაქციის ჩანართებს (ა) და უმატებს მას დაახლოებით 50-მდე ახალ ჩანართ სტროფებს (დ), რომლებიც ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ. აღსანიშნავია ხელნაწერის განსაკუთრებული სიახლოვე ამავდროულად ჭგუფის მეორე ხელნაწერთან H—461. მოვიტან მხოლოდ რამდენიმე მაგალითს: ა) პროლოგის დახასიათების დროს, ჩვენ შევნიშნეთ, რომ ცნობილი სტროფი „თუ მოყვარე მოყვრისათვის...“ (40) მიჰყვება 861-ე სტროფს: „ყმა ეტყვის: „ვის აქვს...“, რაც ორივე ხელნაწერის თავისებურებაა⁶¹. ბ) H—461-ე ხელნაწერში სტროფები: 270 — „მთით ჩამოვიდა ავთანდილ...“ და 271 — „მობრუნება დააპირა...“ ერთმანეთის ადგილას სხედან და ირკვევა, რომ ისინი ასევე არიან განლაგებულნი მხოლოდ W—17 ხელნაწერშიც. ამგვარი მაგალითების გაზრდა შეიძლება. ამაზე დაწვრილებით მაშინ, როცა ხელნაწერთა ურთიერთმიმართებაზე გვექნება საუბარი, მაგრამ აქვე შევნიშნავ, რომ ამ ხელნაწერებს საერთო წყარო უნდა ჰქონდეთ⁶².

ისევე, როგორც ამ ჭგუფის ხელნაწერებს, W—17-ში არ არის რამდენიმე ისეთი სტროფი, რომელიც შესულია საიუბილეო გამოცემაში. ამ გამოცემის ნუმერაციით ეს სტროფებია: 111, 125, 174.

⁶¹ სტროფების ნომრები ჩანართებიანი ვეფხისტყაოსნის მიხედვითაა.

⁶² გამორიცხულია მათი ერთმანეთთან უშუალო მიმართება, რადგან როგორც H—461-ში, ისევე W—17 არის ზოგადი ისეთი თავისებურებანი, რომელიც ორივე ხელნაწერში ერთად არ მოიპოვება.

191, 222, 316, 320, 339, 417, 418, 419, 968, 971, 1043, 1207, 1275, 1295, 1373, 1565 (ხაზგასმული სტროფების გარდა, ყველა ესენი მეტნაკლებად არ გვხვდება პირველ და მეოთხე რედაქციის შემცველ ხელნაწერებში. რაც შეეხება ხაზგასმულ სტროფებს, W-17-ში ისინი შემთხვევით უნდა იყვნენ გამორჩენილნი).

დასკვნა ნათელია: ხელნაწერი W—17 პოემის ამ მონაკვეთში გვაძლევს მეოთხე რედაქციას (ა და დ ჩანართები).

Q—796 (XIX საუკ.), გვიანდელი ხელნაწერია და ამავე დროს ძალზე რთული აღნაგობის მქონე. სხვათა შორის ეს ძალზე დამახასიათებელია გვიანდელ, კერძოდ XVIII—XIX საუკუნის ხელნაწერთათვის, რადგან ისინი ხშირად სარგებლობენ სხვადასხვა რედაქციის დედნებით.

რაც შეეხება Q—796 ხელნაწერს, საჭიროა აღინიშნოს შემდეგი. როგორც ჩანს, ეს ხელნაწერი მომდინარეობს საკმაოდ ხარვეზიანი დედნიდან, რის გამოც აქ არ არის რამდენიმე აშკარად ძირითადი ტექსტის კუთვნილი სტროფი და ზოგჯერ სტროფთა ჯგუფიც (მაგალით. საიუბილეო გამოცემის 34, 125, 152, 222, 839, 646, 647—653, 968, 1188 სტროფები. ხაზგასმული სტროფები კი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, არ არის პირველ და მეოთხე რედაქციის ხელნაწერებშიც, ასე, რომ ამ შემთხვევაში დეფექტი არ უნდა ვიგულისხმოთ).

მიუხედავად ამისა, შესაძლებელი შეიქნა ამ ხელნაწერის რედაქციული სახის დადგენა. ირკვევა, რომ Q—796 განსაკუთრებულ სიახლოვეს იჩენს პოემის შუა მონაკვეთის მიხედვით მეოთხე რედაქციასთან (H—461, S—4499 ხელნაწერთა ჯგუფი). ამას ამხელს ბევრი მონაცემი. კერძოდ, Q—796 მოიპოვება იგივე ჩანართები, რაც ამ ჯგუფის ხელნაწერებს ახასიათებს, ე. ი. ჩანართების ა და დ პლასტები. ამასთან, როგორც აქვე ვნახეთ, ხელნაწერს, მსგავსად ამ ჯგუფის ნუსხებისა, არ მოეპოვება ამჟამად ძირითად ტექსტში მოხვედრილი სტროფები (საიუბილეო გამოცემით, 222, 339, 968 სტრ.).

ხელნაწერთა უფრო დეტალურმა შეჩერებამ გვიჩვენა ამ ხელნაწერის უფრო ზუსტი წყაროებიც. ირკვევა, რომ მეოთხე რედაქციის ხელნაწერთაგან Q—796 განსაკუთრებულ ნათესაობას ამჟღავნებს ხელნაწერთან S—4499-ს და K—205. ამაზე მეტყველებს შემდეგი: 1) მხოლოდ და მხოლოდ S—4499-სა და K—205-

ში მოიპოვება ინდო-ხატაელთა ამბავში ჩანართი სტროფები, რომლებშიც გადმოცემულია რამაზ მეფის დამარცხების დეტალური ამბები (1812¹⁻⁷). ეს 8-სტროფიანი ჩანართი გვხვდება აგრეთვე ხელნაწერში Q—796, 2) Q—796 ხელნაწერში არის რამდენიმე ჩანართი მეორე (ბ) პლასტიდანაც, მაგალითად 456, 810, 811, 857 და 1598 სტროფები, როგორც ზევითაც ვნახეთ, ეს ჩანართები მეორე რედაქციის გავლენით არის შემოტანილი S—4499 და K—205 ხელნაწერებშიც, 3) 1204¹ და 1204² ჩანართი სტროფები შებრუნებული რიგითაა S—4499-ში; ირკვევა, რომ ამ სტროფთა თანამიმდევრობა ასევეა Q—796-ში. ამგვარი მაგალითების მოტანა კიდევ შეიძლება, მაგრამ აქ კმარა.

ამდენად, ყველა ამ ნიშნით Q—796 ხელნაწერი მომდინარეობს მეოთხე რედაქციის მქონე ხელნაწერთაგან.

ჩვენ პოემის შუა მონაკვეთის მიხედვით დავახასიათოთ ხელნაწერთა მთელი მემკვიდრეობა, მაგრამ ზემოთ აღნიშნულ 48 მნიშვნელოვან ხელნაწერთაგან არ შევხებივართ ზოგიერთს. ამის მიზეზია შემდეგი: ირკვევა, რომ ზოგი მათგანი პოემის ამ მონაკვეთში გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან, ხოლო ზოგი კი, თუმცა ეს ერთი შეხედვით არ ჩანს, ამ გამოცემის ერთგვარი გავლენითაა ჩამოყალიბებული. ამიტომ, აქ მოკლედ შევეხებით ამ ნუსხებს.

1. ხელნაწერი H—964/ა (XVIII საუკ.), ჩემი აზრით, ეს ნუსხა შეცდომითაა შეტანილი ვეფხისტყაოსნის 48 მნიშვნელოვან ხელნაწერში. ჯერ ერთი, იგი შეიცავს სულ 148-სტროფიან ფრაგმენტს და ამასთან გამოირკვა შემდეგი: ხელნაწერის ეს გადარჩენილი ფრაგმენტი აშკარა სიახლოვეს ამჟღავნებს ვახტანგისეულ გამოცემასთან, რაც თავისთავად ხსნის ხელნაწერის მნიშვნელობას. ამ მოსაზრების სასარგებლოდ აქ საკმარისია დავასახელოთ შემდეგი: ხელნაწერს გადარჩენილ მონაკვეთში. აკლია საიუბილეო გამოცემის სტროფები: „აწ, ესე მიკვირს რა იყო...“ (111), „ქალმან უბრძანა ზარი მღევს...“ (125), „მოუკლივარ თინათინის სურვილსა...“ (152), „ასმათ უთხრა, ლომო...“ (301), „მეხვეწებოდა ლაბოდა...“ (302), „წიგნი წიგნსა ეწეოდა...“ (323) და „შევე დაეჯე ტახტსა...“ (373). როგორც ცნობილია ეს სტროფები არ არის ვახტანგისეულ გამოცემაში და მის თავისებურებას შეადგენს.

2. S—1727 (1825 წ.), ხელნაწერში ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთი ინდო-ხატაელთა ამბავამდე გადმოწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან, რაც თვალნათლივ დასაწახავია. ხელნაწერს ვრცელი რედაქციებიდან დართული აქვს გაგრძელებები (რომლებსაც შემდეგ შევეხებით),

3. H—788 (1857 წ.), ასევე ორი ნაწილისაგან შედგება. გადაწერილია ვახტანგისეული რედაქციიდან, ხოლო შემდეგ ვრცელი ხელნაწერებიდან დართული აქვს ინდო-ხატაელთა და მომდევნო ამბები.

4. S—2815 (XIX საუკ.), ორი ნაწილისაგან შედგება. გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან, ხოლო დართული აქვს ვრცელი გაგრძელებები.

5. A—1123 (1838 წ.), გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან, დართული აქვს ინდო-ხატაელთა და მომდევნო თავები.

6. H—60 (1832 წ.), გადმოწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან და დართული აქვს ინდო-ხატაელთა ამბავი გაგრძელებითურთ.

7. S—2525 (XIX საუკ.), ხელნაწერი აქ არ განიხილება, რადგან შეიცავს მხოლოდ გაგრძელებებს.

8. ლენინგრადის ნუსხა M—48 (1828 წ.), გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან; ხოლო ბოლოში დართული აქვს გაგრძელებები. ამ ხელნაწერთან დაკავშირებით საინტერესოა ერთი მომენტი. ამ ხელნაწერს ახლავს ცნობილი კალიგრაფის პეტრე ქებაძის მინაწერი: „ვინც ეს წიგნი გადაწეროთ, ეს მუხლები ჩაუწეროთ, სადაც ეს წითლური ციფრები უსხდეს და ხაზიცა იყოს წითლური, იქ უნდა ჩაუწეროთ. დიდად საჭირო არის, რომელიც გამოიწერია თამარ მეფის დროს დაწერილ ვეფხისტყაოსნიდან“. სულ არის ასეთი 52 სტროფი. როგორც ჩანს, პეტრე ქებაძეს მართლაც ავთენტური ნუსხა ჰქონია ხელთ. კერძოდ, ჩვენ მიერ პირველ რედაქციად წოდებული ჯგუფიდან. მას (ოდნავ არაზუსტად) რომელიღაც ამ ტიპის ხელნაწერთაგან ამოუღია ჩანართი სტროფები, რომელთაგან ზოგი შემდეგში შევიდა პოემის მომდევნო გამოცემებში. შეჯერებამ გაარკვია, რომ პ. ქებაძეს ხელთ ჰქონია დაახლოებით ისეთი ხელნაწერი, როგორიცაა უძველესთარილიანი ნუსხა H—599 (1646 წ.) მართლაც, ყველა ეს 52 სტროფი მოიპოვება სწორედ ამ ხელნაწერში.

9. H—248 (XIX საუკ.), ხელნაწერი შეიცავს სულ 443 სტროფს. ერთი შეხედვით ვრცელი რედაქციისა. ამაზე თითქოს მეტყველებს ჩანართები 50, 60, 69, 93, 124, 166, 169, 171, 197; ალბათ ამის გამო ეს ნუსხა მოხვდა პოემის 48 მნიშვნელოვან ხელნაწერთა შორის. ხელნაწერის ახლო შესწავლა არკვევს შემდეგს. იგი ვახტანგისეული გამოცემის გავლენითაა ჩამოყალიბებული. ამაზე თვალნათლივ ლაპარაკობს ხელნაწერში გამოტოვებული სტროფები 301, 302, 323, 373 და 415 (საიუბ. გამოცემით), რომლებიც აგრეთვე არ არიან ვახტანგისეულ გამოცემაში და მის თავისებურებას წარმოადგენენ. დამატებით აღსანიშნავია ხელნაწერის კიდევ ერთი დეტალი. რამდენიმე ადგილას იგი იმეორებს ვახტანგისეული გამოცემის აშკარა შეცდომას. მაგალითად სტროფში 167 (238) „გემუდარების“ ნაცვლად არის „გემუდარება“; ასე იკითხება H—248-შიც. 175 (266) „დანაწყულულები“ ნაცვლად „დანაწყულები“, ასევეა ამ ხელნაწერშიც და ა. შ. მოვიგონოთ წინა თავში აღნიშნული, რომ ამ ხელნაწერის პროლოგი ვახტანგისეული გამოცემის პროლოგის პირია.

ამდენად, ხელნაწერი არ განიხილება პოემის შუა მონაკვეთის რედაქციული დახასიათების დროს.

10. A—054 (1807 წ.), შეიცავს მხოლოდ პოემის გაგრძელებს.

11. ი. გრიშაშვილის კოლექციის ხელნაწერი (1810 წ.), ხელნაწერის ტექსტი შეიცავს ვახტანგისეული გამოცემის პირს, ოღონდ დართული აქვს ინდო-ხატაელთა და მომდევნო თავები.

12. S—5207 (XIX საუკ.), გადარჩენილია მხოლოდ პოემის დასასრული თავები.

13. S—1418 (XVII საუკ.), ხელნაწერი შეიცავს სულ 86 სტროფს, ამიტომ ჭერჭერობით არ ხერხდება მისი რედაქციული სახის დადგენა. არ ჩანს, როგორი ტიპის ხელნაწერიდან მიმდინარეობს.

14. H—8249 (XVII საუკ.), ხელნაწერი სულ შეიცავს 3 სტროფს და არ ჩანს მისი რედაქციული სახე.

15. H—1075/ა (XVII საუკ.), ხელნაწერი შეიცავს სულ 16 სტროფს (282—289 და 1429—1436 სტროფები ს. ყუბანეიშვილის გამოცემით). სხვათა შორის ამ ფრაგმენტში ორი ჩანართი სტროფია 286-ე და 289-ე. ეს სტროფები როგორც ვნახეთ, არის მეორე.

და მესამე პლასტებში, ამდენად არ ხერხდება მისი რედაქციული სახის ზუსტი აღდგენა.

ახლა თუ შევაჯამებთ განხილულ მასალას, ირკვევა, რომ პოემის შუა მონაკვეთის მიხედვით გვაქვს ოთხი რედაქციული სახესხვაობა და ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერები მთლიანად იზიარებენ ამ კლასიფიკაციას. თვალსაჩინოებისათვის ერთად აღვუხსნავთ ოთხივე რედაქციას და მათში შემავალ ხელნაწერებს:

1. პირველი, ანუ უმოკლესი რედაქცია პოემისა (ჩანართების პლასტი). ამ რედაქციას იზიარებენ შემდეგი ხელნაწერები: H—599, S—2829, Q—261, S—3077, Q—930, პარიზული ნუსხა P—10, H—740, თარხან-მოურავისეული W—27, K—383, ლიტერატურული მუზეუმის D—12904/190 (ეს უკანასკნელი პირობით).

2. მეორე რედაქცია პოემისა (ჩანართებისა და ბპლასტი), ამ რედაქციას შეიცავენ შემდეგი ხელნაწერები: „ზაზასეული“ (Q—1082), S—4988, H—2610, A—363, K—215, S—5006, H—3061, S—4527, H—412. ვ. ასლანიშვილის კოლექციის — B, Q—799, ლიტერატურული მუზეუმის C—10768/191.

3. მესამე რედაქცია პოემისა (ჩანართები ა, ბ და გ), ამ რედაქციას შეიცავენ შემდეგი ხელნაწერები: H—757, H—54, H—2074; Q—779, H—1839, Q—483.

4. მეოთხე რედაქცია პოემისა (ჩანართები ა და დ), ამ რედაქციას შეიცავენ შემდეგი ხელნაწერები: H—461, S—4499, K—205, მზეხათუნისეული W—17, Q—796.

ვეფსისტეაოსნის გაგრძელებათა რედაქციები და პლასტების დათარიღების საკითხები

მე-17 საუკუნის ხელნაწერები, როგორც ვნახეთ, შეიცავენ პოემის უვრცელეს რედაქციულ სახეს (სხვადასხვა ხელნაწერები — სხვადასხვა ქვერედაქციებით). პოემის გმირების არაბეთში გამარჯვებით დაბრუნებამდე ეს ხელნაწერები ამბის დაახლოებით ისეთივე მიმდინარეობას იძლევიან, როგორც ეს ვეფხისტეაოსნის ცნობილ გამოცემებში გვხვდება. მართალია, ამ მონაკვეთშიც რიგი ხელნაწერები იძლევა თითქმის 200-მდე ზედმეტ სტროფს, მაგრამ ისიც გამორკვეულია, რომ ისინი არ შეიცავენ რაიმე სერიოზულ სიუჟეტურ თუ თემატიკურ, გადახვევებსა და ახალ ელემენტებს.

რაც შეეხება მომდევნო თავებს, აქ უკვე სხვაობა იწყება. არაბეთში გადახდილი ქორწილის შემდგომ ტარიელი დიდძალი ჯარით, ძმადნაფიცებთან ერთად, ინდოეთში მიემგზავრება. ინდოეთის მიახლოებულ გმირებს გზად შემოხვდება ინდოეთიდან მომავალი ქარავანი. აქ გმირები შეიტყობენ სამწუხარო ამბავს. გარდაცვლილა ფარსადან მეფე, ხოლო ინდოეთს ვერაგულად დასხმია თავს, აღრევე ცნობილი, ხატაელთა ხელმწიფე რამაზი: „მოსულა ხატათ ლაშქარი, ქალაქსა შემოსდგომია“. ტარიელი დაუყოვნებლივ გაემშურება ინდოეთში. რამაზ მეფე კიდევ ერთხელ ვარდება ტყვედ. ინდოეთი გამარჯვებას ზეიმობს. დიდი ქორწილის გადახდის შემდგომ ავთანდილი და ფრიდონი უბრუნდებიან თავიანთ სახელმწიფოებს და აქაა ცნობილი სტროფები: „მათ სამთავე ხელმწიფეთა ერთმანერთი არა სძულდეს“. და „ყოვლთა სწორად წყალობასა ვითა თოვლსა მოათოვდეს“. ეს არის ე. წ. „ინდო-ხატაელთა ამბავი“⁵³.

⁵³ პოემის ეს ეპიზოდი, ხელნაწერებზე დაყრდნობით, შეიტანა ვეფხისტეაოსნის 1934 წლის გამოცემაში კონსტანტინე კიკინაძემ. იგივე ეპიზოდი ზოგიერ-

შემდგომ იწყება სრულიად ახალი ეპიზოდი. რომელსაც შეიძლება ითქვას, თავისი საკუთარი პროლოგი გააჩნია⁶⁴.

საწუთროო უხანაო, სიმუხთლისა სენი გჳირსა,
უწინ ცათა აუვანილსა ჩააგდებვე დიდსა ჳირსა,
გააუვითლებ ჳარვის ფერად პირველ ლალსა განაჳკირსა,
ჳარგად ვერვინ ვერა ნახავს ხანგაძლად შენგან დანაჳკირსა.

ესე ამბავი ნარჩომი მათ ლომთა მორჳმით მგონეთა,
გალეჳსვა აკლდა ხვარაზმთა, მეტად ვერ მოვიგონეთა⁶⁵,
ძნელია პოვნა, გული ჳართა, დაეჳარდი, დაველონეთა,
ჳვლავე ვთჳვი, ლეჳსი გავმართე, მოსმენით გაიგონეთა.

აწ, გონიერნო, სიტყვანი თჳვენ ჩემნი შეიწყნარენით,
ძველნი ნარჩომნი ამბავნი ლეჳსად ვთჳვენ, გაიხარენით.
სარგის დაურჩა უთჳმელად, მას ესე დავაბარენით,
ლეჳსნი მიჳენით, ამისთვის ენანი მომახმარენით.

აქედან იწყება საკუთრივ ამბავი. ინდოეთის სახელგანთქმული მეფე ტარიელი მძიმე სნეულებას შეუპყრია. ოთხი წელი სარეცელს არ მოშორებია და თურმე: „ველარა ნახეს მხეტთა სრვით და ვერცა რაზმთა მწყობელი“ ამას შეიტყობს მისი ძველი მოსისხლე მტერი ხვარაზმშა და ტარიელის ავადმყოფობით გათამამებული გამოემართება სისხლისძიებად: „ხვარაზმით გამოემართა რევანოზ მეფის შვილიო“. ხვარაზმელებმა დაამარცხეს ინდოთა ჳარი. რომელსაც ველარ სარდლობდა ტარიელ „სენთაგან დამძიმებულო“. ერთი წლის განმავლობაში გრძელდებოდა ხვარაზმელთა თარეში. მხოლოდ ტარიელის სადგომი ციხე-ქალაქი გადაურჩა მტერს, რომელიც გამარჯვებული მიბრუნდა თავის ქვეყანაში.

ტარიელი და ნესტანი კაცს აგზავნიან არაბეთსა და მულაზან-ზარს. ამ ამბით შეწუხებული ავთანდილი და ფრიდონი მყისვე წა-მოვლენ ინდოეთში. აქ ვრცლად არის აღწერილი დიდი ხნის უნახავი მეგობრების შეხვედრა და ტარიელის დასნეულებით გამოწვეუ-

თი ცვლილებით არის აგრეთვე 1937 წლის საიუბილეო გამოცემაში. მაგრამ, როგორც ვნახეთ, ამ ეპიზოდით დაუმთავრებია პოემა ჳერ კიდევ 1802 წელს ბირთველ თუმანიშვილს. იხ. ხელნაწერი D—12904/190.

⁶⁴ ამ ეპიზოდური რკალის სჳემატურ გადმოცემას ვახდენთ ერთ-ერთი ვრცელი ტიპის ხელნაწერის მიხედვით, როგორიცაა H—54 და H—2074.

⁶⁵ შეად. პოემის პროლოგს: „ესე ამბავი სჳარსული...“.

ლი მწუხარება. სამთა სამეფოს ლაშქრითურთ ავთანდილი და ფრიდონი მიდიან ხვარაზმელთა ქვეყანაში და ომს უმართავენ ხვარაზმ-
შას. ომმა განვლო ორი ეტაპი. პირველად ფრიდონი და ავთანდილი
ძლევენ ხვარაზმშასა და მის ლაშქარს. იავარქმნიან მის სამეფოს.
ხვარაზმშა თავის სადგომში გამაგრდება. მალე ტარიელიც მომჭო-
ბინდება და შეუერთდება თავის მეგობრებს. იწყება მეორე ეტაპი.
შეიპყრობენ ხვარაზმშას—ლაშქრობის ეს მომენტი გადმოცემულია
საკმაოდ დეტალურად და ზეცადი ფერებით. ძმადნაფიცები ინდო-
ეთში მობრუნდებიან. იწყება დიდი ლხინი. კარგა ხნის შემდეგ
ავთანდილი და ფრიდონი გაემართებიან თავიანთ სამფლობელოებ-
ში. ამას მოსდევს ეპილოგის სტროფები:

ეს ამბავი დარჩომოდა სარგის ლექსთა შეუწყობლად,
აგრეე თმოგვი თმოგველთაგან შესავლითურთ დარჩა ობლად;
ესე სიტყვა მოახსენეს, ვინ ჩანს გმირთა რაზმთა მწყობლად,
მიბრძანა თუ: „ლექსად თქვიო მკვერ ქართულად, დაუშრობლად“.

შემდეგ კი უფრო ცნობილი სტროფები, რომელთა პირველ
სტრიქონებს მოვიტან:

„ერთმანერთისა მეშველთა მებრძოლნი იმაჟანაან...“
„ყოელთა სწორად წყალობასა ვითა თოელსა მოათოვდეს...“
„დავითის ქართველთ მეფისა, ვის მზე მსახერებს სარებლად...“
„მე ვთქვი ქება თამარისა და ხმელთა შინა მნათისა...“

ასე თავდება ეს ეპიზოდი, რომელსაც სამეცნიერო ლიტერატუ-
რაში „ხვარაზმელთა ამბავს“ უწოდებენ. ამ ხელნაწიერების მიხედ-
ვით პოემა არც აქ თავდება. გარდაცვალების წინ ტარიელი და ავ-
თანდილი ანდერძებს უტოვებენ მემკვიდრეებს. აქ გადმოცემულია
მათი საგმირო საქმეები, ე. ი. კვლავ გამეორებულია პოემაში
გადმოცემული ეპიზოდები. საინტერესოა, რომ ზოგ ხელნაწერში,
ნაცვლად ერთისა, ორ-ორი და სამ-სამი ანდერძი მიეკუთვნება ტა-
რიელსა და ავთანდილს. მხოლოდ ამის შემდეგ არის ლაპარაკი ტა-
რიელისა და ავთანდილის გარდაცვალებაზე. ფრიდონი დაიტრებს
ტარიელს და ნესტანს, ავთანდილსა და თინათინს. აქ კვლავ გვხვდ-
ება ეპილოგისეული სტროფები, რომლებიც ასრულებენ პოემას შემ-
დეგი სიტყვებით: „გასრულდა მათი ამბავი“...—და სხვ. დაახლოე-
ბით ამგვარი სახით გვხვდება პოემა მე-17 საუკუნის ხელნაწერებში.

მოცულობის მხრით მკვეთრ სხვაობას ამჟღავნებს ამ ხელნაწერებთან 1712 წლის გამოცემა. ეს არის პოემის მოკლე რედაქცია. პოემის შუა ნაწილის სიმოკლესთან ერთად აქ არაბეთის ქორწილიდან პირდაპირ ინდოეთში გადახდილ ქორწილზე გადადის თხზულება, ე. ი. აღარ გვხვდება ზემოთ აღნიშნული, „ინდო-ხატაელთა ამბავი“. ჩასაკვირველია. ვახტანგისეულ რედაქციაში არ არის აგრეთვე „ხვარაზმელთა“ და გმირთა გარდაცვალების ამბებიც და, როგორც ვთქვით, პოემა სრულდება ტარიელის ინდოეთში გაემგზავნა.

ძირითადად ასეთივე მოკლე რედაქციას წარმოადგენს ვეფხისტყაოსნის ე. წ. არტანუჯული ვარიანტიც, თუმცა ვახტანგისეულ გამოცემასთან შედარებით, იგი ზოგიერთ თავისებურ ელემენტს შეიცავს, ეს განსაკუთრებით ითქმის პოემის უკანასკნელ თავებზე.

ამ რედაქციათა, თუნდაც ასე სქემატური, მიმოხილვის შემდგომაც სრულიად ბუნებრივად ისმის კითხვა მათი ურთიერთდამოკიდებულების შესახებ: რომელი მათგანი შეიცავს პოემის უძველეს სახეს ან როგორ მოხდა ამ ნაირსახეობათა ჩამოყალიბება.

მაგრამ საჭიროა აქვე აღინიშნოს ისიც, რომ ვიდრე ჩვენ სწორედ ამ თვალსაზრისით შევხედავდეთ რედაქციათა ურთიერთობის საკითხებს, გარკვეული შეხედულება უნდა ვიქონიოთ თვით პოემის მოცულობის შესახებ. იმთავითვე რა ფარგლებს მოიცავდა პოემის სიუჟეტური ქარგა, როგორი უნდა ყოფილიყო, დაახლოებით მან პოემის ნამდვილი დასასრული. ამ საკითხებში სწორი ორიენტაციის გარეშე შეუძლებელი იქნება მართებული დასკვნების გამოტანა არსებულ რედაქციათა კვლევის დროს.

პოემის რეალური დასასრულის ძიებისას, როგორც ცნობილია, ჩვენ სწორედ თვით პოემიდან, მისი მხატვრული სისტემიდან, და კერძოდ, მისი სიუჟეტიდან უნდა ამოვდიოდეთ, მაგრამ აქვე უნდა გავითვალისწინოთ ერთი აუცილებელი მომენტიც. კვლევის ბაზად, ჩვენი აზრით, უნდა ვაქციოთ სწორედ ხელნაწერთა მემკვიდრეობა, მთელი თავისი მრავალსახეობით. ამას მხარს უჭერს საყურადღებო გარემოება. ვახტანგისეული რედაქცია (ამჯერად ლაპარაკია პოემის მოცულობაზე) არ შეიცავს რაიმე ისეთ ელემენტს, რომელიც ამ ხელნაწერებში არ იყოს. თავის მხრით კი ეს ხელნაწერები მრავალ ისეთ თავისებურებებს შეიცავენ, რომელთა ხსენება არაა 1712 წლის გამოცემაში და ივარაუდება, რომ შესაძლებელია ამ თა-

ვისებურებებმა გარკვეული როლი შეასრულონ პოემის აღნიშნული თვალსაზრისით კვლევის დროს⁶⁶.

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა ერთი თვალის გადავლევაც საკმარისია მკითხველი დარწმუნდეს, რომ პოემას მრავალი ინტერპოლაციური ჰყავს. ეს ამყამად ურყევი დებულებაა, მით უმეტეს ზოგი მათგანი არც კი ძალავს თავის ვინაობას⁶⁷. საგულისხმოა, რომ მე-17 მე-18 საუკუნის მწერლები სხვადასხვა მოსაზრებებზე იდგნენ ვეფხისტყაოსნის მოცულობის საკითხში. ზოგ მათგანს ჰგონია, რომ პოემა რუსთაველს გმირთა სიკვდილამდე მიუყვანია. ცნობილია, რომ „ომიანიანის“⁶⁸ ავტორი ქაიხოსრო ყოველგვარი შენიშვნის გარეშე აგრძელებს ვეფხისტყაოსნის სწორედ გმირთა სიკვდილიდან და ვამოდის იმ შინაარსიდან, რომელიც ბოლო თავებშია მოთხრობილი. მეტიც, ამ ძეგლებში მთელი ვეფხისტყაოსნის შინაარსიცაა მოყვანილი. ომაინი ბურნე-მელიქს მოუყვება თავისი სახელოვანი წინაპრების შესახებ, რასაც ავტორი ასე გადმოგვცემს: „პირველად ინდოეთისა შვიდთა სახელმწიფოთა ფარსადან ხელმწიფისაგან დიდად გახარება. მერმე სახელმწიფოთა სიდიდე. ფარსადან მეფისაგან ტარიელის შვილად გაზრდილობა. სახელმწიფოს ქალის მიხდომა და ტურფად გაზრდილობა და ტარიელის გამიჯნურება და ხვარაზმშის მეფის შვილის სიკვდილი. მამიდასაგან ქალის დაკარგვა. ასპათისაგან ამბის მიტანა. მისგან ძებნად წასვლა. არაბთა მეფის როსტევერისაგან ნახვად და ავთანდილისაგან ეგზომ ძებნა და ტარიელის

---

⁶⁶ აქ მხედველობაში არ არის მიღებული არტანუჯული ვარიანტის ჩვენება, რადგან ამჟამად გარკვეულია მისი რედაქციული სახე, იგი განეცთობილ ვახტანგისეულ გამოცემას წარმოადგენს.

⁶⁷ ერთადერთი მკვლევარი, რომელიც უარყოფდა ამ დებულებას, იყო კონსტანტინე ჭიჭინაძე. იხ. მისი „რუსთაველის გარშემო“ 1928 წ., თბილისი. „ალიტერატურა ქ. შ. და ვ. ტ. პრობლემა“, 1925 წ., მნათობი, № 7, იგი პირდაპირ წერდა: „უველა ეს ტაეპი (ლაპარაკია ს. კაკაბაძის 1913 წ. გამოცემაში სქოლიოებზე დაბეჭდილ ნართალ ტაეპებზე) წარმოადგენენ თვითონ რუსთაველის მიერ დაწერილსა და შემდეგ მისგანვე გადაკეთებულ ტაეპებსო“. როგორც მოსალოდნელი იყო მკვლევარმა მომდევნო გამოკვლევებში ნაწილობრივ თვით უარყო ეს შეხედულება (ეს კარგად ჩანს „ვეფხისტყაოსნის“ 1934 წლის გამოცემაში).

⁶⁸ „ომიანიანი“ საგმირო-რომანტიკული ხასიათის თხზულებაა და შექმნილია დაახლოებით მე-16 მე-17 საუკუნეთა მიჯნაზე. პროფ. კ. კეკელიძე „ომიანიანს“ უწოდებს ვეფხისტყაოსნის დამატებათა დამატებას. მართლაც, ამ თხზულების სიუჟეტი სათავეს იღებს ვეფხისტყაოსნის ვრცელი რედაქციებიდან.

პოვნა და ძმად შეფიცვა. თინათინისათვის ამბის მირთმევა და მის-
გან საწადელის აღსრულება. აგრეთვე ფრიდონის შეყრა და ძმობა.
ფატმანისა და ავთანდილისაგან ნესტან-დარეჯანის პოვნა. ქაჯეთის
ციხის სამთაგან წაღება, ქალის გამოყვანა. ზღვათა მეფისაგან ქორ-
წილი. არაბეთს მისვლა. როსტევან მეფისაგან ტარიელის ქორწილი-
ინდოეთს მისვლა. რამაზის შეპყრობა და ხატაეთზე გამარჯვება. ტა-
რიელის დასნეულება და ხვარაზმელთაგან სისხლის ძებნა. ავთან-
დილისა და ფრიდონისაგან მიშველება. ხვარაზმთ მეფის ხელთ შეპ-
ყრობა და გამარჯვება. ტარიელის სიკვდილი და მისი შვილის სარი-
დნის—გახელმწიფება...” (ომიანიანი, გვ. 84). როგორც ვხედავთ,
აქ ერცელი ვეფხისტყაოსნის შინაარსია მოცემული—ქაიხოსროს
ასე წარმოუდგენია იგი.

ამ საკითხში დაახლოებით ასეთივე თვალსაზრისი უნდა ჰქონოდა
თეიმურაზ I-საც. მართალია, „თეიმურაზისა და რუსთველის გაბაა-
სებაში“ არჩილი თეიმურაზს ათქმევინებს რუსთველის შესახებ,
რომ „ერთი ამბავი აიწყე, ბოლოც სხვათ შეგითავესა“-ო. მაგრამ
ვეფიქრობთ, თვით თეიმურაზი ამ აზრის არ იყო. შეიძლება დაეუშ-
ვათ კიდევ, რომ მან არც იცოდა რუსთველის პოემის ინტერპო-
ლატორთა საქმიანობა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ძნელი წარმოსად-
გენია, რომ მას არ აღენიშნა ეს ამბავი რუსთველის ასე ხშირად
მოხსენიებისა, თუ მასთან შეტოქების დროს⁶⁰. სამეცნიერო ლიტერა-
ტურაში კარგადაა ცნობილი, რომ რუსთველთან ერთგვარი დაპირის-
პირების მოუხედავად თეიმურაზი თავის შემოქმედებაში ვეფხის-
ტყაოსნის მძლავრ ზეგავლენას განიცდიდა; ეს ითქმის განსაკუთრე-
ბით მის პოეტურ გამომსახველობაზე. იგი ხშირად ბაძავს რუსთვე-
ლის პოეტურ ხერხებს, შედარებებსა, თუ სენტენციებს. სა-
გულისხმოა, რომ ამგვარი სესხება ზოგჯერ მოდის ვეფხისტყაოსნის
გაგრძელებათაგან. მაგალითისათვის მხოლოდ ერთი ადგილი: „ქე-
თევან დედოფლის წამებაში“ თეიმურაზი აღავლენს სამღურავს
„ამა სოფლისადმი“ შემდეგი სიტყვებით:

⁶⁰ ცნობილია, რომ თეიმურაზი საერთოდ იცნობდა ინტერპოლაციის ფაქ-
ტებს. ამ მხრივ საინტერესოა მისი პოემა „ქეთევან დედოფლის წამება“, სადაც
თეიმურაზს დასაშვებად და ჩვეულებრივ ამბად მიაჩნია მისი პოემის სხვათა მ-
ერ გაგრძელება და პირდაპირ აცხადებს: „თქვენ შეათავეთ მის მადლთა“... და
„ვინცა ლექსი მიუმატოს, მე არა ვარ მომღერავიო“. იხ. თეიმურაზ პირველის
თხზულებანი, ილ. ბარამიძისა და გ. ჭაკობიას რედაქციით, 1931, გვ. 136.

კაცი ცრემლითა შეინდობს, თუ ცოდვა მასთანაც არსა,
კელავ სარეცელსა აღტობდეს, მოზელდეს მითა ნაცარსა.

27

ძნელი არ არის მიხედვით, რომ თეიმურაზის ეს სიტყვები მოდის
ვეფხისტყაოსნის „ინდო-ხატაელთა“ თავიდან:

კაცი ცრემლითა შეინდობს, თუ ცოდვა მისთანაც არსა,
ვით წინეველნი ისხემდეს თავსა მტვერსა და ნაცარსა.
1613

ეს ფაქტი იმაზე მიუთითებს, რომ თეიმურაზი „ინდო-ხატაელთა“
ამბავს ვეფხისტყაოსანს მიაწერდა.

ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა საკითხში თეიმურაზ I-ის პოზი-
ცია უფრო მკვეთრად მოჩანს „იოსებ-ზილიხანიანის“ მისეულ ვერ-
სიაში. ამ პოემის შესავალში, როგორც ცნობილია, თეიმურაზი ჩვე-
ულებისამებრ რუსთველს მოიხსენიებს და შემდეგ მოკლედ გადმოგ-
ვცემს ვეფხისტყაოსნის შინაარსს. ბუნებრივია, რომ ამ თხრობისას
პოეტი არამარტო შინაარსით, ზოგი მხატვრული გამოთქმითაც უაზ-
ლოვდება ვეფხისტყაოსანს. სანიმუშოდ კმარა თეიმურაზის სიტყე-
ბი ავთანდილის მიჯნურობის შესახებ. „თინათინისთვის ხელქმნი-
ლა, ვისგან მზე დაწუნებულა“—აშკარა რუსთველური თქმაა (გა-
ხსენეთ „თინათინ მზესა სწუნობდა“-ო და სხვა). ამჯერად კი ჩვენთ-
ვის განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ თეიმურაზი ამ თხრობაში
გმირთა სიკვდილზე ლაპარაკობს:

ბოლოდვე გავლეს საწუთრო, სოფლის საქმენი არესა,
იგ უსახონი ქალ-ყრმანი მიწასა მიაბარესა.
(იოსებ ზილიხანიანი, 16)

დაკვირვებამ ცხადყო, რომ ეს სიტყვები თითქმის სიტყვა-სიტყვით
იმეორებს ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა იმ ადგილებს, სადაც
უბარია გმირთა გარდაცვალებაზე:

„ი ქ უსახონი მიჯნური თაბუთისაკენ წაიღეს“ ან...
„იგი სოფლისა ქაერნი საფლავთა მიბარესა“.

ეს დამთხვევა ორმხრივ არის საინტერესო. ერთი რომ „გმირთა სიკვდილი“ და, ზოგი მათი ანდერძი 1629 წელს, ე. ი. „იოსებ-ზილხანიანის“ ჩამოყალიბებისას, ჯერე ლიტერატურული ფაქტი ყოფილა (ამაზე უფრო დაწვრილებით ქვემოთ). მეორე და, ამჟამად კი ჩვენთვის უფრო საყურადღებო, ის არის, რომ თეიმურაზ I არა მარტო „ინდო-ხატაელთა ამბავს“, არამედ მომდევნო გაგრძელებებსაც, „გმირთა სიკვდილისა“, და მათი „ანდერძების“ ჩათვლით შესაძლოა რუსთველს მიაწერდა.

მაგრამ სულ სხვაგვარადაა საქმე არჩილ მეფესთან. მას თავისებური აზრი ჰქონია პოემის მოცულობაზე და ინტერპოლატორსაც კი ასახელებს. არჩილი რუსთველთან კამათში თეიმურაზს პირდაპირ ათქმევინებს: „ერთი ამბავი ააწყე, ბოლოც სხვათ შეგითავესა“, არჩილი ასახელებს კიდევ ამ ინტერპოლატორს:

„ნანუჩას რუსთველის ნათქვამში ბევრი რამ ჩაურევია. საბრალოს ვერ შეუწყვია, წმინდა რამ აუმღვრევია“-ო—ამბობს არჩილი.

მეორეგან არჩილი ასეთ სტროფებს უძღვნის ამ ინტერპოლატორს: „ნუ გგონია ვნანუჩაობ“, ე. ი. ნანუჩა ნუ გგონივარო. ა. ბარამიძემ მართებულად შენიშნა, რომ აქ მართლაც ერთგვარ ზოგად სახელად, ინტერპოლატიის სინონიმად, ჟღერს „ნანუჩაობა“.

არჩილი სხვა ინტერპოლატორთა შესახებ (მაგ., იოსებ ტფილელი, ვინმე მესხი და სხვ.) არას გვეუბნება. შესაძლებელია არც იცნობდა, თორემ უნდა ვიფიქროთ, რომ მათაც დაასახელებდა ნანუჩასავით⁷⁰. მეტიც, არჩილის ზემოთ მოყვანილ სიტყვებში არ ჩანს, თუ კონკრეტულად პოემის რა ადგილებს გულისხმობდა, როცა „შეთავებაზე“ მიუთითებდა.

აი დაახლოებით ის, რაც იცოდნენ პოემის მოცულობის შესახებ აღორძინების ხანის მოღვაწეებმა⁷¹. ცნობილია, რომ მოცულობის საკითხში ხელნაწერებთან შედარებით მკვეთრ სხვაობას ამჟღავნებს ვახტანგისეული გამოცემა. ამ რედაქციის საკითხებს დაწვრილებით

⁷⁰ აქ ეპოს იწვევს ის გარემოება, რომ იოსებ ტფილელის მიერ გადაწერილი, ე. წ. „ზაზასეული“ ხელნაწერი, მისივე ინტერპოლაციებით ერთ დროს ეკუთვნოდა არჩილის ძმას ლევან მირზას. მაგრამ რამდენადაც ვიცი, არჩილი არ აძლევს რაიმე ცნობას იოსებ ტფილელის ინტერპოლაციებზე.

⁷¹ შდრ. ტრ. რუხაძე, აღორძინების პერიოდის მწერლობის ცნობები შოთა რუსთაველსა და ვეფხისტყაოსანზე.

სხვა შრომაში ვეხებით, და თუ გავიზიარებთ იმ შეხედულებას, რომ ეს არის კრიტიკული რედაქცია, მაშინ ჩანს, რომ ამ გამოცემის რედაქტორმაც დაახლოებით მაინც იცოდა, რომ ინტერპოლატორს უმუშავია პოემის ბოლო თავებშიც, მაგრამ სახელდებით არ შეეჩლო ეთქვა, თუ სად თავდებოდა რუსთველის პოემა და სად იწყებოდა ინტერპოლატორთა „ღვაწლი“. მაშინ ივარაუდება, რომ მას თავისი შეხედულებისამებრ შეუმოკლებია და შეუქმნია პოემის ხელოვნური (კრიტიკული) რედაქცია. რედაქტორს ამოუღია ადგილები, რომლებიც არ უცენია რუსთველისად და ცდილა, რომ თბრობის ძაფიც არ გაეწყვიტა. ვახტანგისეულ გამოცემას ამ ადგილებში მაინც ეტყობა ხარვეზები, ერთგვარი უსრულობა.

პოემის შედგენილობა-მოცულობის საკითხი მრავალგზის გამხდარა კამათის საგანი. როგორც ცნობილია, მკვლევართა ერთ ნაწილს ვახტანგისეული რედაქცია ავტორისეულად თუ არა, ერთ-ერთი უძველესი დედნის გამეორებად მიაჩნდა: ამიტომაც, პოემის მოცულობის საკითხი მათთვის არსებითად გადაჭრილი იყო. პოემის რეალური მოცულობა თვით ვახტანგისეული გამოცემის შიგნით არის საძიებელიო⁷². ამ მხრივ დამახასიათებელია მკვლევარ პავლე ინგოროყვას განცხადება, რომლის აზრითაც მოცულობის საკითხის კვლევაში სრულიად ეკარგება მნიშვნელობა ხელნაწერთა მემკვიდრეობას. თავის ნაშრომში „რუსთველიანა“ იგი პირდაპირ წერს, რომ „თუ ჩვენ მაინც მოგვიხდება შეეჩერდეთ წინასწარ ამ 725 სტროფზე (ე. ი. რითაც ხელნაწერები განსხვავდება 1712 წ. გამოცემისაგან), საქმე ის არის, რომ ამ უფრო ახლო დროის დამატებულ ადგილებში წარმოდგენილია მეტად საყურადღებო ბიბლიოგრაფიული ცნობები, რომლის ასე თუ ისე გაგებამ შესაძლოა სრულიად შეცვალოს ჩვენი წარმოდგენა ვეფხისტყაოსნის ავტორის კინაობაზე. ამას გარდა, ეს შემდეგი დროის დამატებანი გვაძლევენ საშუალებას გამოვარკვიოთ, თუ როდის წარმოიშვა თვით ეს უძველესი ვახტანგისეული დედანი, რომლის გაგრძელებას ეს დამატებანი წარმოადგენენ“⁷³.

⁷² ამას იზიარებდნენ დ. კარიჭაშვილი, პროფ. ი. აბულაძე, პ. ინგოროყვა და სხვ.

⁷³ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, 1926, გვ. 19.

1925 წელს პოეტი კონსტანტინე ჰიჭინაძე შეეცადა დაესაბუთებინა, რომ პოემის ნამდვილი დასასრული ვახტანგისეული რედაქციის ტექსტის გარეთ არის საძიებელი⁷⁴.

ზოგიერთმა მკვლევარმა სცადა კიდევ ამ დასასრულის დადგენა. მაგალითად პროფ. ს. კაკაბაძემ დაარღვია რა თავისი საკმაოდ ორიგინალური, ადრევე წამოყენებული თეორია⁷⁵, მან 1927 წელს მის მიერ გამოცემულ ვეფხისტყაოსანს თავისებური დასასრული გამოუწახა⁷⁶ და ვახტანგისეული ტექსტი კიდევ უფრო შეამცირა. პოემა თავდება თინათინისა და ავთანდილის დალოცვით როსტევეანის მიერ. რედაქტორს „ინდოხატაელთა“ თავის ბოლო სამი სტრიქონი მიუყერებია აქ, ოპერაციის ხელოვნურობა ნათელია. რედაქტორი ამ შემთხვევაში წმინდა ფორმალური პრინციპიდან გამომდინარე: რადგან პოემა არაბეთის ამბებით იწყება, იგი არაბეთშივე უნდა გათავდესო. იგი პირდაპირ წერს: „პოემის დასასრულის გასარკვევად, მნიშვნელობა აქვს შემდეგ გარემოებას. პოემის ფაბულა ბუნებრივად თავდება ავთანდილის და თინათინის ერთად ტახტზე დასმით როსტევეანის მიერ. პოემა იწყება ავთანდილის და თინათინის მიჯნურობის ამბით და თავდება ავთანდილის და თინათინის დალოცვით როსტევეანის მიერ“.

პოემის დასასრულის კვლევისას, როგორც ვთქვით, სწორედ ხელნაწერთა მემკვიდრეობას უნდა გაეწიოს ანგარიში. განსაკუთრებით ეს მას შემდეგ, რაც გამოვლინდა ზოგი ახალი მასალა ამ ხელნაწერთა გარშემო. პოემის დასასრული, ხელნაწერთა მიხედვით, სქემატურად ჩვენ უკვე წარმოვადგინეთ, მაგრამ მათი უფრო დეტალური შესწავლა ცხადყოფს, რომ სხვადასხვა ხელნაწერები ამ ნაწილ-

---

⁷⁴ კ. ჰიჭინაძე, ალიტერაცია ქართულ შაირში და ვ. ტ. პრობლემა, 1925. ეს შეხედულება უფრო მართებული და დახვეწილი სახით ავტორმა გამოთქვა, აგრეთვე, მის მიერ 1934 წელს გამოცემულ ვეფხისტყაოსნის შესავალ წერილში.

⁷⁵ 1913 წლის გამოცემა ვეფხისტყაოსნისა. რომლის შესავალ წერილში პოემის დამატებათა ავტორად გამოყვანილია XV საუკ. მწერალი — რუსთაველი — ვინმე მესხი.

⁷⁶ ამ შემთხვევაში იმ მკვლევართა გზას მიყვებოდა, რომლებიც, როგორც ვთქვით, ვახტანგისეული გამოცემის ფარგლებში ეძებდნენ პოემის ნამდვილ დასასრულს.

შიც მკვეთრ სხვაობას ამჟღავნებენ, თუმცა უნდა ითქვას, რომ აქაც ხერხდება საკმაო სიზუსტით გამოყოფილ იქნეს თავისებური რედაქციული ტიპები. პირველი ტიპის ხელნაწერები შედარებით მოკლე რედაქციას იცავენ. აქ „ინდო-ხატაელთა ამბავს“ მიჰყვება ჩვეულებრივ „ხვარაზმელთა ამბავი“. მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ე. წ. „ხვარაზმელთა ამბავი“ ბევრად უფრო მოკლეა. მაგალითად, ამ ტიპის ხელნაწერთა შორის ჩვენამდე უნაკლოდ არის მოღწეული ნუსხა S—2829, რომელიც ანდერძის მიხედვით გადაწერილია 1688 წელს და, როგორც წინა თავებში ვნახეთ, ერთ-ერთი უძველესი ტიპის რედაქციას იცავს. აქ „ხვარაზმელთა ამბავი“ წარმოდგენილია სულ 116 სტროფით. რაც შეეხება გმირთა სიკვდილსა და მათს ანდერძებს, ისინი თითქმის უმნიშვნელო რაოდენობის სტროფებითაა წარმოდგენილი და შეიცავენ 39 სტროფს. საინტერესოა, რომ ამ ხელნაწერის ჩვენებას მთლიანად ეთანხმება უძველესთარილიანი ხელნაწერი H—599, რომელიც გადაწერილია 1646 წელს⁷⁷.

როგორც დეტალურმა შეჯერებამ გამოარკვია, პოემის დასასრულის საკითხში S—2829-ს არა თუ უახლოვდება, არამედ ზუსტ იგივეობას ამჟღავნებს XVII საუკუნის ხელნაწერი Q—261-იც, ე. წ. ხოვლელის ნუსხა, რომელიც S—2829-ის მსგავსად 116 სტროფს შეიცავს „ხვარაზმელთა ამბავში“, გმირთა გარდაცვალება აქაც 39 სტროფითაა წარმოდგენილი. ასე, რომ ამჟამად ხელნაწერების უმოკლეს რედაქციას მე-17 საუკუნის რამდენიმე ხელნაწერი იცავს.

მეორე ჯგუფის ხელნაწერებში პოემის დასასრულის საკმაოდ განსხვავებული სურათი მოგვეპოვება. აქ „ინდო-ხატაელთა ამბავი“ იმავე სახითაა წარმოდგენილი, როგორც ზემოთ აღნიშნულ ხელნაწერებში, მაგრამ „ხვარაზმელთა ამბავი“ უკვე ბევრად უფრო გავრცობილია. ამ ჯგუფის ხელნაწერებში შედის შემდეგი ნუსხები: H—2074, H—54, ასეთივე მოცულობას იზიარებს აგრეთვე ხელნაწერი A—363, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმ სტროფებს, რომლებიც ამ ხელნაწერისათვის აშიებზე დაუმატებიათ მოგვიანებით. ამ ჯგუფის ხელნაწერებში „ხვარაზმელთა ამბავი“ შეიცავს დაახლოე-

⁷⁷ H—599 — თუმცა ამ ნაწილში ოდნავ დეფექტურია, მაგრამ გადარჩენილი სტროფებიც იძლევიან უფლებას, რომ H—599-სა და S—2829-ის დიდი სახლოვე ვაღიაროთ.

ბით 164 სტროფს, ნაცვლად 116 სტროფისა. ვოცლად არის წარმოდგენილი აგრეთვე „გმირთა გარდაცვალების ამბავი“ მომყოლი ანდერძებითურთ. მაგალითად, H—54 ხელნაწერში ასეთი სურათია: თუ წინა ჯგუფის ხელნაწერები „გმირთა გარდაცვალებას“ 39 სტროფით წარმოგვიდგენდნენ, ამ ხელნაწერში უკვე „გმირთა ანდერძების“ გავრცობის ხარჯზე, ეს ბოლო თავები გადმოცემულია 75 სტროფში. ასეთივე ვითარებაა ამ ჯგუფის სხვა ხელნაწერებშიც.

არის სხვა ხელნაწერები, რომელთა შორის ყველაზე ტიპურსა და სრულ სურათს იძლევა ე. წ. „ზაზასეული“ ხელნაწერი (Q—1082). წინა ჯგუფის ხელნაწერებთან ერთად აქაც ჩვეულებრივი სახით არის წარმოდგენილი „ინდო-ხატაელთა“ ამბავი, რაც შეეხება „ხვარაზმელთა ამბავს“, ეს ხელნაწერი დაახლოებით იმჟორებს მეორე ჯგუფის ხელნაწერებს (H—54, H—2074 და სხვ.). აქ „ხვარაზმელთა ამბავი“ წარმოდგენილია თითქმის 160 სტროფით. ამ ხელნაწერში მკვეთრი სხვაობა იწყება „გმირთა სიკვდილის“ თავიდან, ხელნაწერი იძლევა ახალ დამატებით თავებს.

ასე, რომ თუ პირველი ჯგუფის ხელნაწერებში გმირთა გარდაცვალება და ანდერძები წარმოდგენილი იყო 39 სტროფით, მეორე ჯგუფის ხელნაწერებში ეს ნაწილი უკვე გაზრდილია 75 სტროფამდე. რაც შეეხება მესამე ჯგუფის ხელნაწერებს, როგორც „ზაზასეული“ ხელნაწერიდან ირკვევა, აქ „გმირთა გარდაცვალება“ შეიცავს 136 სტროფს. უნდა ითქვას, რომ მე-17 საუკუნის თითქმის ყველა ხელნაწერი ძირითადად რომელიმე ამ ჯგუფს მიეკუთვნება პოემის დასასრულის მიხედვით („ინდო-ხატაელთა ამბიდან“ მოკიდებული).

აქ გვაქვს რამდენიმე გამონაკლისი, როცა მე-17 საუკუნის რომელიმე ხელნაწერი არ ეგუება დასასრულის საკითხში ამ ჯგუფებიდან ერთ-ერთს. პირველ რიგში დასახელებული უნდა იქნეს ხელნაწერი H—757, იგი ძირითადად მისდევს H—54-ის ტიპის დედანს, ხოლო ბოლო თავებში მომდინარეობს „ზაზასეული“ ნუსხიდან, ამდენად H—757 სხვადასხვა ხელნაწერთა შენარევს წარმოადგენს და არ ქმნის რაიმე ახალ, თავისებურ პლასტს, რომლის ცალკე გამოყოფაც საჭირო იქნებოდა.

მე-17 საუკუნის ხელნაწერებიდან პოემის დაბოლოების მხრით, ერთი შეხედვით, თავისებურებას ამჟღავნებს აგრეთვე ხელნაწერი S—4499. აქ არის ტარიელის კიდევ ერთი ახალი ანდერძი, რომელიც აღრეულ ხელნაწერში არ გვხვდება.

ეს ანდერძი 18 სტროფისაგან შედგება. ჩანართებიანი გამოცემის მიხედვით ეს არის სტროფები 20241-18. როგორც ჯერ კიდევ 1927 წელს პავლე ინგოროყვამ აღნიშნა, ეს უნდა იყოს უქანასკნელი ჩანართი ანდერძი. ამას სავესებით მხარი დაუჭირა ახალმა მასალებმაც, კერძოდ კი „ზაზასელი“ ხელნაწერის საქართველოში ჩამოტანამ. როგორც გამოიკვეა, S—4499 განიცდის ამ ხელნაწერის გავლენას და აქ შეტანილია ტარიელის ის ანდერძი, რომელიც იოსებ ტფილელს ეკუთვნის. ამ ხელნაწერში უნდა ყოფილიყო აგრეთვე ტფილელის სხვა ანდერძებიც, მაგრამ ნუსხა ბოლო თავებში დეფექტურია—აქლია მრავალი ფურცელი. ასე რომ ეს ხელნაწერი და მისი სპეციფიკური ანდერძი 1660-იანი წლების შემდეგ უნდა ყოფილიყო ჩამოყალიბებული. მაშასადამე, იგი დასასრულით ამავე ჯგუფის ხელნაწერებში შედის და, თავის მხრივ კი, უმატებს 18 სტროფისაგან შემდგარ ანდერძს.

სანამ ზემოთ ჩამოყალიბებულ ტიპური ჯგუფების განხილვაზე გადავიდოდეთ, საჭიროა აღინიშნოს, რომ იმავე „რუსთველიანაში“ პავლე ინგოროყვამ სწორედ ამ ხელნაწერის ანდერძზე დაუბნობით სცადა ე. წ. მესამე პლასტის დათარიღება⁷⁸. იგი წერს:

„გამოვარკვით ჯერ დრო, რომლის უგვიანეს ვერ დაიწერებოდა მესამე პლასტის დამატებანი. შედარებითი ანალიზი მესამე პლასტისა ჩვენ გვიჩვენებს, რომ ყველაზე გვიანი დამატება მესამე პლასტისა, რიგით მეთორმეტე წარმოდგენილია ხელნაწერში N: 4499 (იგივე S—4499 — ს. ც.). აქ ჩვენ, სხვათა შორის, გვხვდება ასეთი ტექსტი: „აქ პირველი ანდერძი ტარიელისაგან თავის შეილს-თანა“.—რომ ეს ტექსტი ყველაზე გვიან დამატებას წარმოადგენს, ამტკიცებს ის, რომ იგი შეტანილია მართო ერთ ხელნაწერში (S—4499-ში). და ამას გარდა სიუჟეტის განვითარების მხრივ იგი ყველაზე შორს მიდის: აქ დასახელებულია ტარიელის ძე სარიდან, რომელსაც სხვა დამატების ავტორები ჯერ კიდევ არ ახსენებენ“⁷⁹.

⁷⁸ პ. ინგოროყვასთან პლასტები სხვა პრინციპითაა გამოყოფილი, ვიდრე წინამდებარე წიგნში.

⁷⁹ რუსთველიანა, 1926, გვ. 22. ამ ანდერძში „სარიდან“ მართლაც რამდენა ჯგუფა ნახსენები.

მკვლევარს ამ ანდერძიდან სათანადო სტროფიც მოჰყავს:

ხანი გარდახდა, მოვიდა დღე აღსასრულის მეფისა,
დაწვა ლოგინად, დავარდა, მას მაჟა აღარ ჩქეფისა,
თქვა: „ჩემი ასე დაცემა, ვიცი ამ სოფელს ეფისა,
აწვე სარიდან მომგვარეთ, ანდერძი ვკადრო კრებისა“.

„და რადგან მე-16 საუკუნის ავტორი „ომინიანისა“ ქაიხოსრო იძლევა „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტის შემდეგ გაგრძელებას და აგვიწერს ამ სარიდანის ძიჲს ომან ჰაბუკის თავგადასავალს: ამის მიხედვით ცხადი ხდება, რომ ჯერ კიდევ 1600 წლის დროს ყველა დამატებანი მესამე პლასტისა, და მათ შორის, ეს ყველაზე ნაგვიანევი მეთორმეტე დამატებაც სარიდანის შესახებ, უკვე შეტანილი ყოფილა ვეფხისტყაოსანში. მაშასადამე, მესამე პლასტის დამატებანი იწერებოდა 1600 წ. უფრო ადრე დროს“⁸⁰.

როგორც ირეკევა, ზოგი რამ აქ წარმოუგენილია არა ზუსტად. „რუსთველიანას“ ავტორთან ერთად ჩვენც ვიზიარებთ მოსაზრებას, რომ S—4499-ის ანდერძი მართლაც ერთ-ერთი უკანასკნელი ინტერპოლაციებს შორის⁸¹. მაშასადამე, მას წინ უსწრებენ ტარიელისა და ავთანდილის ის ანდერძები, რომლებიც იოსებ ტფილელს ეკუთვნის. ეს ანდერძები კი შექმნილია დაახლოებით 1660-იან წლებში; ე. ი. ზემოთ ნახსენები ანდერძი 1600 წლის ახლოს ვერ შეიქმნებოდა. ამდენად, ჩვენი აზრით, მესამე პლასტის პავლე ინგოროყვასეული დათარიღება მცდარია თითქმის მთელი საუკუნით.

ამას მხარს უჭერს კიდევ ერთი გარემოება, S—4499-ის ანდერძის ქაიხოსროს „ომინიანზე“ გავლენის კვალს, როგორც ვნახეთ, პავლე ინგოროყვა ხედავს ამ ანდერძის ისეთ დეტალში, რომელიც სხვა დამატებაში ჯერ კიდევ არ ყოფილა. ეს არის ტარიელის ძის „ს ა რ ი დ ა ნ ი ს“ ხსენება ამ ანდერძში, საიდანაც ეს სახელი აიღო, ალბათ, „ომინიანის“ ავტორმა.

ხელნაწერები არ ადასტურებენ ამ მოსაზრებას. სახელი სარიდან სხვა ანდერძშიც იხსენიება. მოვიყვან ამ სტროფს:

⁸⁰ რუსთველიანა, 1926, გვ. 24.

⁸¹ ამას ადასტურებს ხელნაწერთა შეჯერება და აგრეთვე ისიც, რომ S—4499-ის დასასრული ძირითადად „ზაზასეული“ ხელნაწერის მიხედვითაა ჩამოყალიბებული.

ეს სტროფი ამოღებულია იოსებ ტფილელის მიერ შეთხზული ტარიელის ანდერძიდან. მაშასადამე, ამ დეტალის მოშველიება არ იძლევა რაიმე გასაღებს მესამე პლასტის ზემოთ მოყვანილი დათარიღებისათვის⁸².

როგორც ვხედავთ, ეს ორი ხელნაწერი (H—757, S—4479), მიუხედავად ერთგვარი გადახვევისა, ძირითადად მაინც ხელნაწერთა იმ ტიპებიდან მომდინარეობენ, რომლებიც ჩვენ ზემოთ რამდენიმე ჯგუფად დავყავით პოემის დასასრულის მიხედვით. უნდა ითქვას, რომ ამეამად ჩვენ არც ვიცნობთ სხვა ადრეულ ხელნაწერს. რომელიც ამ ჯგუფთა ფარგლებში არ ექცეოდეს. ამდენად, სწორედ ეს ჯგუფები უნდა მივიღოთ აღნიშნული საკითხის კვლევის ბაზად.

ერთი რამ ამთავითვე უნდა ვაღიაროთ: მკვლევართა მეტი წილი დღეს უკვე იზიარებს, რომ ეს ანდერძები და ე. წ. „ხვარაზმელთა“ ამბავი—„აშკარა ინტერპოლაციას წარმოადგენს და როგორც მსოფლმხედველობით, ისე მხატვრული სისტემით მკვეთრ სხვაობას ამჟღავნებს პოემის ძირითად ნაწილთან. მეტიც, „ხვარაზმელთა“ ამბავს გააჩნია საკუთარი პროლოგი და ეპილოგი, რაც კიდევ უფრო გამოჰყოფს მას პოემის სხვა ნაწილებიდან. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც ვჩერდებით როგორც „ხვარაზმელთა ამბავზე“, ისევე გმირთა ანდერძებზეც, რადგან მათი სწორი დათარიღება გარკვეულ მასალას მოგვცემს წინა ეპიზოდების ჩამოყალიბების დროის დასადგენად.

ჯგუფებად გამოყოფის დროს ჩვენ უკვე ვნახეთ, რომ მესამე ჯგუფის ხელნაწერები (მათ შორის ტიპიური „ზახასეული“) თავისი მოცულობით საკმაოდ განსხვავდებიან მეორე ჯგუფის ხელნაწერთაგან. ეს სხვაობა გმირთა ანდერძებს ეხება. მესამე ჯგუფის ხელნაწერები ორ ახალს, ტარიელისა და ავთანდილის ანდერძს უმატებენ 61 სტროფის რაოდენობით. ამ ორივე ანდერძის ავტორი ახლა უკვე ცნობილია და დაწვრილებით ამაზე შემდეგ შევჩერდებით⁸³. იგი არის ცნობილი პოეტი და კალიგრაფი იოსებ ტფილელი, რომე-

⁸² საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ პ. ინგოროყვას ე. წ. „პლასტების თეორია“ სხვა შემთხვევებშიც არ ეთანხმება ხელნაწერთა რეალურ ვითარებას.

⁸³ ამდენად, ეს მესამე ჯგუფი არსებითად მეორეს უბრალო გაგრძელებას წარმოადგენს, მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

ლ. 1660-იან წლებში ქმნიდა ამ დამატებებს. მაშასადამე, თუ ამ ორ ანდერძს გამოვაკლებთ მესამე ჯგუფის ხელნაწერებს, მაშინ ისინი სრულიად დაემთხვევიან გაგრძელებათა მეორე რედაქციას (H—54, H—2074 და სხვ.).

დასასრულის მიხედვით, მეორე ჯგუფის ხელნაწერებში, „ხვარაზმელთა ამბავი“ წარმოდგენილია 164 სტროფით, ხოლო გმირთა გარდაცვალება 75 სტროფით (ტარიელის ერთი ანდერძი, ავთანდილის ერთი ანდერძი და გმირთა გარდაცვალება). ყველაზე მნიშვნელოვანი საკითხი ისაა, თუ როდის არის შექმნილი ეს დამატებანი; ეჭოდ კი, აქ ჩამოყალიბებული ანდერძები და გმირთა გარდაცვალება.

ჩვენ ვნახეთ, რომ „ომიანიანი“ უკვე გულისხმობს ხვარაზმელთა ამბავსაც და გმირთა გარდაცვალებას. მაგრამ ცხადია, რომ აქ დაცული ცნობები მეტად ზოგადი ხასიათისაა და არ ჩანს „ომიანიანის“ ავტორი იცნობდა თუ არა ისეთ დასასრულს, როგორიც ეს მეორე ჯგუფის ხელნაწერებშია (H—2074, H—54 და სხვ.). თუ ეს დამატებები ამ დროს ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული და ქაიხოსრო აგრძელებდა ამბავს სწორედ ისეთი დაბოლოებიდან, როგორიც გვაქვს პირველი ჯგუფის ხელნაწერებში⁸⁴. (S—2829, H—599, Q—261 და სხვ.), მაგრამ ჩვენ გვაქვს სხვა ფრიად მნიშვნელოვანი წყაროს ჩვენება, რომელიც ამ საკითხს ნათელს ჰდენს. ეს არის თეიმურაზ I სიტყვები „იოსებ-ზილიხანიანიდან“, რომელიც გაკვრით უკვე მოვიხსენიეთ. მოაქვს რა ვეფხისტყაოსნის შინაარსი, თეიმურაზი პოემის გმირთა შესახებ აღნიშნავს:

ბოლოდვე გავლეს საწუთრო, სოფლის საქმენი არესა,
იგუესახონიქალ-ყმანი მიწასა მიაბარესა
(იოსებ-ზილიხანიანი, 16)

⁸⁴ „ომიანიანში“ ყურადღებას იპყრობს თვით სახელი „სარიდან“, რომელიც არც პირველ და არც მეორე ჯგუფის ხელნაწერთა ბოლო თავებში არ იხსენიება და პირველად, როგორც ვნახეთ, გვხვდება მხოლოდ იოსებ ტფილელას ანდერძში. რომელიც 1660-იან წლებშია ჩამოყალიბებული.

ამჟამად ჩვენს ხელთ მყოფი მასალები მხოლოდ იმ დასკვნის უფლებას გვაძლევენ, რომ სახელი „სარიდან“ სწორედ ქაიხოსროს ეკუთვნის, რაც მან, ალბათ, ტარიელის მამის მიხედვით შეარქვა ტარიელის ძეს (პაპის სახელი სეილიშვილზე გადადიოდა მეტწილად). „ომიანიანიდან“ კი ეს სახელი აიღო იოსებ ტფილელმა, როცა ქმნიდა თავის ანდერძებს, ე. ი. წინააღმდეგ ზოგიერთი მკვლევარისა, აქ სრულიად შებრუნებული ვითარებაა.

ეს ადგილი, როგორც ვნახეთ, მართლაც ჰგავს პოემის დასასრულის ერთ სტროფს „გმირთა სიკვდილიდან“.

მალორებლისა, მუხთლისა სოფლისა წესი ბარესა.
ყოვლთა მოაწევს ბოლოდ ჟამ ტკივილისა საღმობარესა,
იგი სოფლისა ჭავარნი საფლავთა მიაბარესა,
ზედა მიწანი მიჰყარეს, მინიჩხეს, მიაბარესა.

2063

ეს სტროფი არის პირველი ჯგუფის ხელნაწერებში და, მაშასადამე, მეორე ჯგუფის ხელნაწერებშიც, ასე რომ, აქაც ძნელია გადაჭრით ითქვას, თუ როგორი ტიპის დასასრულს იცნობდა თეიმურაზი. მაგრამ „იოსებ ზილიხანიანი“ ზემოთ მოყვანილ სტროფში არის ერთი დეტალი, რასაც აუცილებლად უნდა მიექცეს სათანადო ყურადღება. აქ არის ასეთი გამოთქმა: „ი გ უ ს ა ხ ო ნ ი ქ ა ლ-ყ მ ა ნ ი“. როგორც ვნახეთ, ეს გამოთქმაც პოემის ბოლო თავებიდან აიღო თეიმურაზმა. მართლაც აქ არის ასეთი სიტყვები: „იქ უსახონი მიჯნურნი“ (2060). აქ საგულისხმო დამთხვევაა: თეიმურაზი პირდაპირ სპეციფიკურ შესიტყვებას იღებს გაგრძელების ამ ადგილიდან. მაგრამ ეს არ არის მთავარი. საქმეის არის, რომ გაგრძელების ამ სტროფს არ იცნობს პირველი ჯგუფის არც ერთი ხელნაწერი (S—2829, H—599, Q—261 და სხვ.). სამაგიეროდ, ეს სტროფი მოთავსებულია მეორე ჯგუფის თითქმის ყველა ხელნაწერში (H—2074, H—54, A—363 და სხვ.) და ქმნის ერთიან ჩანართთა ციკლს, სადაც ტარიელის ვრცელ ანდერძს მიყვება ტარიელისა და ნესტანის გარდაცვალების ამბები.

ახლა თუ გავიხსენებთ, რომ თეიმურაზის „იოსებ-ზილიხანიანი“ დაწერილია 1629 წლამდე⁸⁵, მაშინ ჩვენთვის უკვე ნათელია შემდეგი: მე-17 საუკუნის პირველი მეოთხედისათვის უკვე ჩამოყალიბებულია ვეფხისტყაოსნის ისეთი რედაქცია, როგორიც ჩვენ გვაქვს მეორე ჯგუფის ხელნაწერებში: H—2074, H—54, A—363 (ეს უკანასკნელი გვიანდელი მინაწერების გარეშე) და სხვ. ე. ი. პოემის დასასრულს ამ ხანებში უკვე ჰქონდა 160-სტროფიანი „ხვარაზმელ-

⁸⁵ კ. კეკელიძე, ქველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. II, 1952, გვ. 279.

თა ამბავი“ და 75-სტროფიანი გმირთა გარდაცვალების ამბები ანდერძებითურთ (ტარიელისა და ავთანდილის ათთო ჯრცელი ანდერძი).

ასეთი დასკვნის შემდეგ, საჭიროა სპეციალურად აქვე შევეხოთ ვეფხისტყაოსნის წინა თავებში დასახელებულ ხელნაწერს, რომლის გარშემო უკვე საკმაო ლიტერატურა არსებობს. ეს არის, ჩვენთვის უკვე ცნობილი, მეორე ჩგუფის ხელნაწერი H—2074, რომლის დათარიღების გარშემო სხვადასხვა შეხედულება არსებობს ხელნაწერი ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში ინახებოდა მოსკოვში (ყოფილ საგარეო საქმეთა სამინისტროს მთავარ არქივში), რაც ქართველი მოღვაწეებისათვის იმთავითვე იყო ცნობილი⁸⁶. ეს ხელნაწერი საკმაოდ დეტალურად აღწერა ალ. ხახანაშვილმა⁸⁷. ხელნაწერების აღწერისა და მინიატურების (ახლავს სამი მინიატურა) აღწერის შემდეგ იგი ცდილობს დაათარილოს კიდევ ეს ხელნაწერი. ამ ხელნაწერის გადამწერი არ არის ცნობილი, არც რაიმე ნიშანდობლივი აღრეული ანდერძი მოეპოვება, ამიტომაც ალ. ხახანაშვილი მიმართავს პალეოგრაფიულ მონაცემებს. იგი წერს:

„ჯერ ისევ აწ განსვენებულმა დიმიტრი ბაქრაძემ შენიშნა, რომ 3-ს ოთხკბილიანი და 3-ს სამკბილიანი გამოხატულება *Vica versa* (ე. ი. შებრუნებული მხრით), შედარებით ბოლოდროინდელ მათ დამწერლობასთან, ადის XV—XVIII საუკუნეებში. ამგვარად არის გადმოცემული ეს ასოები არქივის ხელნაწერში. მაგრამ, რადგანაც მასალა—ქაღალდი, რომელზედაც დაწერილია პოემა, ნებას არ გვაძლევს გადავწიოთ იგი XV საუკუნისაკენ, ამიტომ მას მივაკუთვნებთ XVII ს. დასაწყისს. ამის შემდგომ კიდევ გადაწევის საფუძველს არ გვაძლევს დაწერილობის ხასიათი“.

დაახლოებით ასევე ათარიღებს იმავე ხელნაწერს პროფ. სარაგის კაკაბაძე⁸⁸. იგი უმატებს ზოგ ახალ არგუმენტსაც. ეს არის ხელნაწერის არშიების მოხატულობა, რომელიც ს. კაკაბაძეს დაახლოებით

⁸⁶ 70-იან წლებში ილია ოქრომქედლიშვილი ილია ჭავჭავაძესთან მიწერალ ერთ ბარათში ახსენებს ამ ხელნაწერს, რომელიც მას საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში უნახავს (საქ. მუზეუმის ილია ჭავჭავაძის არქივი, A ფ. 1720).

⁸⁷ Труды Восточной комиссии Московского археологического общества, Москва, 1895.

⁸⁸ საისტორიო შოაბე, 1924, წიგნი II, გვ. 152—158.

მე-16 საუკუნისად მიიჩნია. აქვე იგი აღნიშნავს ამ ხელნაწერის პალეოგრაფიულ თავისებურებებსაც: „პალეოგრაფიულად, განსაკუთრებით ასოების—ო, პ. პ. გ—გამოხატულებით შესაძლებელია იყო ხელნაწერის მიკუთვნება მე-16 საუკუნის მეორე ნახევრისათვის ან 1600 წლის ახლო ხნისათვის“⁸⁹.

საგულისხმოა, რომ ამ ორი მკვლევარის მოსაზრებას არსებითად არ ეწინააღმდეგება პროფ. შ. ამირანაშვილიც, რომელმაც სპეციალურად შეისწავლა ამ ხელნაწერის მინიატურები: „ირანული სტილით შესრულებული ბორდიურების შესწავლა რამდენსამე მინიატურისტის (არა ნაკლებ ოთხისა) ხელს არკვევს და კოველ მათგანს საკუთარი თავისებურებანი აქვს. ბორდიურების ერთი ჯგუფი თითქმის სრულიად ემთხვევა ზაარეს კოლექციის ზილიხანიანის ხელნაწერების არშიების სამკაულს (ეს ხელნაწერი 1557 წ. თარიღდება) და საადის პოემის ბუსტანის XVI ს. ხელნაწერების შემკულობას“ (ქართული ხელოვნების ისტორია, 1961, გვ. 414).

ამ ხელნაწერს, ვეფხისტყაოსნის თავის მეორე გამოცემაში, შეეხო პროფ. იუსტ. აბულაძე და თითქმის მთელი საუკუნით გადმოსწია მისი თარიღი. თუმცა უნდა ითქვას, რომ მკვლევარი აქ მხოლოდ ზოგადი განცხადებით კმაყოფილდება: „ჩვენის აზრით,—წერს იგი, — ხელნაწერი როგორც ხელის, ისე თავისი შედგენილობის მიხედვით, ან უკეთ XVII საუკუნის მეორე ნახევრის ახალი სტილით დაწერილი ჩანართი ხანების მიხედვით, XVII ს. მეორე ნახევარზე აღონდელ დროს არ უნდა ეკუთვნოდეს“⁹⁰.

ამ განცხადებაში არსებითად ერთი რამ იქცევს ყურადღებას, მართლაც თარიღის საკითხისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება ხელნაწერის რედაქციულ შედგენილობას. სწორედ ამ თვალ-

---

⁸⁹ იქვე, გვ. 153. აქვე, სხვათა შორის, მკვლევარი კონკრეტულად კიდევ აღნიშნავს გადამწერს—იოანე ავალიშვილი, რომელსაც მაგალითად 1612 წელს გადაუწერია თეიმურაზ კახთ-ბატონის წყალობის წიგნი. უნდა ითქვას, რომ ამგვარი შედარებები ძნელი დასანდობია, რადგან კალიგრაფიული სკოლები ძლიერ უახლოვდებოდნენ ერთმანეთს. ჩვენ ამაში დავრწმუნდით ამ სიგელის ნახვის შემდგომ, რადგან ასეთ მსგავსებას ხელნაწერი ამჟღავნებს სხვა ნუსხებთანაც (მაგ., მარიამისეულ ქართლის ცხოვრებასთან, გადაწერილია ათას ექვას ოცდაათიან წლებში. იხ. S—3C).

⁹⁰ „ვეფხისტყაოსნის“ 26-ე გამოცემა, იუსტ. აბულაძის რედაქციით, 1925, თბილისი, გვ. 16.

საზრისით განიხილა ეს ხელნაწერი მკვლევარმა სოლომონ იორდანიშვილმა.

პროფ. იუსტ. აბულაძის მსგავსად, იგი მოცულობის საკითხზე ამასვილებს ყურადღებას. „ამ უთარილო ხელნაწერის დათარიღებასათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა უნდა მიეჭყეს მის სტროფულ მოცულობას და აგრეთვე მის შედარებას ვეფხისტყაოსნის სხვა დათარიღებულ ხელნაწერებთან“⁹¹.

მაგრამ უნდა ითქვას, რომ ეს თავისთავად სწორი თეალსაზრისა ავტორს სათანადოდ არა აქვს გამოყენებული; სხვა ხელნაწერებთან შედარების დროს მკვლევარს, ჩვენთვის გაუგებარი მიზეზის გამო, მოსვლია უხეში შეცდომები. იგი აღარებს რა H—2074 ხელნაწერს „ზაზასეული“ ნუსხისა და აგრეთვე „ზაზასეულის“ მსგავს კიდევ ერთ ხელნაწერს (H—3061), ყოველგვარი კომენტარიის გარეშე აცხადებს შემდეგს: „ჩვენ მიერ მოხსენებული ორივე ხელნაწერი როგორც „ზაზასეული“, ისე საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერი H—3061, ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა გარკვეულ თავებს ასეთი ზედწარწერილობით წარმოგვიდგენს: კიდევ სხვა ანდერძი ავთანდილისა [უნდა იყოს ტარიელისა—ს. ც.], რომელ თქვა ჟამსა სიკვდილისა. ტფილელის იოსებისაგან თქმული“ (ნ. ზაზასეული ხელნაწერი 176 ფ.), ანდა: „კიდევ სხვა ანდერძები ავთანდილისა, თბილელის იოსების ნათქვამი“ (ნ. ხელნ. საქ. მუზეუმისა, № 3061, გვ. 492).

ასეთი წარწერილობის მქონე სტროფებზე მათი ავტორების მოუხსენებლივ, შეტანილია აგრეთვე ვეფხისტყაოსნის ჩვენს, —2074 ხელნაწერში. აქედან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებაში იოსებ ტფილელის მიერ დაწერილი თავები XVII საუკუნის მეორე ნახევარზე ადრე არ შეიძლება ყოფილიყო შეტანილი, და ამ თავების შემცველი H—2074 ხელნაწერი—XVII საუკუნის მეორე ნახევარზე ადრე ვერ დაიწერებოდა“⁹².

⁹¹ ს. იორდანიშვილი, ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, 1953, გვ. 18—19.

⁹² ს. იორდანიშვილი, ნარკვევები, 1953, გვ. 24. იქვე ავტორი კიდევ ორ არგუმენტს ასახელებს. პირველი, ამ ხელნაწერში უნდა იყოს

ს. იორდანიშვილის ეს დასკვნა აშკარა გაუგებრობას წარმოადგენს. ხელნაწერის შესწავლის შემდგომ გამოირკვა, რომ აქ არამცთუ ტფილელისეული გმირთა ანდერძები. არამედ ტფილელისეული არც ერთი სტროფი არ გვხვდება პოემის ტექსტში. მკითხველს ამის შემოწმება შეუძლია თუნდაც იმავე ჩანართ-დანართებით, რომლის გამოცემაც ეკუთვნის თვით სოლომონ იორდანიშვილს (იხ. „აქ კიდევ სხვა ანდერძი და სოფლის გმობა ტარიელისა და ნესტანდარეჯანისა ტფილელის იოსების ნათქვამი“—34 სტროფი და „კიდევ სხვა ანდერძი ავთანდილისა, რომელი თქვა ეამსა სიკვდილისასა, ტფილელის იოსების ნათქვამი“—27 სტროფი).

როგორც ვხედავთ, რედაქციული აღნაგობის მიხედვით, ამ ხელნაწერის მოგვიანო ხანით დათარიღების ცდა უხეშ შემოღობვას დაფუძნებული. ნამდვილად კი თეიმურაზ I ზემოთ მოყვანილი პარალელების მიხედვით ცხადი ხდება, რომ მეორე ჯგუფის ხელნაწერების მოცულობა, რომლის ტიპიურ წარმომადგენლად გვევლინება სწორედ H—2074 წესხა, შესაძლებელია არსებულყოფიერ უკვე 1627 წლისათვის, ე. ი. მე-17 საუკუნის პირველ მეოთხედში.

მაშასადამე, მეორე ჯგუფის ხელნაწერთა დაბოლოებისათვის არსებობს *terminus post quem non*—ეს არის 1627, როცა უკვე ამგვარი დასასრული ჩამოყალიბებულია.

დასასრულის მიხედვით მეორე და პირველი ჯგუფის ხელნაწერებში ერთ-ერთ ძირითად ეპიზოდს წარმოადგენს ე. წ. „ხვარაზმელთა ამბავი“. როგორც ვნახეთ, პირველი ჯგუფის ხელნაწერებში იგი დაახლოებით 116 სტროფით, ხოლო მეორე ჯგუფის ხელნაწერებში 160-მდე სტროფითაა გადმოცემული (პირველი ჯგუფის 116-ვე სტროფი, რასაკვირველია, შედის მეორე ჯგუფშიც).

ნანუჩას მიერ შეთხზული სტროფებიო. ნანუჩას კი, თუ ის მართლა ნანუჩა ციციშვილია, როგორც თეიმურაზსა და ბროსეს ეგონათ, 1600 წლებშიაც შეეძლო დამატების შეტანა. ამიტომაც ამ მოტივაციის სისუსტეს თვით აღიარებს მკვლევარი. ასევე სუსტია მეორე არგუმენტიც. H—2074 ხელნაწერი შემდეგში ხელთაქონია იოსებ ტფილელს, სადაც მიუწერია რამდენიმე სტროფი. ეს კი ხელნაწერის დიდი ხნის ჩამოყალიბების შემდეგაც შესაძლოა მომხდარიყო.

სხვა ეპიზოდებიდან „ხვარაზმელთა“ ამბავი იმითაც განსხვავდება, რომ მას გააჩნია საკუთარი პროლოგი და ეპილოგი⁹³. პროლოგში გადმოცემულია ბიბლიოგრაფიული ცნობები:

საწუთროო უხანაო, სიმუხთლისა სენი გპირსა,
უწინ ცათა გაყვანილსა ჩააგდებო დიდსა ჰირსა,
გააყვითლებ ჭარვის ფერად პირველ ლალსა განამკვირსა,
კარგა ვერვინ ვერა ნახავს კაცსა შენგან დანაჰირსა.

აწ გონიერო სიტყვანი მოსმენით შეიწყნარენით,
ძველი ნარჩომი ამბავი ლექსად ვთქვენ, გაიხარენით,
სარგისს დაღრჩა უთქმელად, ჩვენ ესე დაეაბრალებით,
ლექსი მიქენით, ამისთვის ენანი მომახმარენით.

„გრძლად ავად გახდი ტარიელ და სხე.“⁹⁴

ამავე ეპიზოდს აქვს ასეთი სახის ეპილოგიც:

ეს ამბავი დარჩომოდა სარგის ლექსთა შეუწყობლად.
აგრევ თმოგვი თმოგველთაგან შესავლითურთ დარჩა ობლად,
მე ვნახე და მას უჩვენე. ვინ ჩანს გპირთა რაზმოა მწყობლად,
მან მიბრძანა: ლექსად თქვით მკვერ ქართულად შესაწყობლად.
S—2829

ერთმანერთისა მეშველთა მებრძოლნი იმაჟანიაან,
ორთავე მტერი მოყუარედ მათ წინა მოიყვანიაან,
მათთა ურჩთა და შე(მ)კადრთა მიწანი უაკეანიაან,
ორგულთა ჰკლავნი შემუსრეს, ერთგულნი აგულოვნიაან
S—2829

ყოელთა სწორად წყალობასა, ვითა თოვლსა მოათოვდეს,
ობოლ-ქერიენი დაამდიდრეს და გლახაკნი არ ითხოვდეს,
აეის მკნელნი დააშინნეს, კრავნი კრავსა ვერ უწოვდეს,
შიგან ძათთა საბრძანისსა თხა და მგელი ერთად სძოვდეს.

⁹³ აქ ჩვენ ევხებით „ხვარაზმელთა“ ეპიზოდის ისეთ რედაქციას, რომელიც პირველი ჯგუფის ხელნაწერებში გვხვდება (მაგ., S—2829, H—599, Q—261 და სხვ.).

⁹⁴ მეორე ჯგუფის ხელნაწერები ამ პროლოგს უმატებენ კიდევ ერთ სტროფს:

ესე ამბავი, ნარჩომი მათ ლომთა მორკმით მგონეთა,
გალექსდა აკლდა ხვარაზმთა, მეტად ვერ მოვიგონეთა,
ძნელია პოვნა, გული კრთა, დავეარდი, დაველონეთა,
კვლავე ვოქვი, ლექსი გავმართე, მოსმენით გავგონეთა.

დავითის ქართველთ მეფისა, ვის მზე მსახურებს მარებლად,
ესე ამბავი, გავლექსე, მათად მე მოსაზმარებლად.
ვიან არის აღმოსავლეთით დასავლეთს ზართა მარებლად,
მისთა ორგულთა დამწველად. ერთველთა გამაზარებლად
S—2829

მე ვთქვი ქება თამარისა და ხმელთა შინა მნათისა,
ვთქვი ქება მათი მზისადა მქონდა ქებისა მათისა,
მემცა ეით მექო, ვერ აქებს თუ ბრძენი შეკრბეს ათისა...
S—2829

ამ ეპიზოდის პროლოგსა და განსაკუთრებით ეპილოგში უწინა-
რეს საინტერესოა შემდეგი: ეპილოგის მეორე და მესამე სტროფი
მთლიანად აღებულია წინა ეპილოგიდან, რომელიც მოსდევს ინდო-
ხატაელთა ამბავს. შორს რომ არ წავიდეთ, მოვიყვანთ ამავე ხელნა-
წერიდან ინდო-ხატაელთა ეპილოგის ამ სტროფებს:

ფრიდონცა ესეა მოყვარედ მათ წინა მოიყენიან,
ერთმანერთისა მეშველთა მებრძოლნი იმაჟანან.
მათთა ურჩთა და შეშკადრთა მიწანი უაქენანან,
ორგულთა მკლავნი შემუსრეს, ერთველთა აჯულენანან
S—2829

ყოვლად სწორად წყალობასა ვითა თოვლსა წიათოვდეს.
ობოლ-ქერივნი დაამდიდრეს და გლა(ხა)კნი არ ითხოვდეს,
ავის მქნელი დაამეწნეს, კრავნი ცხვართა ვერა სწოვდეს,
შიგან მათთა საბრძანისთა თხა და მგელი ერთად სძოვდეს.
S—2829

ეს არის უტყუარი საბუთი იმისა, თუ როგორ იქმნებოდა პოემის
ახალახალი პლასტები, მთელი ჩანართი ეპიზოდი, რომლის დაბო-
ლოებას კვლავ იმავე სტროფებით ცდილობდნენ, რომლითაც წინა
ეპიზოდი იყო გათავებული. ჩვენ რომ სხვა ხელნაწერებს გადავხე-
დოთ, უფრო განმტკიცდება ეს მოსაზრება. მაგალითად, „ზაზასეულ“
ხელნაწერში, როცა დასრულებდა გმიოთა ვრცელი ანდერძები.
გვხვდება ისეთი ეპილოგი, რომლის ორი სტროფი აღებულია ო
ხვარაზმელთა ამბის ეპილოგიდან, კონკრეტულად, ასეთია მე-4 და
მე-5 სტროფები:

ქართველთა ღვთისა დავითის, ვის მზე მსახურებს სარებლად
და სხვ.
მე ვთქვი ქება თამარისა და ხმელთა შინა მნათისა..
და სხვ.

დაუტბრუნდეთ „ხვარაზმელთა“ ეპიზოდს. აქ, როგორც ვნახეთ, პროლოგსა და ეპილოგში ვხვდებით ბიბლიოგრაფიულ ცნობებს. ვილაც მელექსეს გაულექსავს „ხვარაზმელთა“ ამბავი, რომელიც პროზად (ე. ი. გაულექსავად) დარჩენია სარგის თმოგველს. აქ საუბრობა აღინიშნოს, რომ მიუხედავად არა ერთი ისტორიული ექსკურსისა. ამ საკითხის გარშემო დღესაც გამწვანებულია ბიბლიოგრაფიული ცნობების გახსნა. ვინ იყო სარგის თმოგველი? ან უკეთ. რომელ სარგის თმოგველზეა აქ ლაპარაკი? როდის არის შექმნილი „ხვარაზმელთა ამბის“ პროზული ვერსია ან კიდევ რა ეკუთვნის ვეფხისტყაოსნის პლასტებიდან სარგის თმოგველს? აი კითხვები, რომლებზეც დამაჩერებელი პასუხი, მიუხედავად მრავალი ცდისა. ამჟამად არ მოგვეპოვება⁹⁵.

მაგრამ აქ გარკვეულია ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი მომენტი. ეს არის დრო ამ ეპიზოდის ჩამოყალიბებისა (ან უკეთ გალექსვისა). პროფ. ალ. ბარამიძემ 1928 წელს გამოაქვეყნა ნაშრომი ვეფხისტყაოსნის პლასტების დათარიღების გარშემო. ნაშრომი ძირითადად სწორედ „ხვარაზმელთა“ ამბავს ეხება. აქ ზუსტ დეტალებზე მითითებით გარკვეულია, რომ „ხვარაზმელთა“ ამბის გალექსვაზე გავლენა მოუხდენია „შაჰნამეს“ ქართულ ვერსიებს, რომელსაც ჩვენ „როსტომიანის“ სახით ვიცნობთ. აშკარა მაგალითების მოყვანის.

შეგომ ავტორს გამოაქვს სრულად დამაჩერებელი დასკვნა:

„ჩვენს მეცნიერებაში მიღებული აზრით, „შაჰნამეს“ პირველი პროზული ვერსია გადმოუღიათ მე-XVI ს. პირველ წლებში. მაგრამ არა უგვიანეს ამავე საუკუნის პირველი ნახევრისა, სერაპიონ სოგრატის-ძე საბაშვილი, რომლის გავლენაც ხვარაზმელთა ამბის გამლექსავს განუცდია, ამავე პერიოდის ე. ი. მე-XVI საუკუნის აირველ ნახევრის მოღვაწეა. მაშასადამე, უნდა დავასკვნათ, რომ ხვარაზმელ-

⁹⁵ შტრ. ვეფხისტყაოსანი ს. კაკაბაძის გამოცემები, 1913, 1926 წელს. პ. ინგოროვას „რუსთველიანა“ და სხვ. აგრეთვე პროფ. ალ. ბარამიძე, ნარკვევები, ტ. III, გვ. 114—123.

თა ამბავი მე-XVI ს. პირველ ნახევარამდე მაინც ვერ შეიქმნებოდა⁹⁶.

მაშასადამე, ხელნაწერთა პირველ და მეორე ჯგუფშიც შემაჯავლი ძირითადი ეპიზოდი „ხვარაზმელთა“ შესახებ, ჩამოყალიბებულია მე-16 საუკუნის პირველი ნახევრის შემდგომ⁹⁷, ხოლო, როგორც ვნახეთ, მეორე ჯგუფის ისეთი რედაქციების ჩამოყალიბება. როგორცაა: H—2074, A—363, H—54 და სხვ. უკვე დასრულებულია მე-17 საუკუნის პირველი მეოთხედისათვის.

რაც შეეხება „ინდო-ხატაელთა“ ამბავს, თუკი ის რუსთველის კალამს მართლაც არ ეკუთვნის, მისი ჩამოყალიბება. ყოველ შემთხვევაში, მე-16 საუკუნის უწინარეს უნდა ვიგულისხმოდ. როგორც ცნობილია, „ინდო-ხატაელთა“ ამბის საკითხი ჯერ კიდევ ცილობას იწვევს. ამ ეპიზოდის თვით პოემასთან ან უკეთ მის ძირითად ნაწილთან მიმართება, სრულიად სხვაგვარად სვამს ინდო-ხატაელთა ამბის ინტერპოლაციად გამოცხადების საკითხს. მაგრამ ამაზე ჩვენ აქ არ შეეჩერდებით, რადგან ეს სპეციალური გამოკვლევის საგანია. თუმცა აღვნიშნავთ, რომ ეს ეპიზოდი, მიუხედავად გვიანდელი დამახინჯებებისა, რუსთველისად მიგვაჩნია (იხ. ჟურნალი „ცისკარი“, 1959, № 1).

ამის შემდეგ, როდესაც მოხაზულია ხელნაწერებში დაცულ გაგრძელებათა ფარგლები და მიახლოებით გარკვეულია მათი წარმოშობის დრო, საჭიროა, პოემის წინა მონაკვეთების მსგავსად. განვიხილოთ ხელნაწერთა მთელი შემკვიდრეობა. დათარიღების საკითხებზე მსჯელობისას, ჩვენ ძირითადად სამ ჯგუფად ვყოფდით: პირველ ხელნაწერებს. პირველი ჯგუფის ხელნაწერებში გაგრძელებანი წარმოდგენილი იყო დაახლოებით 160 სტროფამდე („ხვარაზმელთა ამბავი“ 120 სტროფამდე და გმირთა ორი „ანდერძი“ 40 სტროფამდე). ასეთ დასასრულს, როგორც ვნახეთ, გვაძლევდნენ ხელნაწერები H—599 (1646 წ.), S—2829 (1688 წ.) და სხვ. მეორე ჯგუფის ხელნაწერებში (მაგალითად, H—54, H—2074) კი გაგრძელებანი შეი-

⁹⁶ ვეფხისტყაოსნის პლასტების დათარიღებისათვის (ტფ. უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. IX, გვ. 129).

⁹⁷ უფრო ზუსტად მე-16 საუკუნის პირველი მესამედი. რადგან პაროვ. კ. ევკელიძის გამოანგარიშებით, როსტომიანის გამეფებაში მე-16 საუკ. პირველ მესამედში ცხოვრობდა, იხ. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. I, გვ. 229.

ცავენ ბევრად მეტს და თითქმის 235 სტროფს აღწევენ („ხვარაზმელთა ამბავი“ აქ 160-მდე სტროფია, ხოლო გმირთა ორივე „ანდერძი“ კი 59 სტროფს შეიცავს). ირკვევა, რომ ზემოთ დასახელებული ხელნაწერების მესამე ჩგუფი („ზაზასეული“ და სხვ.) არსებითად მეორე ჩგუფის ხელნაწერებს ემთხვევა და მხოლოდ იოსებ ტფილელის მიერ შეთხზული ორი „ანდერძით“ აგრძელებენ თხრობას (იოსებ ტფილელის ანდერძები შეიცავენ 61 სტროფს). ამიტომ, ჩვენი აზრით, ხელნაწერთა ეს ჩგუფი გაერთიანდება მეორე ჩგუფის ხელნაწერებთან და, ამასთან, აღინიშნება ეს დამატებანი, რომელთა თარიღიცა და ავტორიც ჩვენთვის ცნობილია (იოსებ ტფილელი 1660—1665 წლებში თხზავდა ამ ანდერძებს). ასევე მეორე ჩგუფში შემოვა კიდევ რამდენიმე ხელნაწერი, რომელთაც დამატებით დაუცავთ გმირთა მეხუთე ანდერძი, ხოლო სხვა მხრივ ისინი ზუსტად მისდევნენ მეორე ჩგუფის ხელნაწერებს (მაგალითად, S—4409, K—205 და სხვ.).

მაშასადამე, ძირითადადში გვაქვს ორი რედაქცია, რომელსაც იზიარებენ ვეფხისტყაოსნის ჩვენამდე მოღწეული მნიშვნელოვანი ხელნაწერები. ვიდრე ხელნაწერთა ამ თვალსაზრისით დახასიათებაზე გადავიდოდეთ, ისევე როგორც წინა თავებში, ძირითადად მოვხაზოთ გაგრძელებათა პირველი და მეორე რედაქციის შემცველი პლასტები. ამისათვის ჩვენ ავიღეთ პირველი და მეორე რედაქციის მქონე ხელნაწერები (მაგალითად, H—599, S—2829, H—54, H—2074, და სხვ.) და მათი შეჯერებით გამოვარჩიეთ ამ ხელნაწერთა სავარაუდებელ დედანში ნაგულისხმევი პლასტები. თვალსაჩინოებისათვის ქვემოთ ჩვენ მოგვაქვს მეორე რედაქციის სტროფები ჩანართებიანი ვეფხისტყაოსნის სათვალავით, ხოლო ხაზგასმულია ის სტროფები, რომლებიც პირველი პლასტის კუთვნილებაა და აქედან შევიდა მეორე რედაქციაში: 1808, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1888, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1898, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1908, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1928, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1981, 1982, 1988, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1958, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959,

1960, 1961, 1962, 1968, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1978, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2024*, 2024**, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126^ა.

ამის შემდეგ შევუდგეთ ხელნაწერთა დახასიათებას რედაქციების მიხედვით, ისე როგორც ეს წინა თავში გვქონდა წარმოდგენილი.

ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა პირველი რედაქცია: პირველი რედაქციის ხელნაწერები, რომელთათვის საერთოა ზემოთ აღნიშნული პირველი პლასტი. ბევრად მოკლეა და, როგორც ვთქვით, გაგრძელებები აქ წარმოდგენილი არიან 160-მდე სტროფით. როგორც ყველა მნიშვნელოვან ხელნაწერთა შესწავლიდან გამოიკვია, ამ რედაქციას იცავს სულ 7 ხელნაწერი:

1. H—599 (1646 წ.), ხელნაწერი თუმცა დაზიანებულია, მაგრამ მაინც ჩანს მისი სახე პოემის ამ მონაკვეთში. იგი მთლიანად მისდევს შედარებით უკეთ შენახულ ამავე ტიპის ხელნაწერს S—2829 და, მამასადამე, გვაძლევს გაგრძელებათა მოკლე ანუ პირველ რედაქციას. ხელნაწერს აქვს ზოგი თავისებურება, რომელთაგან აქ აღვნიშნავ შემდეგს. მაგალითად, სტროფები, 2119, 2120¹, 2121 და 2125 არ არის პირველი რედაქციის ტიპური ხელნაწერებში (S—2829, Q—261), მაგრამ არის H—599 და. რო-

^ა პლასტების ზუსტ გამოყოფას აქვს თავისი დაბრკოლებები. მაგალითად, ყველა ეს სტროფი არ მოიპოვება მეორე და პირველი რედაქციის შემცველ ზოგ ხელნაწერში (რასაც გზადაგზა შევხვებით), მაგრამ ამას არსებითი მნიშვნელობა არ ენიჭება ძირითადი პლასტების გამოყოფის დროს.

გორც ჩანს, მომდინარეობს მეორე რედაქციიდან. ასევე H—599-ში არ არის (დაზიანების გარეშე) პირველი რედაქციის სტროფები 1897, 1934, 2024^ა, 2124^ა, 2124^ბ. მიუხედავად ამ გადახვევებისა, ხელნაწერი H—599 გვაძლევს გაგრძელების პირველ რედაქციას.

2. S—2829 (1688 წ.), წარმოგვიდგენს გაგრძელებათა პირველ რედაქციას და, როგორც აღვნიშნეთ, იგი ჩვენამდე სრული სახითაა მოღწეული. ამიტომაც, გვაძლევს ნათელ წარმოდგენას ამ რედაქციის შესახებ. აქ „ხვარაზმელთა ამბავი“ წარმოდგენილია 116 სტროფით, ხოლო გმირთა გარდაცვალება და ანდერძები 39 სტროფით, ე. ი. პოემის მთელი გაგრძელება, აქ წარმოდგენილია 155 სტროფით. ხელნაწერს ამ თვალსაზრისით აქვს ზოგი თავისებურება. მაგალითად, აქ თითქმის უნდა ყოფილიყო მე-1900 სტროფი: „ხვარაზმას სპანი...“, რომელიც არის სხვა მოკლე ხელნაწერებში (H—599, Q—261), მაგრამ, რატომღაც, იგი არ არის S—2829-ში და ა. შ.

3. Q—261 (XVIII საუკ.), გაგრძელებათა მონაკვეთში იგი იმეორებს S—2829 ხელნაწერს და შეიცავს თითქმის იმავე რაოდენობის სტროფებს. ამ ორი ხელნაწერის სიახლოვე იქამდე მიდის, რომ სტროფები „დასრულდა ესე ამბავი მათ ხელმწიფისა დიდისა...“ (2124^ა) და „ცუდია ესე სოფელი...“ (2124^ბ), ორივე ხელნაწერში გადმოტანილია წინ „ხვარაზმელთა ამბის“ ბოლოში. Q—261 ხელნაწერს აქვს ზოგი გადახვევა, მაგალითად, 1897-ე სტროფი არის S—2829-ში, ხოლო არ ჩანს Q—261-ში. თავის მხრივ, 1936-ე სტროფი არის მარტო Q—261-ში და არ ჩანს სხვა მოკლე ხელნაწერებში (არის მხოლოდ Q—930-ში).

მაშასადამე, ხელნაწერი Q—261 შეიცავს გაგრძელებათა პირველ რედაქციას.

4. Q—930 (XVII საუკ.), ხელნაწერი დაზიანებულია ბოლოში. მაინც ხერხდება დავინახოთ ზოგი რამ. თავისი ძირითადი სახით, ხელნაწერი წარმოადგენს პირველ რედაქციას, თუმცა უნდა შევნიშნოთ შემდეგი. აქ საკმაო რაოდენობით არის სტროფები მეორე პლასტიდანაც. მაგალითად, ხელნაწერის გადარჩენილ ფურცლებზე შეიძლება ამოკითხულ იქნას მეორე რედაქციის კუთვნილი შემდეგი სტროფები: 1869, 1886, 1889, 1902, 1907, 1908, 1915, 1916, 1936, 1938, 1939, 1981 და 2121. მაგრამ ამასთან ირკვევა, რომ გადარჩენილ ფურცლებზე

არ ჩანს მრავალი სტროფი მეორე პლასტიდან (სულ 40-მდე), რაც მიუთითებს, რომ პირველი პლასტის მქონე ამ ხელნაწერს, ნაწილობრივ, შეუვსია სტროფები მეორე პლასტიდან. ამდენად, ხელნაწერს თავისი ძირითადი სახით დაახლოებით დაუცავს გაგრძელებათა პირველი რედაქცია.

თარხან-მოურავისეულ ანუ W—27 (XVII საუკ.), ამ მონაკვეთში ხელნაწერი ძალზე დაზიანებულია. გადარჩენილია მხოლოდ 1868—1890 სტროფები. მაგრამ აქ არის ზოგი ისეთი ნიშანი, რომელიც გვაძლევს უფლებას რედაქციულად დავახასიათოთ იგი. მაგალითად, ამ მონაკვეთში მეორე რედაქციას პირველთან შედარებით მოეპოვება შემდეგი დამატებითი სტროფები (ნახე ზემოთ პირველი და მეორე პლასტი): 1869, 1871, 1872, 1873, 1874, 1882, 1886, 1887, 1889; შეჯერებით დადასტურდა, რომ არც ერთი ეს სტროფი არ არის W—27-ში, მაშინ როცა პირველი პლასტის ყველა სტროფი მოეპოვება. მაშასადამე, აქ დაცულია გაგრძელებათა პირველი რედაქცია.

6. S—1727 (1825 წ.), ხელნაწერი თუმცა გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან, მაგრამ ბოლოში დართული აქვს ხელნაწერთაგან მომდინარე პოემის გაგრძელება. გამლირკვა, რომ ეს დასასრული გადმოღებულია რომელიმე ხელნაწერიდან, რომელიც შეიკავდა გაგრძელებათა პირველ რედაქციას.

ამ მხრივ, ხელნაწერში არის რამდენიმე უმნიშვნელო გადახვევა, რომელთაგან დავასახელებ შემდეგს: სტროფი 1936 არ არის პირველი პლასტის მქონე ხელნაწერებში (გარდა Q—261-სი). ასეა წინამდებარე ხელნაწერშიც. სტროფი 2121, 2125 პირველი რედაქციის ხელნაწერთაგან არის მხოლოდ H—599-ში და ირკვევა. რომ ეს სტროფები არიან S—1727-შიც. ამასთან, ზოგი სტროფი, რომელიც უნდა ყოფილიყო ხელნაწერში. ამჟამად არ ჩანს. მაგალითად, 2109, 2119, 2122, 2123.

7. H—66 (1832 წ.), ხელნაწერი გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან, მაგრამ დართული აქვს გაგრძელებები. ისევე, როგორც წინა ხელნაწერი, აქაც ეს გაგრძელება გადმოწერილია პირველი რედაქციის მქონე ნუსხიდან. ამასთან აღსანიშნავია, რომ ეს ხელნაწერი საოცრად მისდევს S—1727. აქ დავასახელებ რამდენიმე თავისებურებას, რომელიც ახასიათებს H—66 ხელნა-

წერს და დავინახავთ აგრეთვე მის სიახლოვეს S—1727 ხელნაწერთან. ა) H—66 ხელნაწერი პირველ პლასტს ურთავს შემდეგ სტროფებს: 1992¹ (ეს სტროფი არის აგრეთვე S—1727 და სხვაგან არსად), 2121 (არის აგრეთვე H—599 და S—1727) და ა. შ.; ბ) ამასთან I პლასტის ზოგი სტროფი არ არის H—66 ხელნაწერში. მაგალითად, 1991-ე. (სხვათა შორის, არც H—2074-შია ეს სტროფი, მაგრამ აქ ადგილას — 2074 ხელნაწერს სხვა სტროფებიც აკლია), 1993-ე (არ არის აგრეთვე მარტო S—1727), 2109-ე (არ არის აგრეთვე მარტო S—1727), 2122, 2133 (არ არის S—1727) და ა. შ.

გაგრძელებათა მიხედვით პირველი რედაქციის მქონე ნუსხები ჭერჭერობით სხვა არ არის დადასტურებული.

ვეფხისტყაოსნის გაგრძელებათა მეორე რედაქცია, ამ რედაქციის ძირითად სახეს უკვე გავეცანით (დამატებათა მეორე პლასტი), მაგრამ აქ საჭიროა აღინიშნოს შემდეგი. როგორც ვნახეთ, ამ რედაქციის მქონე ზოგ ხელნაწერს დამატებით ერთვის იოსებ ტფილელის მიერ შეთხზული ანდერძები (ანდერძი ტარიელისა და ანდერძი ავთანდილისა) ზოგს ერთი, ხოლო ზოგს ორივე. არის ხელნაწერები, რომელთაც დაერთვის ყველაზე გვიან შეთხზული მეხუთე ანდერძიც (მაგალითად, S—4499 და სხვ.). ამიტომ პირველ რიგში ჯანვხილეთ ის ხელნაწერები, სადაც დამატებათა მეორე პლასტი უფრო სუფთადაა შემონახული („ხვარაზმელთა ამბავი“ და ორი ანდერძი), ხოლო შემდეგ მესამე, მეოთხე (ტფილელის) და მეხუთე ანდერძების მქონე ხელნაწერები.

1. H—54 (1680 წ.), ხელნაწერი გვაძლევს მეორე რედაქციის ტიპიურ სურათს (ამასთან იგი კარგადაა შენახული). აქ „ხვარაზმელთა ამბავი“ წარმოდგენილია 159 სტროფით (პირველ რედაქციაში იგი 116 სტროფს უდრის), ხოლო გმირთა გარდაცვალება და ანდერძები კი 76 სტროფით (აქ არის მხოლოდ ტარიელისა და ავთანდილის თითო ანდერძი). მაშასადამე, ეს მონაკვეთი შეიცავს სულ 235 სტროფს, ხელნაწერი გვაძლევს გაგრძელებათა მეორე რედაქციას.

2. H—2074 (XVII საუკ.), განსაკუთრებით ახლოს დგას H—54 ხელნაწერთან და, ამდენად, აქ სუფთა სახითაა წარმოდგენილი მეორე რედაქცია. ხელნაწერს აქვს ზოგი თავისებურებაც, რომელთაგან აღვნიშნავ შემდეგს. H—2074-ში, ჩვენი აზრით, შემ-

თხვევით გამორჩენილია ორი სტროფი („დაშვრა მისკირდა მარტო-სა... 1991 და „ტარიელ ნახა ხვარაზმშაჰ...“ 1992), რომელთა ამოვარდნა თხრობაში უეჭველ ხარვეზებს აჩენს. საინტერესოა, რომ ეს სტროფები არ ჩანს აგრეთვე გვიანდელ ხელნაწერებში. მაგალითად, H—66 (1991 სტრ.) და ი. გრიშაშვილის კოლექციის ხელნაწერში (1992 სტრ.), ალბათ, H—2074-ის გავლენით.

8. S—4088 (XVIII საუკ.), ეს ხელნაწერიც ახლოს დგას აგრეთვე H—54-თან და, ამდენად, სუფთა სახით გვაძლევს მეორე რედაქციას. ამასთან ხელნაწერში არის ზოგი გადახვევა, რაც უნდა აღინიშნოს. ა) ხელნაწერში არ არის ზოგი სტროფი, რომლებიც შესულია H—54-ში, მაგალითად. 2057, 1919-ე, 1987. ხოლო 1988 სტროფის ნაცვლად („შეიქნა ომი ფიცხელი რაზმის კიდემდე კილია...“) მოთავსებული აქვს 1989¹ სტროფი, რომელიც თითქმის იმავე სიტყვებით იწყება („შეიქნა ომი ფიცხელი, ხელმწიფის დროშა მართია...“ აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ 2057. 1919, 1987 და 1988 არ არის პირველი პლასტის მქონე ხელნაწერებში (S—2829. H—599 და სხვ.), რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ხელნაწერში ეს არ არის შემთხვევითი დეფექტი; ბ) H—54-ის მსგავსად ცნობილი შვიდსტროფიანი დანართი ამ ხელნაწერებში მოთავსებულია ავთანდილის ანდერძში.

უჩემოდ დაქნი ვარდო და... 2050
ჩემი გარდახდა სურვილი... 2051
აწ ეს ვითხოვო ღმრთისაგან... 2052
სული რომელი აწ ჩემგან... 2053
ამ სააქოსა ღმრთისაგან... 2054
აწ გაიხვენიტ სატირლად... 2055
ესე წესია სოფლისა... 2056

სხვადასხვა ხელნაწერებში ეს სტროფები მერყეობენ და ხან ტარიელის და ხან ავთანდილის ანდერძში გვხვდებიან. სხვათა შორის, არის ხელნაწერებიც, სადაც ორივე ანდერძში გვხვდება ეს სტროფები (მაგალითად, S—5006); გ) ამ ხელნაწერში S—4499-ის მსგავსად, 2045-ე სტროფს მისდევს 2106-ე სტროფი („აზომ არ არის სოფელი, სადამო არცა ჩრდილია...“); დ) ხელნაწერში H—54-თან შედარებით, მეტია 2120¹ სტროფი („შინა მივიდა...“) და ა. შ.

4. H—2010 (XVIII საუკ.), ხელნაწერი ახლო დგას—54-თან, ე. ი. შეიცავს გაგრძელებათა მეორე რედაქციას. თუმცა

არის ზოგი გადახვევა: ა) H—54 ხელნაწერთან შედარებით I!—2610-ს აკლია. ზოგი სტროფი, მაგალითად, „ხვარაზმით გამოცხარ-თა...“ 1886 სტრ. (ასევე აკლია ზოგ ხელნაწერს ეს სტროფი და გადატანილი აქვთ შუა პოემაში. იხ. ზემოთ). „თვითთ კაცი ე...მანერ-თსა...“ 1923 (ასეა H—461-შიც)⁹⁹, „ნესტან-დარეჯან ტან-სარო...“ 1934 (ეს სტროფი არ არის პირველ რედაქციაშიც, მაგალითად, H—599-ში), „სოფელი ვისთა სისხლითა... 1940 (არ არის აგრეთვე პირ-ველ რედაქციაში), „შეიქნა ომი ფიცხელი...“ (ასევე არ არის პირ-ველ რედაქციაში), ხელნაწერში არ არის აგრეთვე სტროფები 2022-ე („აავსნა მისაცემლითა...“), 2023-ე („მივიდა მათი ქვეყანა...“) და 2024**-ე („ყოვლთა სწორად...“)¹⁰⁰; ბ) ეს ხელნაწერი H-54-ზე მეტია სამი სტროფით: 1989¹-ე („შეიქნა ომი ფიცხელი ხელმწიფის დროშა მართია...), 1990¹-ე („მიუხდა ხმალი...), 1990² (მიკვირს თუ რად...)¹⁰¹; გ) H—54, H—461 და ზოგ სხვა ხელნაწერთა მსგავსად ზემოთ ნახსენები 7 სტროფი (2050—2056) ამ ხელნაწერსაც ავ-თანდილის ანდერძში აქვს მოთავსებული.

5. H—461 (XVIII საუკ.), პოემის შუა მონაკვეთის დახასიათების დროს ჩვენ ვნახეთ, რომ ხელნაწერთა ერთ ჯგუფთან ერთად H—461 მეტად თავისებურ ძირითად ტექსტს შეიცავდა, რაც შეეხება პოემის დასასრულს, აშკარად უახლოვდება H—54-ს. მაგალითად, აქაც იმავე ადგილასაა („ავთანდილის ანდერძში“) შეიდი სტროფი (2056—2057), რომლებიც ადგილის მიხედვით მერყეობას განიცდიან ხელნაწერებში და ა. შ.

მაგრამ არის ზოგი გამონაკლისიც. მეორე პლასტის მქონე ხელნაწერთაგან განსხვავებით, აქ მეტია რამდენიმე სტროფი. მაგა-ლითად, 1990¹, 1990² და 2120¹ (იხ. ხელნაწერები H—2610, H—599, S—4988 და სხვ.), ამასთან ხელნაწერში არ არის ზოგი სტრო-ფი მეორე პლასტიდან. მაგალითად, 1886, 1923, 2024** და 205¹ (იხ. ხელნაწერები H—2610, S—4988 და სხვ.).

ასე რომ, თავისი ძირითადი სახით ხელნაწერი შეიცავს გაგრძე-ლებათა მ ე ო რ ე რ ე დ ა ქ ც ი ა ს.

⁹⁹ 1923 და 1924 სტროფები აღრევის გამო ერთ სტროფადაა წარმოდგენილი ხელნაწერში.

¹⁰⁰ სამაგიეროდ ხელნაწერი ამ სტროფს ურთავს „ხვარაზმელთა ამბავს“.

¹⁰¹ ეს სტროფები არის H—461, S—4499, K—205 და სხვ. ხელნაწერებშიც.

6. A—803 (XVII საუკ.), გაგრძელებათაგან ხელნაწერში გადარჩენილია სულ 65 სტროფი, ისიც სხვადასხვა ფურცლებზე (სტროფები: 1868—1883, 1884, 1885, 1887—1904, 1939, 1941—1963, 1967—1974, 1980—1987, 2048, 2049, 2057—2062). ირკვევა, რომ გადარჩენილი ფრაგმენტით ხელნაწერი აშკარად უახლოვდება მეორე რედაქციას.

მაგალითად, 36 სტროფი ამ ფრაგმენტიდან სწორედ მეორე პლასტის კუთვნილებაა და არ არის პირველ რედაქციებში (შდრ. მეორე პლასტი).

7. S—3077 (XVII საუკ.), გაგრძელებათაგან გადარჩენილია მხოლოდ მცირე ფრაგმენტები (სტროფები: 1869—1870, 1880—1883, 1884—1891, 1903 (სხვა ხელითაა ჩაწერილი), 1907—1911, 1933—1939, 1941—1954, 1975—1980, 1982—1985, 1987, 1995—2005). ამ სტროფების შეჯერება ზემოთ მოტანილ გაგრძელებათა პირველ და მეორე პლასტთან არკვევს, რომ ხელნაწერი მიჰყვება მეორე რედაქციის შემცველ ნუსხებს (მაგალითად, I პლასტში არ არის გადარჩენილ სტროფთაგან 26 სტროფი).

8. K—215 (XVII საუკ.), გაგრძელებათაგან გადარჩენილია შემდეგი სტროფები: 1873—1883, 1884—1918, 1920—1929. პლასტებთან შეჯერება არკვევს, რომ აქედან 21 სტროფი არ არის პირველი პლასტის შემცველ ხელნაწერებში, ე. ი. ხელნაწერი მისდევს გაგრძელებათა მეორე რედაქციას.

9. მზეხათუნისეული ხელნაწერი W—17 (XVIII), იგი საკმაოდ დაზიანებულია ამ მონაკვეთში, მაგრამ მაინც შესაძლებელი ხდება მისი რედაქციული სახის დადგენა. თუ დაკარგულ ფურცლებსა და ან გვიანდელი ხელით აღდგენილ სტროფებს მივიღებთ მხედველობაში¹⁰², ვნახავთ, რომ ხელნაწერი შეიცავს მეორე რედაქციას. ამასთან აღსანიშნავია, რომ იგი განსაკუთრებით ახლოს დგას H—461 ხელნაწერთან. მაგალითად, აქაც არის მეორე პლასტთან შედარებით ორი ზედმეტი სტროფი 1990¹ („მიუხდა, ხმალი გარდაჰკრა...“) და 1990² („მიკვირს თუ რად არ გრცხენია“), რომელიც მოთავსებულია H—461-ში (აგრეთვე S—4499-სა და K—205-ში).

¹⁰² „ხვარაზმელთა ამბავი“ ნაწილობრივ აღდგენილია მოგვიანო ხელთ.

10. პარიზული ნუსხა P—10 (1702 წ.), ამ ნაწილში იგი ითქმის ზუსტ იგივეობას ამჟღავნებს H—54-თან. მაგალითად, „სვარაზბელთა ამბავი“, ისევე როგორც H—54-ში, წარმოდგენილია 159 სტროფით, ხოლო გმირთა გარდაცვალება და ანდერძები ასეა წარმოდგენილი: „ანდერძი ტარიელისა...“ შეიცავს 32 სტროფს. ე. ი. აქ H—54 მსგავსად არ არის ზემოაღნიშნული სტროფები (2050—2056) და იგი მოთავსებულია ავთანდილის ანდერძში. „სიკვდილი ტარიელისა...“ განსხვავდება ერთი სტროფით. პარიზული ნუსხა ბოლოში ურთავს სტროფს: „ყოვლთა სწორად...“, რაც სხვა ნუსხებში რამდენჯერმე და სხვადასხვა ადგილას გვხვდება. ასევე სტროფი „გასრულდა მათი ამბავი...“ ამ ნუსხაში მისდევს ავთანდილის სიკვდილის თავს, ხოლო სხვებში ხშირად ბოლოშია მოთავსებული. პარიზული ნუსხა ურთავს ბოლოში ერთ ზედმეტ სტროფს, რომელიც H—54-ში და საერთოდ მეორე პლასტში არ მოიპოვება—2120¹ („შინა მოვიდა, შინ მოკვდა...“) და არის მხოლოდ რამდენიმე ხელნაწერში (მაგალითად, H—599, S—4988, H—2610, H—461 და სხვ.).

ამდენად, ძირითადი მონაცემებით ხელნაწერში დაცულია გაგრძელებათა მეორე რედაქცია

11. K—888 (XVIII საუკ.), გაგრძელებათაგან გადარჩენილია შემდეგი სტროფები: 1869—1883, 1864—1885, 1887—1909, 1945—1952, 1969—1984. შეჯერებამ გაარკვია, რომ ყველა ეს სტროფი შედის II პლასტში, სამაგიეროდ. ზოგი მათგანი არ მოიპოვება I პლასტში (მაგალითად, 1869, 1871, 1872 და სხვ.). ეს მიუთითებს, რომ აქ გვაქვს გაგრძელებათა მეორე რედაქცია.

12. Q—483 (1856 წ.), ხელნაწერი წყდება „ტარიელის ანდერძის“ ბოლო სტროფზე (2063). შედარებამ გაარკვია, რომ იგი ზუსტად მისდევს გადარჩენილ მონაკვეთში ხელნაწერ H—54-ს. „ხვარაზბელთა ამბავი“ აქაც 159 სტროფს შეიცავს, ხოლო „ანდერძი ტარიელისა...“ 32 სტროფს. ე. ი. აქაც ზემოთ ნახსენები 7 სტროფი (2050—2056) H—54-ის მსგავსად ავთანდილის ანდერძში იქნებოდა მოთავსებული.

მაშასადამე, ყველა ნიშნით ხელნაწერი იცავს გაგრძელებათა მეორე რედაქციას.

18. H—788 (1875 წ.), ეს ხელნაწერი გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან და დართული აქვს გაგრძელებები. ხელნაწერი

წყდება 2011-ე სტროფზე („ხვარაზმელთა ამბავი“), მაგრამ შესაძლებელია ხელნაწერის რედაქციული დახასიათება. პლასტებთან შეჯერებამ გამოარკვია, რომ იგი მისდევს გაგრძელებათა მეორე რედაქციის შემცველ ხელნაწერებს. არის მცირე გამონაკლისი. ხელნაწერში არ არის პირველი პლასტიდან 1884-ე სტროფი (შემთხვევითი დეფექტი უნდა იყოს) და 1919, 1967 სტროფები მეორე პლასტიდან (აქედან პირველი არ არის აგრეთვე მეორე პლასტის შემცველ ზოგ ხელნაწერშიც, მეორე კი შემთხვევით უნდა იყოს გამოორჩენილი).

14. S—2315 (XIX საუკ.), ხელნაწერი გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან და დართული აქვს გაგრძელებები. ხელნაწერი ბოლოში დაზიანებულია, წყდება 1969 სტროფზე („ხვარაზმელთა ამბავი“). შეჯერებით გამოირკვა, რომ ზუსტად მისდევს მეორე რედაქციას (არის მცირე გამონაკლისი, მაგალითად, Q—1082, K—215 და მეორე პლასტის კიდევ რამდენიმე ხელნაწერის მსგავსად არ მოეპოვება 1919-ე სტროფი იხ. წინა ხელნაწერის დახასიათება).

15. A—1128 (1838 წ.), ხელნაწერი გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან, დართული აქვს გაგრძელებები. უნდა ითქვას, რომ ეს ნაწილი ხელნაწერში საკმაოდ აღრეულია, თუმცა ხერხდება მისი რედაქციული სახის გამორჩევა. ხელნაწერი ძირითადად მისდევს გაგრძელებათა მეორე რედაქციის შემცველ ხელნაწერებს (განსაკუთრებით უახლოვდება S—4499, K—205, H—2610 ხელნაწერებს), მაგალითად, აქ მეორე პლასტის ზევით მოიპოვება 1883¹ სტროფი (ხანი გამოხდა...), რომელიც არის მხოლოდ ზოგ ხელნაწერში: H—4499, A—363, K—205 და სხვ. H—2610-ის მსგავსად, აქ არ არის სტროფები 1886, 1919, 1940 და ა. შ. აღრეულობათა გამო ხელნაწერს აქვს სხვა თავისებურებანი, რომელთა შესახებ აქ ვერ შევიჩერდებით.

16. S—2525 (XIX საუკ.), ხელნაწერში გაგრძელებათაგან მოიპოვება სულ 42 სტროფი (1868—1909). შეჯერებით გაირკვა, რომ ზუსტად მიჰყვება მეორე რედაქციას (H—2610, A—1123 და ზოგი სხვა ხელნაწერის მსგავსად აქაც არ არის 1886-ე სტროფი).

17. ლიტერატურული მუზეუმის ხელნაწერი C—10708/191 (XIX საუკ.), ხელნაწერი წყდება 2076-ე სტროფზე („ავთანდილის

ანდერძი“), მაგრამ კარგად ჩანს მისი რედაქციული სახე. იგი ძალზე ახლოსაა H—54 ტიპის ხელნაწერებთან და მისდევს მათ. არის მცირე გამონაკლისი, ზოგი ხელნაწერის მსგავსად, აქ არ მოიპოვება 1919 და 1987 სტროფები (იხ. H—599, H—2610 და სხვ.). აქ საჭიროა აღინიშნოს, რომ ზემოაღნიშნული შვიდი სტროფი (2050—2056) ხელნაწერში იმავე ადგილას ივარაუდება, როგორც H—54-სა და მის მსგავს ხელნაწერებში.

ამდენად, აქ დაცულია გაგრძელებათა მეორე რედაქცია.

18. A—654 (1867 წ.), ხელნაწერი შეიცავს მხოლოდ გაგრძელებებს. შეჩერებით გაიკვია, რომ იგი ზუსტად მისდევს მეორე რედაქციას. ამასთან საჭიროა აღინიშნოს ზოგი თავისებურებაც. ა) მეორე პლასტთან შედარებით, აქ მეტია 2120¹ („შინა მოვიდა...“) და 2124¹ („დასრულდა ესე ამბავი მათ ხელმწიფეთა დიდისა...“); ბ) ზოგ ხელნაწერთა მსგავსად, აქ არ არის სტროფები 1886, 1923. 1987 (საინტერესოა, რომ ასეა H—461-ში, H—2610-ში და ზოგ სხვა ხელნაწერში)¹⁰³.

19. ი. გრიშაშვილის ხელნაწერი (1840 წ.), გადაწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან, დართული აქვს გაგრძელებები. ამ ნაწილს ჩვენამდე ოდნავ დეფექტურად მოუღწევია. ხელნაწერში არ არის 2025—2063, 2070—2078, 2110—2120 სტროფები. შეჩერებით ირკვევა, რომ ხელნაწერი შეიცავს გაგრძელებათა მეორე რედაქციას. საჭიროა აღინიშნოს ზოგი თავისებურებაც: ა) მეორე პლასტს ხელნაწერი ურთავს 1992¹ სტროფს, რომელიც, სხვათა შორის, მოიპოვება S—1717 და H—66 ხელნაწერებშიც; ბ) ზოგ ხელნაწერთა მსგავსად, აქაც არ არის შემდეგი სტროფები: 1886, 1906, 1923, 1936, 1940, 1942, 1959, 1990, 1992 და 2123 (ზოგი მათგანი შემთხვევით უნდა იყოს გამორჩენილი).

20. ზაზასეული ნუსხა Q—1082 (1660—1665 წლები), როგორც აღვნიშნეთ, ეს ხელნაწერი ერთი შეხედვით ფრიად განსხვავებულ რედაქციას წარმოადგენს, მაგრამ მისი უფრო ახლოს გაცნობა სხვა სურათს გვაძლევს. აქ განმეორებულია გაგრძელებათა იგივე პლასტები, რაც წინა ვრცელ ხელნაწერებში შეგვხვდა, მაგრამ ამასთან

¹⁰³ 1923 სტროფი არის შედგენილი 1923 და 1924 სტროფების შერევის ნიშნით. ასეა ეს სტროფები წარმოდგენილი H—461 და H—2610 ხელნაწერებშიც.

ეს პლასტი გაზრდილია ორი ახალი ანდერძით, რომლებიც თვით ხელნაწერის გადამწერს, ცნობილ პოეტსა და კალიგრაფს, იოსებ ტფილელს ეკუთვნის. რადგან ამ ხელნაწერის დაბოლოებამ გარკვეული გავლენა მოახდინა საკმაოდ ბევრ ხელნაწერზე, ამიტომ ვიძლე- ვით მის უფრო სრულ დახასიათებას და შედარების შედეგს ვრცე- ლი დაბოლოების მქონე ტიპიურ ხელნაწერთან — H—54 (მეორე რედაქცია).

„ხვარაზმელთა ამბავი“ მთლიანად მიჰყვება H—54 ხელნაწერს. აქ არის მხოლოდ ერთი გამონაკლისი. „ზაზასეულში“ არ არის სტროფი: „კვლავე ჰყადრეს: თქვენ მორქმულნო...“ (1919), რომე- ლიც არ უნდა იყოს შემთხვევითი დეფექტი. ჭერ ერთი, იგი აშკარად ზედმეტია ამ ადგილას და სულ გვიანდელ დანამატს ჰგავს. ამას- თან, ბევრ ხელნაწერში და მათ შორის მოკლე ხელნაწერებში იგი არ მოიპოვება (მაგალითად, H—599, S—2829, C—261 და ა. შ.). მაშასადამე, „ხვარაზმელთა ამბავი“ თუ H—54-ში შეიცავს 159 სტროფს, აქ იგი უდრის 158.

რაც შეეხება გმირთა გარდაცვალების ამბებს, „ზაზასეული“ აქ ყოველგვარი გამონაკლისის გარეშე ემთხვევა H—54 ხელნაწერს, როგორც სტროფული რაოდენობით ისე განლაგებითაც. მაგალი- თად, H—54-ის მსგავსად, ზემოაღნიშნული 7 სტროფი: „უჩემოდ დაქნი... და სხვ. (2050—2056 სტრ.) „ზაზასეულშიც“ ავთანდილის ანდერძშია მოთავსებული. ე. ი. ამ მონაკვეთში ორივე ხელნაწერი გვაძლევს 75 სტროფს. მაგრამ ამასთან „ზაზასეული“ უმატებს კი- დევ ორ ანდერძს, მესამესა და მეოთხეს („აქა კიდევ სხვა ანდერძი ტარიელისი...“ მისდევს ტარიელის პირველ ანდერძს და „აქა კიდევ სხვა ანდერძი ავთანდილის...“ მისდევს ავთანდილის პირველ ან- დერძს), რომელთაგან პირველი შეიცავს 34 სტროფს, ხოლო მეორე 27 სტროფს და, როგორც აღვნიშნეთ, მათი ავტორია „ზაზასეულის“ გადამწერი იოსებ ტფილელი.

მაშასადამე, არსებითად „ზაზასეული“ ხელნაწერი გაგრძელება- თა მიხედვით წარმოგვიდგენს მეორე რედაქციას. რომელ- საც ემატება იოსებ ტფილელის ორი ანდერძი (61 სტროფი).

21. H—757 (1671 წ.), ეს ხელნაწერი, რომელიც ბექდურადაცაა გამოქვეყნებული (1957 წ.), ბოლო მონაკვეთში შენარევ ტაპს წარ- მოადგენს. მისი ერთი ნაწილი მოდის მეორე რედაქციის მქონე

ტიპური ხელნაწერიდან (ე. ი. 'ახლოს დგას H—54-თან), ხოლო მეორე ნაწილი „ზაზასეული“ ნუსხიდან (სხვათა შორის, აქ უშუალო კონტაქტია „ზაზასეულთან“).

„ხვარაზმელთა ამბავი“ ხელნაწერში ისევა წარმოდგენილი, როგორც H—54-ში, ე. ი. შეიცავს 159 სტროფს.

რაც შეეხება გმირთა გარდაცვალებასა და ანდერძებს, იგი აქაც H—54 მისდევს ავთანდილის ანდერძამდე, ე. ი. იგი შეიცავს იმდენივე სტროფს, როგორც H—54 ხელნაწერი (ოღონდ ერთი განსხვავებით, ზემოთ მოტანილი 7 სტროფი „უჩემოდ დაქნი...“ და სხვ. H—757-ში წინ, ტარიელის ანდერძშია გადმოტანილი). ამის შემდეგ იწყება ამ ორი ხელნაწერის (H—54 და H—757) განსხვავება. ავთანდილის ანდერძის შემდეგ H—757 მთლიანად მისდევს „ზაზასეულს“ და ბოლომდე წარმოგვიდგენს კიდევ 48 სტროფს, ე. ი. „ზაზასეული“ ხელნაწერიდან მას აუღია „ავთანდილის მეორე“ ანდერძი (27 სტროფი) და თუ მას გამოვაკლებთ, მაშინ ამ მონაკვეთშიც დაგვრჩება იმდენივე სტროფი, რაც აქვს H—54 ხელნაწერს (102—27=75).

მაშასადამე, ხელნაწერი გვაძლევს გაგრძელებათა მეორე რედაქციას და მიმატებული აქვს იოსებ ტფილელის მეორე (ავთანდილის) ანდერძი.

22. S—4400 (XVII საუკ.), ხელნაწერი წყდება 2078-ე სტროფზე (ავთანდილის ანდერძი); მაგრამ გადარჩენილ მონაკვეთში ჩანს მისი რედაქციული სახე. ზემოაღნიშნულ ხელნაწერს, მსგავსად, S—4499-იაც შენარევს წარმოადგენს. იგი ძირითადად შეიცავს მეორე რედაქციას და ახლოს დგას სტროფული შედგენილობითა და განლაგებით H—54-ის ტიპის ხელნაწერებთან. მაგალითად, აქაც ავთანდილის ანდერძში გვხვდება 7 დამატებითი სტროფი (2050—2056) და ა. შ. ზოგი ხელნაწერის მსგავსად, მეორე რედაქციას აქ ერთვის რამდენიმე სტროფი: „ხანი გამოხდა დაუწყე...“ 1883¹ (იხ. ხელნაწერები K—205, A—363, Q—796 და სხვ.), „მიუზბა ხმალი, გარდაჰკრა...“ 1990¹ (იხ. ხელნაწერი H—2610; H—461, K—205 და სხვ.), „მიკვირს თუ რად არ გრცხვენია...“ 1990² (იხ. ხელნაწერი H—2610, H—461, K—205 და სხვ.).

ამასთან, ხელნაწერი S—4499 ზაზასეული ხელნაწერიდან იღებ, ტარიელის მეორე ანდერძს („აქა კიდეც სხვა ანდერძი ტარიელისი...“), რომელიც შეიცავს 34 სტროფს. მაგრამ იგი ამაზე არ ჩელება. K—205 ხელნაწერის მსგავსად, ტარიელის ორ ანდერძს აქვინ უსწრებს მესამე ანდერძი, რომელიც ხელნაწერში ასეთი სათაურითაა: „აქა პირველი ანდერძი ტარიელისაგან თავის შვილს თანა...“ (2024¹⁻¹⁸). ეს ანდერძი საერთოდ ყველაზე გვიანდელ ჩანართად ჩანს და რიგით მეხუთე ანდერძია. ჭერჭერობით იგი დასტურდება სულ რამდენიმე ხელნაწერში (S—4499, K—205, Q—796)¹⁹⁴. როგორც აღვნიშნეთ, ხელნაწერები წყდება 2072-ე სტროფზე და ამიტომ, აქ აღარ ჩანს იოსებ ტფილელის მეორე ანდერძი და ა. შ.

თუ ყველაფერს ამას გავითვალისწინებთ, მაშინ უნდა დავასკვნათ: S—4499 ხელნაწერი ძირითადად შეიცავს მეორე რედაქციას და დამატებული აქვს ორი ანდერძი (ერთი ამ ხელნაწერისათვის სპეციფიკური 2024¹⁻¹⁸ და მეორე იოსებ ტფილელის პირველი ანდერძი). სხვა ანდერძები აღარ ჩანს ბოლოში ხარვეზის გაქა.

23. K—205 (XVII საუკ.), შესწავლამ გამოარკვია, რომ ამ ხელნაწერსაც აქვს თავისებური დასასრული. აქ არამარტო ტფილელისეული ანდერძებია მოთავსებული, არამედ ის ანდერძიც, რომელიც ჩვენ ვნახეთ S—4499 ხელნაწერის აღწერის დროს, მაგრამ მიეყვებოდა თანდათანობით.

„ხვარაზმელთა ამბავი“ წარმოდგენილია დაახლოებით ისევე, როგორც ეს H—54-ის ტიპის ხელნაწერებშია (უმატებს მხოლოდ იმ სტროფებს, რომლებიც ჩვენ ვნახეთ S—4499-ის შესწავლის დროს — 1883¹, 1990¹, 1990² და ა. შ.).

ამის შემდეგ S—4499-ის მსგავსად, აქაც ტარიელის მესამე ანდერძია (2024¹⁻¹⁸) მოთავსებული. შემდეგ ტარიელის ცნობილ ანდერძს მისდევს იოსებ ტფილელის პირველი ანდერძი (34 სტროფი) და ა. შ. ხელნაწერი ბოლოში დაზიანებულია. მაგრამ ჩანს, რომ აქ არის ზოგი ისეთი სტროფი, რომელიც არ არის მეორე რედაქციის

¹⁹⁴ ჩანართი ანდერძი 2024¹⁻¹⁸ S—4499-ში წარმოდგენილია 17 სტროფით (ჩემი აზრით, შემთხვევით) 2024¹ სტროფი „სოფელი არვის დაინდობს...“, ხოლო ეს სტროფი არის K—205 და სულ გვიანდელ Q—796 ხელნაწერშიც. ამ დეტალს გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ამ ხელნაწერთა ურთიერთობის დასადგენად.

შემცველ ხელნაწერებში. მაგალითად, „კაცი მოჰკაზმეს გაგზავნეს...“ 2069¹ და „კაცი მივიდა ფრიდონსა...“ 2069² (გამოირკვა, რომ ეს სტროფები. K—205-ის გარდა, არის გვიანდელ ხელნაწერში Q—796, რაც უკვე აშკარად მიუთითებს ამ უკანასკნელის წყაროზე, რომელიც K—205 უნდა იყოს).

თუ ამ სპეციფიკურ მომენტებს გამოვრიცხავთ, მაშინ ცხადია, რომ თავის ძირითად ნაწილში K—205 შეიცავს მეორე რედაქციას, რომელსაც ემატება ორი ახალი ანდერძი (შემდეგ კი ხელნაწერი დეფექტურია).

24. S—5006 (XVIII საუკ.), აღნიშნულ მონაკვეთში მთლიანად მისდევს „ზაზასეულ“ ნუსხას, თუმცა არის რამდენიმე სხვაობაც. მაგალითად, 1919 სტროფი („კვლავე ჰყადრე...“), რომელიც არ არის „ზაზასეულში“, გვაქვს ამ ხელნაწერში. თავის მხრივ, S—5006-ში, ჩემი აზრით, შემთხვევით გამორჩენილია 2019 სტროფი („წამოვიდეს მხიარულნი...“ სხვათა შორის, ეს სტროფი არ არის ერთ გვიანდელ ნუსხაშიც — A—1123). საინტერესოა, რომ ზემონახსენები 7 სტროფი „უჩემოდ დაქნი...“ და სხვ. (2050—2056) ამ ხელნაწერში ორჯერაა მოთავსებული (ჯერ ტარიელის, ხოლო შემდეგ ავთანდილის ანდერძში).

სხვა მხრით, S—5006 მისდევს „ზაზასეულს“. აქაც მოთავსებულია იოსებ ტფილელის ორივე ანდერძი (სულ 61 სტროფი).

მაშასადამე, ჩვენ აქ გვაქვს გაგრძელებათა მეორე რედაქცია, რომელსაც დართული აქვს ორი ახალი ანდერძი.

25. H—3061 (XVIII საუკ.), ეს ხელნაწერიც ძალზე ახლოს დგას ზაზასეულ ნუსხასთან და თითქმის პირწმინდად იმეორებს მას. არის ერთი გამოწაკლისი, ხელნაწერში არ არის 1940-ე სტროფი („სოფელო, ვისთა სისხლთა სვამ...“)¹⁰⁵. საინტერესოა, რომ H—54-ისა და „ზაზასეულის“ მსგავსად ცნობილი შვიდი სტროფი (2050—2056) აქაც ავთანდილის ანდერძშია მოთავსებული.

„ზაზასეულის“ მსგავსად, ხელნაწერში მოთავსებულია იოსებ ტფილელის ორივე ანდერძი.

მაშასადამე, აქაც გვაქვს გაგრძელებათა მეორე რედაქცია, რომელიც გაზრდილია იოსებ ტფილელის ორი ანდერძით.

¹⁰⁵ იხ. ხელნაწერები H—599, S—2829, H—2610, Q—261 და სხვ., რომლებშიც აგრეთვე არ არის ეს სტროფი.

26. H—1830 (XIX საუკ.), ირკვევა, რომ ეს ხელნაწერი „ხვა-რაზმელთა ამბავში“ ზუსტად იმეორებს H—54, ე. ი. შეიცავს 159 სტროფს. რაც შეეხება ანდერძებს, აქ ასეთი ვითარებაა: 1. ანდერძი ტარიელისა — შეიცავს 32 სტროფს, H—54-ის მსგავსად. 2. ტფილელის პირველი ანდერძი (ტარიელისა) — შეიცავს 34 სტროფს „ზაზასეულის“ მსგავსად. 3. სიკვდილი ტარიელისა — შეიცავს 6 სტროფს, H—54-ის მსგავსად. 4. ანდერძი ავთანდილისა — შეიცავს 15 სტროფს, ე. ი. H—54-თან შედარებით რატომღაც აკლია 2051-ე სტროფი (ამასთან, H—54-ის მსგავსად, აქ არის მოთავსებული ზემოთ ნახსენები 7 სტროფი — 2050—2056). 5. სხვა ანდერძი ავთანდილისა (იოსებ ტფილელისა), შეიცავს 27 სტროფს „ზაზასეულის“ მსგავსად. 6. სიკვდილი ავთანდილისა — შეიცავს 6 სტროფს H—54-ის მსგავსად. 7. ფრიდონის მოსვლა და ტირილი — შეიცავს 16 სტროფს „ზაზასეულის“ მსგავსად. ე. ი. აქ გვაქვს გაგრძელებათა მეორე რედაქცია, რომელიც გაზრდილია იოსებ ტფილელის ორი ანდერძით.

27. S—1527 (XIX საუკ.), ზუსტად მიჰყვება მეორე რედაქციის მქონე ხელნაწერებს (H—54), ოღონდ ხელნაწერში არ არის 1919-ე სტროფი — „კვლა ჰკადრეს...“ (როგორც მოკლე ხელნაწერებში) და 2051-ე სტროფი — „ჩემი გარდახდა სიკვდილი...“ (იხ. ზემოთ აღწერილი ხელნაწერი H—1839).

ამასთან, ხელნაწერს ერთვის იოსებ ტფილელის პირველი (2063¹⁻³⁴) და მეორე ანდერძი (2079—2105). ასე რომ, აქ დაცულია გაგრძელებათა მეორე რედაქცია და დამატებულია იოსებ ტფილელისეული ანდერძები.

28. Q—798 (XIX საუკ.), ხელნაწერში მეორე პლასტან შედარებით მეტია 1883¹ სტროფი „ხანი გამოხდა...“ (იხ. ხელნაწერები K—205, S—4499 და სხვ.), აგრეთვე 2069¹⁻² სტროფები (ეს სტროფები არის მარტო K—205-ში, იხ. ზემოთ). არის სხვა თავისებურებებიც, მაგალითად, არ ჩანს ცნობილი 7 სტროფი „უჩემოდ დაქნი...“ (2050—2056) და ა. შ.

ხელნაწერი ამასთან ურთავს, ისევე როგორც S—4499 და K—205 ყველაზე გვიანდელ, მეხუთე ანდერძს (2024¹⁻¹⁸ სტროფები) და ტფილელის ანდერძებს.

მაშასადამე, აქ გვაქვს გაგრძელებათა მეორე რედაქცია, რომელსაც ერთვის სამი ახალი ანდერძი.

29. ვ. ასლანიშვილის ხელნაწერი (1860 წ.), ხელნაწერი მისდევს მეორე რედაქციის მქონე ხელნაწერებს (ოღონდ აქ არ არის 1919 სტროფი, მოკლე ხელნაწერთა მსგავსად), ამასთან ურთავს იოსებ ტფილელის ორივე ანდერძს (2063¹⁻³⁴ და 2079—2105 სტროფები).

მაშასადამე, აქ დაცულია გაგრძელებათა მეორე რედაქცია, რომელიც გაზრდილია იოსებ ტფილელის ანდერძებით.

30. ლენინგრადის ხელნაწერი M—48 (1823 წ.), ხელნაწერის შუა მონაკვეთი ვახტანგის გამოცემის პირია, ხოლო გაგრძელებანი ზუსტად მიჰყვება მეორე რედაქციას, თუმცა აქაც არის მცირე გამონაკლისი. მაგალითად, ზოგი ხელნაწერის მსგავსად (იხ. ზემოთ) აქაც არ არის 1919-ე სტროფი. ამასთან, ამ ხელნაწერში არის ერთი სტროფი, რომელიც სხვა ხელნაწერში არ დასტურდება: „დიდება შენდა დიდება...“ 2126¹ (იხ. ს. ყუბანეიშვილის წიგნი „ვეფხისტყაოსნის შედგენილობა“, გვ. 328).

ხელნაწერი ურთავს იოსებ ტფილელის ორივე ანდერძსაც (2063¹⁻³⁴ და 2079—2105 სტროფები). ამგვარად, აქ გვაქვს გაგრძელებათა მეორე რედაქცია, რომელსაც ერთვის იოსებ ტფილელისეული ანდერძები.

31. S—5207 (XIX საუკ.), ხელნაწერში გადარჩენილია გაგრძელებათა შემცველი თავები. თუმცა ზოგ ადგილას აქაც არის ხარვეზი (მაგალითად, არ არის 1988—1996 სტროფები და ხელნაწერი წყდება 2118-ე სტროფზე). შეინიშნება, რომ ხელნაწერი მთლიანად მისდევს მეორე რედაქციას (არ არის მხოლოდ 2022-ე სტროფი: „აავსნა მისაცემლითა...“) და ამასთან ურთავს იოსებ ტფილელისეულ ორივე ანდერძს (2063¹⁻³⁴ და 1079—2105).

მაშასადამე, აქაც დაცულია გაგრძელებათა მეორე რედაქცია, ოღონდ გაზრდილია ტფილელისეული ორი ანდერძით.

ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერთა კლასიფიკაცია

ზოგადი დასკვნები¹⁰⁸

- A — (H—757, გადაწ. 1671 წ.) — მეორე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით მესამე რედაქცია (ჩანართების ა, ბ, გ, პლასტები, ამასთან ურთავს კიდევ 28 ახალ ჩანართს), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია, რომელსაც ურთავს იოსებ ტფილელისეულ მეორე ანდერძს.
- B — (H—54, გადაწ. 1680 წ.) — მეორე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით მესამე რედაქცია (ჩანართების ა, ბ, გ, პლასტები), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია.
- C — (H—2074, გადაწ. მე-17 საუკ.) — მეორე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით მესამე რედაქცია (ა, ბ, გ ჩანართი პლასტები), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია.
- D — (Q—1082, გადაწ. 1660-იან წლებში) — მესამე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით მეორე რედაქცია (ჩანართების ა და ბ პლასტები), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია, რომელსაც ერთვის იოსებ ტფილელისეული ორივე ანდერძი.
- E — (H—599, გადაწ. 1646 წ.) — პირველი ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით პირველი რედაქცია (ჩანართების მხოლოდ ა პლასტი), დასასრულის მიხედვით პირველი რედაქცია.
- F — (S—2829, გადაწ. 1688 წ.) — პირველი ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით პირველი რედაქცია (ჩანართების მხოლოდ ა პლასტი), დასასრულის მიხედვით პირველი რედაქცია.

¹⁰⁸ ვეფხისტყაოსნის ლიტერები აღებულია ვეფხისტყაოსნის ვარიანტების გამოცემიდან.

- G — (S—4988, გადაწ. მე-18 საუკ.) — მესამე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით მეორე რედაქცია (ჩანართების ა და ბ პლასტები), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია.
- H — (H—2610, გადაწ. მე-18 საუკ.) — პროლოგი დაზიანებულია, პოემის შუა მონაკვეთით მეორე რედაქცია (ჩანართების ა და ბ პლასტები), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია.
- I — (Q—261, გადაწ. მე-18 საუკ.) — მეორე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით პირველი რედაქცია (ჩანართების მხოლოდ ა პლასტი), დასასრულის მიხედვით პირველი რედაქცია.
- J — (H—461, გადაწ. მე-18 საუკ.) — მეორე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით მეოთხე რედაქცია (ჩანართების ა და დ პლასტები), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია.
- K — (S—4499, გადაწ. მე-17 საუკ.) — მეორე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით მეოთხე რედაქცია (ჩანართების ა და დ პლასტი), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია, რომელსაც ერთვის, იოსებ ტფილელის შეთხზული ანდერძის გარდა, ყველაზე ახალი, მეხუთე ანდერძი.
- L — (A—363, გადაწ. მე-17 საუკ.) — პროლოგი დაზიანებულია, პოემის შუა მონაკვეთის მიხედვით მეორე რედაქცია (ჩანართების ა და ბ პლასტი), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია.
- M — (Q—779, გადაწ. მე-17 საუკ.) — პროლოგი დაზიანებულია. პოემის შუა მონაკვეთით მესამე რედაქცია (ჩანართების ა, ბ და გ პლასტები), ბოლო თავები დაზიანებული აქვს.
- N — (S—3077, გადაწ. მე-17 საუკ.) — პროლოგი დაზიანებულია, შუა მონაკვეთით პირველი რედაქცია (ჩანართების ა პლასტი), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია.
- O — (K—205, გადაწ. მე-17 საუკ.) — მეორე ტიპის პროლოგი, შუა მონაკვეთით მეოთხე რედაქცია (ჩანართების ა და დ პლასტები), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია, რომელსაც დართული აქვს, იოსებ ტფილელისეული ანდერძის გარდა, მეხუთე ახალი ანდერძი.
- P — (S—1418, გადაწ. მე-17 საუკ.) — გადარჩენილია მხოლოდ 86 სტროფი, არ ჩანს ხელნაწერის რედაქციული სახე.
- Q — (K—215, გადაწ. მე-17 საუკ.) — პროლოგი დაზიანებულია,

- პოემის შუა მონაკვეთით მეორე რედაქცია (ჩანართების ა და ბ პლასტი), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია.
- R — (Q—930, გადაწ. მე-17 საუკ.) — პროლოგი დაზიანებულია, პოემის შუა მონაკვეთით პირველი რედაქცია (არის მხოლოდ ჩანართების ა პლასტი), დასასრულის მიხედვით პირველი რედაქცია.
- S — (H—3249, გადაწ. მე-17 საუკ.) — გადარჩენილია მხოლოდ რვა სტროფი, არ ჩანს მისი რედაქციული სახე.
- T — (W—17, მწეხათუნისეული ნუსხა, გადაწ. მე-18 საუკ.) — პროლოგი დაზიანებულია (აღდგენილია ვახტანგისეული გამოცემით), პოემის შუა მონაკვეთით მეოთხე რედაქცია (ჩანართების ა და დ პლასტი), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია.
- U — (S—5006, გადაწ. მე-18 საუკ.) — მესამე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით მეორე რედაქცია (ა და ბ ჩანართი პლასტებით), ხელნაწერის ერთი ნაწილი მოდის ვახტანგისეული გამოცემიდან, დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია, რომელსაც დართული აქვს იოსებ ტფილელისეული ანდერძები.
- V — (H—3061, გადაწ. მე-18 საუკ.) — პროლოგი გადმოწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან, პოემის შუა მონაკვეთში ხელნაწერი იცავს მეორე რედაქციას (ა და ბ ჩანართი პლასტები), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია, რომელსაც ერთვის ტფილელისეული ანდერძები.
- X — (P—10, პარიზული ნუსხა, გადაწ. 1702 წ.) — პირველი ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთის მიხედვით პირველი რედაქცია (ჩანართების ა პლასტი), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია.
- Y — (H—740, გადაწ. მე-17 საუკ.) — პროლოგი დაზიანებულია, პოემის შუა მონაკვეთით პირველი რედაქცია (ჩანართების ა პლასტი), დასასრული დაზიანებულია.
- Z — (W—27, თარხან-მოურავისეული ნუსხა, გადაწ. მე-17 საუკ.) — პროლოგი დაზიანებულია, პოემის შუა მონაკვეთით პირველი რედაქცია (ჩანართების მხოლოდ ა პლასტი), დასასრულის მიხედვით პირველი რედაქცია.

- A' — (K—383, გადაწ. მე-18 საუკ.) — პროლოგი დაზიანებულია, პოემის შუა მონაკვეთით პირველი რედაქცია (ჩანართების მხოლოდ ა პლასტი), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია.
- B' — (H—964/ა, გადაწ. მე-18 საუკ.) — პროლოგი დაზიანებულია, პოემის შუა მონაკვეთიდან გადარჩენილია მხოლოდ 148 სტროფი, ისიც, როგორც ჩანს, ეახტანგისეული გამოცემიდან უნდა მომდინარეობდეს.
- C' — (S—1675/ა, გადაწ. მე-17 საუკ.) — პოემის შუა მონაკვეთიდან გადარჩენილია სულ 16 სტროფი, არ ჩანს ზუსტად ხელნაწერის რედაქციული სახე (წაიკითხვებით იგი მეორე რედაქციას უახლოვდება).
- D' — (H—1839, გადაწ. მე-19 საუკ.) — პროლოგის მეორე რედაქცია, პოემის შუა მონაკვეთით მესამე რედაქცია (ა, ბ და გ ჩანართი პლასტები), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია, რომელსაც ერთვის იოსებ ტფილელის ორივე ანდერძი.
- E' — (Q—483, გადაწ. 1856 წ.) — მეორე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით მესამე რედაქცია (ჩანართების ა, ბ და გ პლასტები), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია.
- F' — (S—4527, გადაწ. 1805 წ.) — მესამე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით მეორე რედაქცია (ჩანართების ა, ბ პლასტი), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია, რომელსაც ერთვის იოსებ ტფილელის ანდერძები.
- G' — (Q—796, გადაწ. მე-19 საუკ.) — მეორე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით მეოთხე რედაქცია (ჩანართების ა და დ პლასტები), დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია, რომელსაც ერთვის ტფილელისეული ანდერძი და ახალი, მეხუთე ანდერძი.
- H' — (S—1727, გადაწ. 1825 წ.) — საინტერესოა ხელნაწერის დასასრული (წინა თავები მოდის ეახტანგისეული გამოცემიდან), დასასრული გადმოწერილია პირველი რედაქციიდან.
- I' — (H—412, გადაწ. მე-19 საუკ.) — პროლოგი დაზიანებულია, პოემის შუა მონაკვეთით მეორე რედაქცია (ა და ბ ჩანართი პლასტები), დასასრული დაზიანებულია.

- J¹ — (H—783, გადაწ. 1857 წ.) — საინტერესოა მხოლოდ დასასრულით (წინა თავები გადმოწერილია ვახტანგისეული გამოცემიდან), დასასრული შეიცავს მეორე რედაქციას.
- K¹ — (S—2315, გადაწ. მე-19 საუკ.) — საინტერესოა მხოლოდ დასასრულით (წინა თავები მოდის ვახტანგისეული გამოცემიდან), დასასრული მეორე რედაქციისაა.
- L¹ — (ვ. ასლანიშვილის კოლექციის ნუსხა, გადაწ. 1860 წ.) — მესამე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით მეორე რედაქცია (ჩანართების ა და ბ პლასტი), პოემის დასასრულის მიხედვით მეორე რედაქცია, რომელსაც დართული აქვს ტფილელისეული ანდერძები.
- M¹ — (A—1123, გადაწ. 1833 წ.) — საინტერესოა მხოლოდ დასასრულით (წინა თავები მოდის ვახტანგისეული გამოცემიდან), დასასრული მეორე რედაქციისაა.
- N¹ — (H—66, გადაწ. 1832 წ.) — საინტერესოა მხოლოდ დასასრულით (წინა თავები მოდის ვახტანგისეული გამოცემიდან), დასასრული პირველი რედაქციისაა.
- O¹ — (Q—799, გადაწ. მე-18 საუკ.) — პროლოგი მესამე ტიპისა, პოემის შუა მონაკვეთის პირველი ნაწილი (311-ე სტროფამდე) შეიცავს მეორე რედაქციას (ამის შემდეგ ხელნაწერი მოდის ვახტანგისეული გამოცემიდან).
- P¹ — (S—2525, გადაწ. მე-19 საუკ.) — შეიცავს მხოლოდ პოემის დასასრულს. იგი მეორე რედაქციას მისდევს.
- Q¹ — (C—10768/191, გადაწ. მე-19 საუკ.) — მესამე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთით მეორე რედაქცია (ჩანართების ა და ბ პლასტი), დასასრულით მეორე რედაქცია.
- R¹ — (D—12904/190, გადაწ. 1802 წ.) — მესამე ტიპის პროლოგი, პოემის შუა მონაკვეთის პირველი რედაქცია. ხელნაწერს არ ახლავს გაგრძელებები (საერთოდ ხელნაწერზე შეინიშნება ვახტანგისეული გამოცემის გავლენაც).
- S¹ — (M—48, გადაწ. 1823 წ.) — საინტერესოა მხოლოდ დასასრულით (წინა თავები მოდის ვახტანგისეული გამოცემიდან), დასასრული მეორე რედაქციისაა, ამასთან ერთვის იოსებ ტფილელისეული ანდერძებიც.

- T' — (H—248, გადაწ. მე-19 საუკ.) — პროლოგი ემთხვევა ვახტანგისეულ გამოცემას, საერთოდ ხელნაწერს ემჩნევა ამ გამოცემის გავლენა.
- U' — (A—654, გადაწ. 1867 წ.) — შეიცავს მხოლოდ პოემის გაგრძელებებს. დასასრული მეორე რედაქციისაა.
- V' — (ი. გრიშაშვილის კოლექციიდან, გადაწ. 1840 წ.) საინტერესოა მხოლოდ გაგრძელებებით (წინა თავები მოდის ვახტანგისეული გამოცემიდან), შეიცავს დასასრულის მეორე რედაქციას.
- X' — (S—5207, გადაწ. მე-19 საუკ.) — საინტერესოა მხოლოდ დასასრული. შეიცავს მეორე რედაქციას, რომელსაც დართული აქვს იოსებ ტფილელის ანდერძები.
-